PUTOVANJE HRVATSKOM I BOSNOM I HERCEGOVINOM

u vrijeme ustanka 1875. - 1876.

CHARLES YRIARTE

Zapisi Charlesa Yriartea, nastali poglavito kao izvješća s nemirnog Balkana koja su zanimala tadašnje francusko čitateljstvo, pretvorili su se voljom autora i njegova izdavača u knjigu, u kojoj je Yriarte skupio i sistematizirao te svoje zapise, ali i crteže koji su nastali tijekom putovanja hodine 1875. i 1876.
Za nas su njegovi tekstovi vrijedno štivo koje govori i o našoj prošlosti, o životu u našim krajevima pri kraju 19. stoljeća. Yriarte zapaža mnogo toga zanimljivoga, a napose kada se prepušta vlastitim dojmovima i zaboravi na stereotipe koje je već ponio sa sobom.

biblioteka *SVJEDOCI*
POVIJESTI

Charles Yriarte
PUTOVANJE HRVATSKOM I
BOSNOM I HERCEGOVINOM

biblioteka *SVJEDOCI POVIJESTI*
knjiga 6.

Charles Yriarte
PUTOVANJE HRVATSKOM I BOSNOM I HERCEGOVINOM
u vrijeme ustanka 1875.-1876.

STIH
Zagreb, 2006.

Za nakladnika
Marijan Boršić

Urednik
Ante Kostelić

Prijevod
Marijan Boršić

Lektura
Marija Maja Matković

Design ovitka i prijelom
Darko Badelj
Marijan Boršić ml.

Tisak
Naklada Stih

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 910.4 (497.6) "187"
910.4 (497.5) "187"
94 (497.6) "1875/1876" (0:82-992)
94 (497.5) "1875/1876" (0:82-992)

YRIARTE, Charles
Putovanje Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom : u vrijeme ustanka 1875. - 1876. / Charles Yriarte ; <prijevod Marijan Boršić>. - Zagreb : Naklada Stih, 2006. - (Biblioteka Svjedoci povijesti ; knj. 6)

Prijevod djela: Bosnie et Herzegovine : souvenirs de voyage pendant l'insurrection.

ISBN 953-6959-33-X

I. Bosna i Hercegovina - - 19. st. - - Putopis II. Hrvatska - - 19. st. - - Putopis

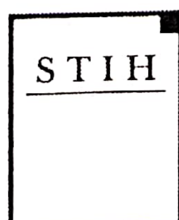
460426228

ISBN 953-6959-33-X

Charles Yriarte

PUTOVANJE HRVATSKOM I BOSNOM I HERCEGOVINOM

u vrijeme ustanka 1875.-1876.

Zagreb, 2006.

Naslov izvornika:
Bosnie et Herzégovine – souvenirs de voyage pendant l'insurrection
par Charles Yriarte

Sadržaj

PREDGOVOR

Charles Yriarte zaputio se godine 1875. u Bosnu i Hercegovinu ponukan, reklo bi se, prvenstveno težnjom da poput novinskog izvjestitelja dade prikaz zbivanja tamošnjeg ustanka. Nepunu godinu poslije, već 1876. u Parizu je nakladnička kuća *E. Plon et Cie* objavila te njegove novinarsko-putopisne zapise kao knjigu svakako zanimljivu francuskom čitateljstvu, jer riječ je o izvješću "iz prve ruke" o jednom, za ono vrijeme, važnom događaju.

I za nas je ovo Yriarteovo djelo zanimljivo, jer dobrim dijelom govori i o onovremenim hrvatskim krajevima kroz koje je prošao, o ljudima i običajima, sagledanim kroz prizmu stranca željna upoznavanja novih krajolika i naroda. Yriarte, međutim, ne dolazi u naše krajeve kao onaj koji tek želi saznavati i upoznavati, sa sobom on već nosi popudbinu prethodno stečenih spoznaja i "spoznaja" te ljude i zbivanja možda i odviše često razvrstava u već pripremljene kalupe onoga što zna, ili misli da zna, o povijesti slavenskoga juga. Tako on, doduše, ponekad spomene i Hrvate, ali samo kad govori o sjevernim hrvatskim krajevima ili o Zagrebu, dok se u Bosni i Hercegovini oni isključivo spominju kao katolici, pa se ponekad stječe dojam kao da je riječ o Srbima koji su, igrom slučaja, postali katolici.

Uostalom, ako i priznaje Hrvate kao narod, jezik koji čuje u hrvatskim ili bosanskim krajevima kroz koje prolazi uvijek je srpski. Uspostavivši netom prije događanja koje opisuje Yriarte samostalnu kneževinu, Srbi su, očito s uspjehom, ubrzo uvjerili gotovo sav europski svijet da su, zapravo, jedini nositelji južnoslavenskog suvereniteta na ovim prostorima.

Čitajući autorov opis događanja iz protuturskog ustanka u Bosni i Hercegovini, iz današnje nam perspektive biva savršeno jasno da je i taj ustanak – izrastao dobrim dijelom na opravdanim narodnim težnjama da se odupre nepravdama što ih je donosila

turska vladavina u Bosni i Hercegovini – u svojoj osnovi i po krajnjim ciljevima bio jedan od prvih koraka oblikovanja i ostvarivanja srpskih nacrta o postupnom ovladavanju cjelokupnim prostorom na kome obitavaju južnoslavenski narodi. U tom pogledu se ustanici i službena srpska politika u prvome redu oslanjaju na Moskvu, ali, istovremeno, kada mogu i koliko mogu, i na ostale europske onovremene čimbenike.

Yriarteu se, dakako, u tome pogledu ne može predbaciti zlonamjernost. On jednostavno stvari sagledava u svjetlu koje mu omogućuju njegove spoznaje i u tome pogledu on nije iznimka u tadašnjoj intelektualnoj Europi. Dapače, u zaslugu mu valja pripisati da o životu na ovim prostorima, o ljudima koje susreće, piše s istinskim zanimanjem i suosjećanjem, u plemenitoj nakani da zapadnom čitateljstvu približi ovdašnje prilike i upozori ga na opasnosti po europski mir kojima su ovi prostori bremeniti.

U zaslugu mu, također, valja pripisati i radoznalo i sigurno oko s kojim uočava mnoge zanimljive pojedinosti iz svakidašnjeg života, pa knjiga obiluje i uistinu životnim portretima mnogih znanih i neznanih likova koje susreće na svome putovanju, portretima koji nam doista približavaju to vrijeme iz ne tako davne prošlosti. Ti opisi što svjedoče o umjetničkom daru autora ujedno su i ponajbolje stranice ove knjige.

Yriarteova je knjiga, unatoč nedostacima i ograničenjima koji proizlaze prvenstveno iz autorovih preduvjerenja s kojima, očito, dolazi u naše krajeve, zanimljivo štivo, koje iščitano s punom svijesti o tim ograničenjima, čitatelju može približiti vrijeme i prostor o kojem govori.

Na Mljetu, lipnja 2005.

Ante Kostelić

PUTOVANJE HRVATSKOM I BOSNOM I HERCEGOVINOM
u vrijeme ustanka 1875./1876.

I. POGLAVLJE

ZEMLJOPISNI I POVIJESNI POGLED NA POKRAJINU

Prije nego nešto kažemo o puku koji živi u ovim krajevima, odnosno u Bosni i Hercegovini, o običajima, načinu života, vjeri i stremljenjima, treba baciti pogled na samu tu zemlju.

Gospodin Elisée Reclus u svom je netom objavljenom djelu *Novi zemljopis svijeta* u nekoliko redaka naveo značajke slavenskih pokrajina na sjeveru Turske. Bosnu uspoređuje sa Švicarskom, samo što tamošnje planine ne dosežu visine vječnog snijega i leda. Ta je pokrajina u sjeverozapadnom kutu Turske; ispresijecana je planinskim lancima, koji imaju oblik visoravni s usporednim brazdama. Pravilnost tih visova narušavaju brojne geološke neravnine. Na istoku i jugoistoku nekoliko velikih dolina odvaja bosanske planine od planinskih masiva u Srbiji. Najveća je od tih dolina novopazarska, u koju se slijevaju brojne planinske rječice i stjecište je svih prolaza u tome kraju.

Usput valja pripomenuti da je ta novopazarska zaravan, što povezuje pokrajine Rumeliju i Bosnu, strateški ključ ovoga dijela Turske; stoga će Novi Pazar i igrati tako značajnu ulogu u ustanku 1875. i 1876. godine i u sadašnjem ratu između Turaka i Srba. Turska je vlada, uostalom, od toga mjesta htjela napraviti glavno željezničko čvorište na sjeverozapadu carevine; no iz daljnjeg ćemo izlaganja vidjeti kako se ta nakana izjalovila.

Smještena postrance od tih dolina, Hercegovina je siromašna i teško pristupačna planinska pokrajina. Putovi su veoma rijetki, a prometnice su, izuzev onih koje vode do važnijih

gradova i koje ćemo spominjati u ovoj knjizi, isključivo kamenite staze kojima se mora putovati na konju. To i jest razlog da se o ovoj zemlji tako malo zna i što ustanici u njoj imaju neosvojivo uporište.

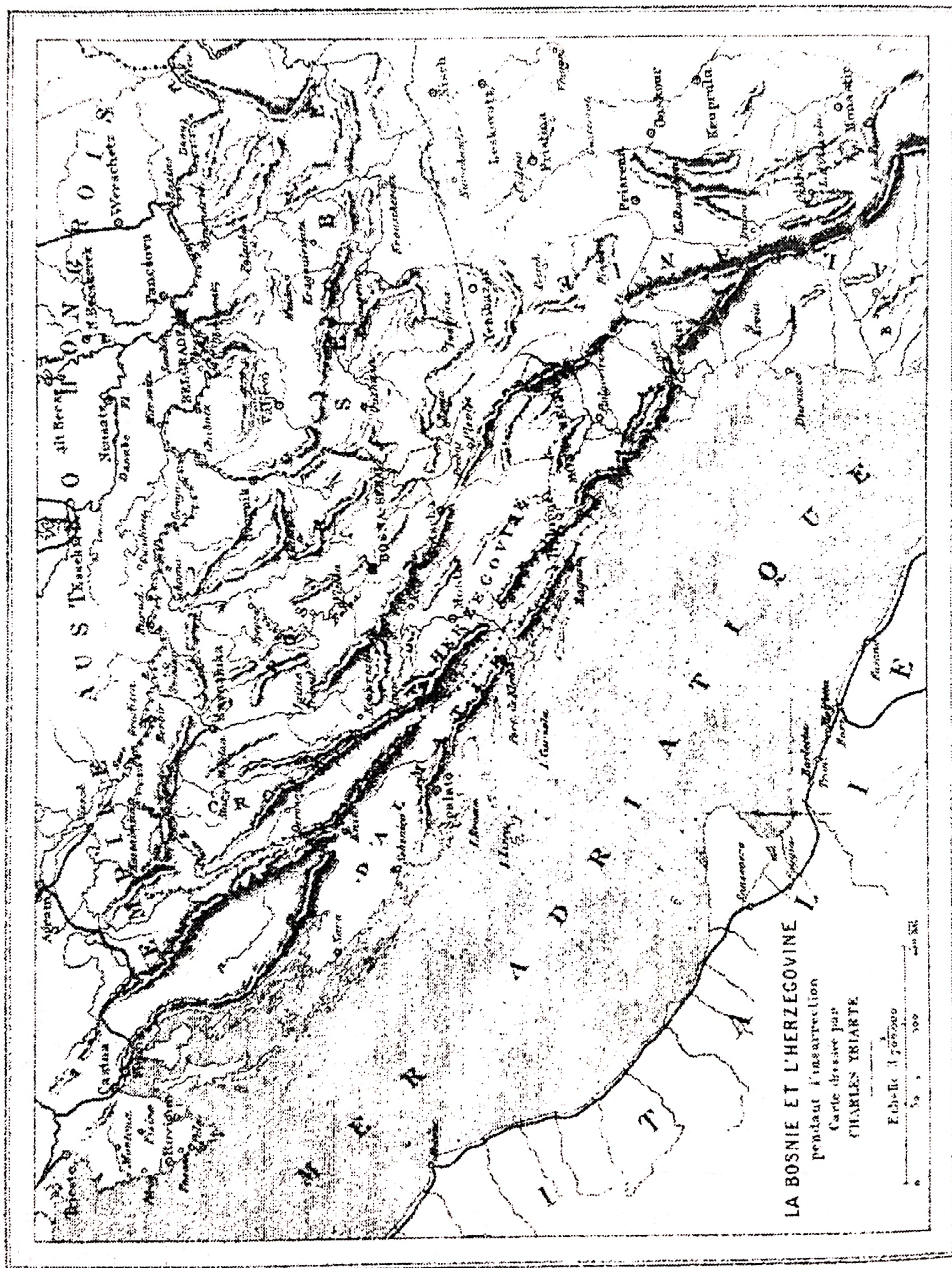
S ostalim turskim krajevima povezuje je samo uski odsječak zemljišta, koji je sav u planinama i uklliješten između Srbije na istoku i Crne Gore na zapadu; s primorske je strane od Dalmacije razdvajaju visoke planine kroz koje se probijaju vode što se ulijevaju u Jadransko more. Na tome mjestu lanac probija samo jedna rijeka, Neretva. Njen je tok veoma nemiran, a vode joj pronalaze niz pukotina u planinskim bedemima te tako otječe prema Jadranu. Pa ipak, valja napomenuti da je tlo, premda Neretva teče prema zapadu, uglavnom nagnuto na istok, te se sve hercegovačke rječice slijevaju prema Dunavu. Nekoć su planine i na visoravnima i na obroncima bile pošumljene, a sada su većim dijelom goleti. Samo je Bosna sačuvala svoje lijepe šume te se u cijelom sjeverozapadnom i sjeveroistočnom dijelu još mogu vidjeti brojni šumarci.

Stanovnici su srpske rase. Turci su ih pokorili oko 1483. godine, za vrijeme Bajazida II., dvadeset godina po dolasku Mehmeda Fatiha u Bosnu. Hercegovina je postala okrug *(sandžak)* toga namjesništva i izgubila samostalnost; dotad je živjela vlastitim životom za vladavine hercegovačkih vojvoda, koji su zemljom upravljali od 1389. do 1483., plaćajući danak bosanskoj kruni i priznajući njenu vrhovnu vlast. Niz vojvoda započeo je s prvim nositeljem toga naslova Vlatkom Hranićem, zvanim Vuković, sinom Vukana, koji je Hercegovinu kao feud godine 1317. dobio od srpskog kralja Stefana. Ovdje ćemo spomenuti samo najvažnije povijesne faze.

Ako čitatelje zanima, vratit ćemo se i u antičko doba te u nekoliko redaka govoriti o počecima i nastalim promjenama. Zemlja se zvala Gornja Dalmacija, a pokorili su je i naselili Rimljani; još postoje središta njihove vlasti čije tragove možemo pratiti prema ruševinama. Primjerice, Mostar, današnji glavni grad, bio je *Andevium*, Duvno se zvalo *Delminium*, Trebinje *Terbunium*, Gabela *Bistuae Veteres*, a Bišće *Bistuae Novae*. Podložnost je započela 167. godine pr. Kr., u trenutku kad je Ilirija pala pod

rimski jaram. Gornji dio prema Savi i oko nje ponekad su nazivali *Pusta Ilirija*, što dobro ocrtava značajke toga kraja, ali bi se taj naziv mogao manje primijeniti na Bosnu, čije je tlo plodno. Rimska vlast nije nikad doprla dalje od planine Porima, od Mostara udaljene tri sata hoda na sjeveroistok. Do 395. godine n. Kr., zemlja je pripadala Zapadnom Rimskom Carstvu, a u to je vrijeme, skupa s Ilirskom dijecezom, pripojena novom Bizantskom Carstvu. Kada povijest iščitavamo na pravim izvorima, stječemo uvid u istinu koju se dugo vremena nije prihvaćalo, naime da u tim slavenskim zemljama domorodačka plemena nisu uvijek iskazivala onoliko poslušnosti Rimljanima koliko su oni htjeli, premda su bili poznati kao veliki kolonizatori i neumoljivi gospodari. Koliko su puta krvavi ustanci osporavali i dovodili u pitanje njihovu vlast, baš kao što se događa Englezima u Indiji, a nama, Francuzima, u Alžiru! Rimljani su na sve strane gradili prometnice da bi ih lakše obuzdavali. U ovoj planinskoj zemlji to je bio težak pothvat, ali su Rimljani, koju su vladali morem, htjeli povezati jadransku obalu i novu koloniju. Još se mogu naći tragovi puta koji je prolazio Salonom, tj. današnjim Splitom, čije je predgrađe ona bila, te preko Sinja i Livna vodio do Srebrenice. Prošao sam tim putem i uza nj zapazio mnoštvo ruševina, među kojima ima i te kako zanimljivih. Drugi je put polazio nešto niže, od same obale, presijecao je Dalmaciju, išao uz Neretvu, Mostar sjekao na dvoje i preko Konjica opet završavao u Srebrenici. Treći, od kojega nema ni traga, išao je iz Narone i povezivao Dalmaciju s vojnom ispostavom u Taslidži. Zapazit ćete da je put koji je Mostar sjekao na dvoje negdje morao prelaziti Neretvu. To svakako znači da je lijepi turski most, znamenitost toga grada, sagrađen u rimsko doba. Most je kasnije, vjerojatno, dobio suvremeni kolovoz, ali su osnove i temelji očito rimski, pa se može pretpostaviti da je izgrađen 98. godine n. Kr.

U prvim stoljećima n. Kr. moć Rimskog Carstva opada, a potom dolaze velike barbarske najezde. Kršćanstvo je već bilo prodrlo u ove krajeve. Sveti Petar i sveti Pavao prošli su Dalmacijom; 331. godine u Stržnju, u šuičkoj župi rođen je sveti Jeronim. To je doba velikih seoba Gota, Avara, Vandala i Herula. Njihove će horde stići sve do Rima, opustošiti cijelu Italiju i usporiti širenje kršćanstva u Hercegovini. Ali, istovremeno, te će najezde

BOSNA I HERCEGOVINA za vrijeme ustanka – Kartu je izradio Charles Yriarte u razmjeru 1:3,700.000

duboko izmijeniti i lice same zemlje; ozemlje će opustjeti i postati opasno za boravak te će ga naseliti nova rasa. Godine 639. car Heraklije, bojeći se stalnih upada Avara, poziva Hrvate i Srbe, nastanjene u podnožju Karpata, da im se odupru. Prepušta im zemlju uz dvije rijeke koje teku na sjever i na istok te tako stvara obrambeni bedem, ono što je Louis Leger u svojim zanimljivim izučavanjima nazvao "slavenskom krajinom protiv barbara". *To je podrijetlo Hrvata i Srba na tlu Bosne i Hercegovine. To je veliki nadnevak koji valja upamtiti.* Znam vrlo dobro da postoji i škola koja tvrdi da će jednoga dana arheološka i etnografska istraživanja dokazati da su oni u ovim krajevima postojali i prije nego što ih je pozvao car Heraklije, ali to je prijeporno pitanje i teško je utvrditi istinu. Vjerujem da su se Slaveni postupno, u polaganim seobama, pomiješali sa stanovništvom rimskih kolonija i ratovali protiv barbara. Čak izgleda da je dokazano da je i Justinijan bio Slaven i da je njegovo ime *Justinianus* zapravo točan prijevod slavenskog imena *Upravda* (istina).

Eto, dakle, Slavena u Hercegovini već 639. godine. Oni stvaraju dvije župe, *Humsku* i *Trebinjsku*, te su poslije Heraklija pod vlašću bizantskih careva. Otad su lutanja česta, a kako grčki carevi više nemaju dovoljno moći da u šaci drže vazalske pokrajine, Hercegovina se pokorava čas hrvatskim čas raškim kraljevima. U X. stoljeću mađarski kralj Ladislav, prigrabivši Hrvatsku, svoju vlast prenosi na Almosza, unuka Bele I., koji upravlja dijelom Hercegovine. To je razdoblje mađarske prevlasti. Ona traje od 1091. do 1165., kada srpski kralj Stefan Nemanja osvaja to područje i prepušta ga svojoj braći Konstantinu i Miroslavu. Ta vlast ne traje dugo jer knezove čelne – kako su u ono vrijeme zvali prvake – postupno razvlašćuje bosanski ban, koji za se uzima planinski dio zemlje na istoku, dok dio s ove strane Neretve zaposjedaju razni hrvatski velikaši. Nositelju naslova, knezu Andriji, preostaje tek Popovo polje i obala uz Ston, što se u njegovoj obitelji izravno baštini s koljena na koljeno, sve do dana kad su četvorica braće Branivojevića prigrabili to ozemlje i njime vladali dovoljno burno da bi najposlije u njega provalili bosanski ban Pavao (1302.) i njegov nasljednik (1334.) i zagospodarili njime.

Stigli smo, tako, do godine 1389. Tvrtko je bosanski kralj, a Vlatko Hranić veliki vojvoda ili vrhovni zapovjednik. Poslije kosovske bitke u kojoj Srbija gubi državnost i pada pod turski jaram, da bi državnost opet stekla tek u naše doba, s Karađorđem i Milošem, u Bosnu provaljuje vojska od 20.000 ljudi i Hranić je odbija. Za nagradu kralj mu kao feud dodjeljuje Hercegovinu, na istoku omeđenom Novim Pazarom, a na zapadu Cetinom i dubrovačkim područjem. To je razdoblje hercegovačkih vojvoda koje traje od 1389. do 1483.

No domalo Bosnu osvajaju Turci. Hercegovačke su vojvode u tome slučaju trebale pomoći svom lenskom gospodaru, ali su oni, naprotiv, bili zadovoljni padom kraljevstva, da bi se uskoro pokajali, jer su ih, netom osvojivši Bosnu, Turci prisilili na plaćanje danka, a zatim se među Slavenima postupno širio islam. Najposlije je 1483. sultan definitivno prigrabio Hercegovinu i pripojio je bosanskoj pokrajini. Otad više nema promjena te Hercegovački sandžak, otad do danas, spada u nadležnost glavnog namjesnika za Bosnu i pripada velikom Turskom Carstvu. Njegova je povijest, međutim, vrlo burna te nastaje veliki sukob koji se prenosi s koljena na koljeno i strašno nezadovoljstvo, uzrok stalnih pobuna kršćana, koje velikaši drže u svojevrsnu ropstvu. To će i dovesti do velike eksplozije 1875. godine, tako teške po svojim posljedicama, koja je glavni predmet ove knjige. Političko je uređenje obiju pokrajina u tom dugom razdoblju od gotovo četiri stoljeća otprilike isto kao u ostaloj Europi u srednjem vijeku. To je feudalni sustav u kome narodom *(rajom)* umjesto velikaša, kraljevskih ili carskih vazala, upravlja muslimansko odnosno islamizirano plemstvo, koje se oslanja na spahije, ubire poreze i, priznajući sultana za vrhovnog feudalnog gospodara, na kršćanskog slobodnog seljaka gleda kao na *kmeta*. Zauzvrat, poglavaru pravovjernih daje vojnike kad su mu potrebni za rat. Putujući tom zemljom, proučavajući njene zakone, poreze i uvjete u kojima živi stanovništvo, pokazat ćemo kakvim se neprirodnim povijesnim tijekom taj feudalni sustav mogao održati netaknutim od XV. do XIX. stoljeća i najposlije izazvati veliku buru, koja prijeti zapaliti cijeli istok.

II. POGLAVLJE

OD TRSTA DO GRANICE

OD TRSTA DO HERCEGOVAČKE GRANICE ZRAČNOM LINIJOM. TRST. ĆIĆI. ISTRA. CRNOGORSKA KOLONIJA U PEROJU. PULA. ZADAR. OD ZADRA DO MOSTARA KROZ UNUTRAŠNJOST DALMACIJE.

Kada u Mlecima lutate pločama na *Riva dei Schiavoni*, pokušajte pogledom prodrijeti preko Lida, kroz maglu nad zaljevom; ondje je Trst, smješten u dnu svoje uvale pod Krasom, a istarska obala pruža se na istok – niska, bijela, ogoljena nemilosrdnim dahom bure.

Da biste mletački zaljev obišli željeznicom treba vam sedam sati, a isto toliko da ga presiječete parobrodom koji polazi svake noći i koji je usidren na kanalu na Rtu vrtova.

Posjetite Trst i ostanite ondje nekoliko dana; grad je blještav i živahan; to je, zapravo, divovsko skladište, golema tržnica, polazište vodenog puta koji se pruža od Njemačke do istoka. To je grad koristoljublja, s čarima nečeg talijanskog. Tu ima plavih golubova pod svodovima burze i skupina istočnjaka pred Lloydovim salonima. Ovdje je gotovo svaka žena zanimljiva zbog načina hoda i nehajnosti. U žena ima istočnjačke smionosti u izboru boja, talijanskog pretjerivanja u pomnoj ukrašenosti frizura. Austrijanac, koji je ovdje pravno kod kuće, gubi se i nestaje usred grčkih, albanskih i židovskih kolonija. Tu nema Njemice; kraljica je šetališta *sartorella*, čudesna tršćanska krojačica, tako glasovita i tako dražesna.

Nisu baš sve te krojačice lijepe, ali su tipovima toliko različite da se svaka ističe. Svijetao, ružičast i blještav ten svojom suprotnošću naglašava drukčiji, zagasiti, blijedi ten, potamnio od sunca. Talijanke nisu nikad usiljene, ali ove ovdje imaju oči i pozadi, umišljene su u pokretu i načinu hoda. Kosa im je veoma duga, vrlo gusta, često i veoma kovrčava. Nikada nije poznavala tiraniju šešira. Nemoguće ih je nadmašiti u vještini da se bude ljupko nepočešljan; umješno su nehajne u odijevanju i kao da im je osobito stalo da izgledaju kao da su netom ustale iz kreveta; ne znaju za steznik, a haljina kao da im se ne drži na tijelu. Taj opis doima se ludim, nevjerojatnim i ne baš umjesnim, ali i unatoč tome sve je to ljupko i nedokučivo. Uostalom, lijepe i elegantne, bogate gospe i muškarci iz aristokratskih krugova dobro znaju da su baš *sartorelle* istinske kraljice šetališta i svatko će to, sa stanovitom širokogrudnošću, priopćiti strancima.

U Trstu treba vidjeti pjace. Izuzetno su privlačne zbog nošnji i tipova. U tom gradu koristoljublja ima savršeno dražesnih stvari. Slovenske seljanke s Krasa masovno silaze na magarčićima da bi prodale čisti pšenični kruh što su ga ispekle za građane i cvijeće od kojega izrađuju ukusne bukete, sa žutim nevenom ili bobicama planike u sredini. Da bi se cvijeće održalo, preko njega bacaju komadiće leda. Njihove velike, bijele kape kao u opatica (zvane peča) izrazito odskaču na maslinastoj boji njihove kože. Na rupcu što presijeca crnu dalmatiku nose lijep stručak vučka, poput snijega bijele čarape vire im ispod kratke suknje, a na leđima, ispod pasa, poput kabilskih goniča magaradi, drže štap kojim tjeraju svoje životinje.

U gradskom visokom društvu žene će vas uvijek iznenaditi svojim neobičnim izgledom: mnoge su veoma svijetlo napudrane, s ogromnom kosom čija pretjeranost podsjeća na frizure *à la belle poule*. Na večeri kod namjesnika može se vidjeti mnoštvo dijamanata (tako lijepe vidio sam jedino u Rimu, kod starih rimskih aristokrata), ali ne može im se prigovoriti ni riječi: dolaze točno u trenutak kada treba sjesti za stol, nejasno se promrmljaju imena gostiju, izmjenjuju se pozdravi, povečera se na brzinu, a u pola deset svi muškarci izvlače satove iz džepova i brinu se što se zbiva u *Tergesteumu*, golemom trgovačko-novčarskom klubu,

gdje se iz sata u sat slijevaju brzojavi iz cijeloga svijeta. Nije nam baš svima jasna ta pomama za zlatom i ta strast za razmjenom, zbog koje je život užurban, a saloni prazni, ali izgleda da ta velika bogatstva mogu nestati za jednu večer i da svaki Tršćanin mora otvoriti četvore oči.

Brzojav iz okolice Bordauxa koji najavljuje sigurno predviđanje dobre ili loše berbe diže ili spušta cijenu dužicama za bačve; Trst drvo dovlači iz Hrvatske te povoljan ili nepovoljan brzojav stvara razliku od nekoliko milijuna u godišnjoj trgovini. Dakako, s takvom grozničavošću i brigom nema društvenog života; tek što ste se počeli navikavati na ramena svoje susjede, ramena vas pozdrave i pokriju se šalom, pred namjesnikom se naklone, svi traže svoje šešire i – eto jadnog stranca na ulici u devet sati.

U vrijeme moga proputovanja grad je bio razmjerno prazan. Svijet bježi od ljeta koje je, i pored primorskog povjetarca, teško podnijeti. Doduše, na Krasu ima nešto vila, ali ovdašnje visoko društvo u vrijeme vrućina odlazi u Štajersku i Kranjsku. Za četiristo fjorina može se u Štajerskoj ili prema Ljubljani, u svježoj i ugodnoj prirodi, imati krasan, lijepo namješten zamak sa šumom. No muškarci su osuđeni živjeti ovdje, čak su i najkrupniji bankari vezani i ne mogu iz grada.

Sinoć sam večerao u prelijepoj palači, kod veoma gostoprimljivog bankara koji se ponaša veoma aristokratski. Vidio sam lijepe slike, vrtove i pio izvrsna vina. Gosti su bili dvojica trgovačkih zastupnika, jedan iz Pernambuca, a drugi iz Rija. Obojica trguju kavom, savršeno izgledaju, veoma su ljubazni, a francuski govore tako dobro da nisam pogodio koje su narodnosti. Pošto smo ustali od stola, odvedoše nas u lijepi staklenik s namještajem od odveć nove hrastovine. Tek što smo sjeli, sve naše klupice stadoše svirati *Poljubac*. Zbunjeni smo što su nas upecali i bacamo se na razgledavanje albuma s fotografijama. Samo što se otvori album, odjekne melodija *Karnevala u Mlecima* – u sav je namještaj ugrađena glazba.

Četvrt je do devet. Svi se doimaju zbunjeno i zabrinuto. Pogledavaju na sat, kao i sinoć, i jure u *Tergesteum*. Eto nas iznova na ulici, u vrijeme kad stranac ne zna u što utrošiti večer.

Uglavnom, s likovnog nam se motrišta učinilo da u tršćanskom društvu ima nešto sasvim posebno – mješavina rasa.

U salonu baruna C..., statističara koji je na glasu u Njemačkoj, nisu bile ni tri žene istoga podrijetla. Tada sve skupa izgledaju neobično, kao da su primjerci brižljivo odabrani za neki harem iz otmjena društva. Gospođa A... je Grkinja, gospođa B... Ruskinja, njena je susjeda iz Bukurešta, a Engleskinja s kojom razgovaram žena je glasovitog B..., suputnika Livingstoneova predšasnika Speaka. On je čovjek nečuvene energije i velike osobne vrijednosti. Kažu da na duši ima jedno ubojstvo i da je bodežom bio primoran probosti svoga kavaza koji ga se spremao izdati kao krivovjerca što se skriva pod muslimanskom odjećom, samo da bi ušao u Meku. Lady B... je zgodna. Sudjelovala je u tim znamenitim putovanjima i pratila istraživača, sveudilj odjevena poput muškarca. Taj je britanski ljiljan koji se hladi lepezom zapravo od čelika; poslije dvanaest sati jahanja lady B... bi u tlo zabijala kolčiće za šator, odlazila pronaći izvor, skrbila za vatru i pripremala pilav, dok bi joj muž i gospodar pušio na kamiš, zagledan u svoje zemljovide ili ispisujući bilješke.

ISTRA IZ PTIČJE PERSPEKTIVE

Ako ste diplomat i čekaju vas u Mostaru, na tršćanskom se sidrištu ukrcajte na jedan od Lloydovih parobroda, oplovite istarsku obalu, pred otocima Krkom i Cresom, i poslije tri dana prispjet ćete u Split. Odatle ćete za dvadesetičetiri sata, jašući na konju, preko planina stići do Gabele, pograničnog grada između Dalmacije i Hercegovine. No ako ste slobodan smrtnik i time se ponosite, ako volite staro kamenje, šarene dronjke, nesvakidašnje tipove, brdovite predjele, opasne putove, čudne gomile svijeta, nepredvidljivost konačišta i iznenađujuće ceste, ako vas, najposlije, ne plaše nevjerojatni jelovnici, uzmite mali kovčeg ili naprtnjaču i na tršćanskoj se tržnici dogovorite s kakvim seljakom iz Ćićarije, koji će vas za dvanaest sati, na malim kolima koja vuče mršavo kljuse, dovesti usred plemena Ćića, između Buzeta, Planika, Muna i Slavnika. Na takav sam se izlet odlučio prošle jeseni i zatim produžio do Hercegovine. Nema ničeg slikovitijeg i

životnijeg. Putovanje nije nimalo lako; neću reći da je opasno, ali treba imati zdravo srce i otporan želudac. Čovjek ne jede, malo spava te, čak i s džepovima punim zlata, može ostati gladan, smrznut i žedan. Pošto putnik obnavlja dojmove prelistavajući dnevnik ili blok za skiciranje, prije nego što se dotaknemo ozbiljnih pitanja današnjice, s čitateljem još jednom prođimo taj izlet u Istru i Dalmaciju u ptičjem lijetu.

Na području Muna ima najviše šest tisuća Ćića. To su potomci Skita, od glave do pete odjeveni u životinjske kože, napola Rumunji, napola Vlasi, koji čuvaju ostatke svoga jezika i, u svakom slučaju, razumiju Cigane. No s obzirom na to da su u stalnim dodirima s Hrvatima, naučili su njihov jezik.

Svi su oni ugljenari, žive neobrazovani, bez tradicije, bez kolektivnog sjećanja. Žene su im bliže životinjama nego ljudskim bićima i osuđene na najteže poslove. One, a ne muškarci, u mrklini noći putovima voze svoja duga, niska kola, u koja su upregnuti konji pokriveni izrezanim, dugim kožnim vrpcama, s bakrom na hamovima, dok Ćić leži na vrećama i spava kao zaklan.

Nađite u ćićkom gradu Buzetu konja i domaćeg vodiča koji govori talijanski (to se može naći) i produžite ravno u srce Istre. Za deset sati bit ćete u Pazinu. Ljudi poznaju Sudan, Kašmir i Samarkand, ali ne i Istru, taj istarski markizat, bezvodnu stijenu, nezahvalnu prirodu, čiji je vladar austrougarski car.

Pazin je gradić smješten na rubu goleme provalije, prekrivene stjenovitim gromadama, na čijem se dnu još nazire razjapljena crna rupa koju odjednom počinje ispunjavati blatna voda koja nadolazi iz podzemlja. Ako dođete točno na Miholje, kao što sam ja prvi put došao, svjedočit ćete prazniku za oči: istarskom sajmu i sastanku Cigana, Morlaka, žitelja južne Istre iz Vodnjana, Pule, Labina i Plomina. Starcima duga kosa u razbarušenim pramenovima pada sve do na prsa, u mladih je obrijano tjeme i kosa ošišana u vijencima koji im padaju preko očiju; drugi poput Tatara i Kineza na tjemenu nose duge perčine s upletenim novčićima i talismanima.

Ženska je nošnja beskrajno raznovrsna. Koliko sela toliko nošnji. Kose su im čarobne, a većina seljanki skriva kosu pod bijelim češljevima, ukrašenim čipkama i vezom što uokviruje

njihova preplanula lica. Druge, pak, imaju kose zamršeno upletene bijelim, zelenim ili crvenim vrpcama. Ističu mnoštvo ogrlica, zlatnih lanaca, koralja, širokih križeva od iskucanog zlata na prsima, a prsti su im pretrpani velikim prstenjem s ovalnim kamenjem. Pršnjaci su im tamnozeleni, izvezeni crvenim i žutim, tkanine im bijele poput snijega, a ten crnosmeđ. Tu valja kupiti uzdarja: velike zlatne medalje s likom Marije Terezije, koje su proširene zlatnom filigranskom mrežicom kao okvirom, a hrvatske ih žene iz Istre nose oko vrata, kao medaljone.

U Pazinu ćete uvijek naići na nekog ljubaznog austrijskog časnika, koji se ćuti kao da je izgnanik i koji vam olakšava trgovinu. Zakupite, dakle, mali niski dvosjed ili, ako znate putovati bez prtljage, uzmite konja sa širokim turskim sedlom i za četiri ćete sata preko Tinjana, Baderne, Žbandaja, Cvitana i Bonaca stići na jadransku obalu. Brdo se spušta i završava na porečkoj plaži. Tu ste na moru, najsigurnijoj i najudobnijoj prometnici u tim negostoljubivim krajevima. Kopar, Piran, Strunjan, Poreč, Rovinj, Fažana, Pula – sve su to male, bijele luke na istarskoj obali, izgrađene po uzoru na Mletke, sa zvonicima koji su preslike Svetog Marka, s trgićima, crkvama, uskim *stradinama*, malim bizantskim palačama s trodijelnim balkonima i lavovima Svetog Marka na kutovima. Tu povijest izbija iz svake pore. To je bilo rimsko, pa bizantsko, pa mletačko. Trg se zove Marfori (*forum Martis*); ima tu antičkih hramova izgrađenih s obiljem ukusa, i to u najljepšoj epohi, kao i bogomolja iz prvih kršćanskih vremena, da se arheolozi obeznane.

U Poreču pričekajte dolazak parobroda koji pristaje u malim lukama, masivnog, udobnog, stabilnog i slobodni smo kazati da tu ne možete naići na putnika dokoličara, jer je nevjerojatno koliko se malo putuje u ove krajeve. Za četiri ste sata plovidbe u Puli, austrijskom vojnom arsenalu. Parobrod neprestance plovi tik uz obalu načičkanu školjima gotovo u razini valova, s dugim nizovima kamenja što se diže iz valova i u njima nestaje, a na njemu se povremeno zadržavaju velika jata morskih ptica. Odavde do Albanije duž obale poredalo se osamdeset otoka, poput dugih sivih gmazova ispruženih na suncu. Imao sam prigodu iskrcati se na nekoliko njih. Ondje su i veći gradovi poput

Lošinja; svi su oni talijanski, odnosno prije mletački, ali s vinogradima, maslinicima, s ribarima i poljodjelcima. Nemoguće je, do li pješke, prijeći ih s kraja na kraj, a najčešće valja prenoćiti kod župnika koji su gostoljubivi prema strancima.

Pula je izuzetno zanimljiv grad i u njoj bi trebalo duže boraviti. Rimski je amfiteatar, poslije Koliseja, najljepši na svijetu, a na Forumu još stoje hramovi. Preko antičkog je grada izgrađen mletački, a pored njega još i njemačka utvrda koja je odnedavno ovdje – divovski austrijski arsenal, vojna naseobina u kojoj je sve napravljeno odjednom. Na sjeveru ste grada u Italiji, na jugu ste u Beču. Tu je kolonija s tisuću obitelji pomorskih ili upravnih časnika, koju u Beču zovu *Grad govorkanja*. To je svijet vojarni, radionica, skladišta, spremišta s golemim bazenima, škverovima, dokovima, gimnastičkim dvoranama, bolnicama, vježbalištima; sve je čisto, pravilno, uredno, sređeno, izvučeno kao pod konac, nezanimljivo i službeno.

Ovdje treba ostati barem pet dana i, želite li dobro jesti i ugodno razgovarati, valja pribaviti preporuku za kasino pomorskih časnika, gdje vlada savršena uglađenost i gostoprimljivost. Austrija je, pored stare mletačke Pule, podigla vojni grad i platila ga suhim zlatom. Sve je u njemu umjetno, pa čak i tlo; posvuda su minirali stijene da bi podigli zgrade, te su čak i stabla, metodično poredana s obje strane puta, koja naizgled nesmetano rastu, zasađena u korita iskopana u kamenitu tlu.

Iz Pule valja još putovati Istrom, pješice ili u sedlu, s vodičem. Sjeverno se, na tri sata hoda, nalazi selo Peroj, prava rijetkost za namjernika. To je, kao na kakvu otoku izdvojena od Istre, crnogorska naseobina sa šesto duša, pravoslavnih raskolnika. Čak i kad se putuje ovako u lijetu, kao mi sada, valja poznavati povijest; to, naime, daje dodatnu draž putovanju. Susjedni je grad Tinjan 1685. posve opustošila kuga. To je usud tih istarskih, dalmatinskih i albanskih gradova koje je svakog stoljeća desetkovao pomor. Dužd Giovanni Pezzaro je iz Boke kotorske i Crne Gore doveo stanovit broj obitelji i dodijelio im zemlju. Otad se među sobom žene i, dakako, svatko je svakome rođak. Još su uvijek držanjem Crnogorci i grčke vjere, što se podrazumijeva. Te su ljudeskare lijepo građene, izrazito crne puti,

gostoprimljive, dobrohotne i ovdje, usred Istrana, čuvaju osobine predaka.

Još sam dvaput navraćao u Peroj, to seoce Bogu za leđima, da bih nazočio svadbi. Toga se dana iz obojenih drvenih sanduka vade sjajne nošnje, a svaki je pokret u tom obredu strogo određen, poput baletnih figura. Mladoženja je pristao mladić od dvadesetipet godina, a mladoj je dvadeset. Već su mjesec dana u tijeku neobični obredi prosidbe i zaruka. Sve to poprima veliko značenje među tim ljudima koji su jedan drugome rod, ali su naizgled svi hladni poput kipova. Vođa izaslanstva, stari svat, u pratnji zastavnika i raznih izaslanika (svatova) dolazi, neobično svečano, po mladu i od budućeg joj muža predaje simboličan cvjetni stručak. Domalio stiže i mladoženja, u pratnji nekolicine drugova; svi koji se u tom trenutku zateknu kod mlade nahrupe na vrata, ne bi li mu spriječili prolaz, a on je treba odvesti na silu ili da je zavrijedi kakvim dokazom hrabrosti ili vještine. Počinje borba, ali bi se reklo da je to zapravo generalna proba nekog prizora otmice; svi se pokreti izvode po sjećanju, kako bi rekli slikari, vrata se brane mlako, napada se tek reda radi i osjeća se da tom hinjenom prizoru nedostaje života i značaja, kao da je riječ o živim slikama. Da su u svojim krajevima, negdje u Njegušima, ti bi Crnogorci došli na konjima oteti djevojku prekrivenu zlatnicima i u lijepom, zlatom protkanom prsluku. To je, zapravo, siže jednog lijepog platna što ga je, s njemu svojstvenom životnošću i darom, naslikao slikar Čermak, koga sam jučer posjetio u njegovu atelјeu. U Peroju je riječ o zamjeni, kao u kazališnom komadu u kojem nema dovoljno rekvizita, pa je konj zamijenjen stolicom. Čuje se velika buka na vratima, mnogo se gestikulira, zamahuje se štapovima, sabljama, cilja se i puca uprazno, a potom se sve smiruje; mladoženja, da bi pokazao vještinu, predlaže da pucnjem skine jabuku nataknutu na vrh motke ispred kuće u kojoj je mlada. Svi se sjate na ulicu i počinje paljba. Ako mladić pogodi cilj, radost je beskrajna, ali ako ga triput promaši, jedan će od njegovih drugova dograbiti pušku i srušiti metu. Mladenku kao da sve to osobito ne uzbuđuje, čak i ne obraća pozornost na ono što se zbiva i nehajno pušta da je zagledaju sve

njene drugarice, koje rukom odmjeravaju težinu zlatna nakita, medalja, ogrlica i stakalaca kojima je prekrivena.

Poslije te igre u povorci odlaze u crkvu. Na ulazu vjernike dočekuje svećenik. To je visok mladić, blijed, omršavio od posta, grozničav, asketski suh, duge crne kose koja mu pada po ramenima, s dugom bradom kao u Mojsija. Crkva mu je bijedna, a njegovi su mali pomoćnici djeca s ulice koja su navukla zavjese skrojene kao dalmatike. Pa i sama svećenikova odora komad je istočnjačke tkanine, s otisnutim neobično velikim granama, na kome se presijava komad pozlaćene kovine. Oltar, ikonostas je kao u grčkom obredu skriven nekom vrstom pregrade, na kojoj je neki Talijan na proputovanju naslikao nekoliko bizantskih likova na zlatnožutoj pozadini. Ispred uzdarnice, na trbušastoj komodi u stilu Louisa XV. s naslikanim cvjetnim vijencem kao ukrasom, nalaze se svete knjige. Obred je vrlo dug, a nazočni baš i nisu osobito sabrani; nekolicina veoma živopisnih siromaha hriplje klečeći pokraj stupova i čudno se ponaša, dajući znak križa svima oko sebe. U jednom se trenutku zaručnici poljube pred svima, a djevojka poljubi i kumove. Sve to vrijeme pred crkvenim vratima bez prestanka odjekuju puščani hici.

Poslije obreda, valja se pješice vratiti u luku u Fažani, da bismo stigli na parobrod koji će nas odvesti prema Dalmaciji. Posvuda je mnoštvo svijeta koji je stigao iz Tinjana i okolnih sela da bi nazočio svečanosti; tamošnje seljakinje prolaze na magarčićima koji podsjećaju na one s obala Nila. Ispod kratke suknje opšivene crveno ili zeleno (ovisno o selu) proviruje im sasvim bijela čarapa, a na velikoj bijeloj kapi koja im pokriva glavu sve do ramena ističe se obrub višnjeve boje, koji izrazito odudara od crne dalmatike.

Idemo pješice uz more da bismo stigli na obalu. Put se jedva nazire, posut kamenjem, prohodan samo pješacima, konjima ili magarcima. Prelazimo preko bezvodnih polja, uz more čiji valovi lagano zapljuskuju podnožje ružičastobijelih stijena. Kraj je bezvodan, a zemlja škrta, ali je sunce bliještavo, more modro, nebo čisto, vidici jasni; u podnožju ružičasti otoci s krunom od maslina blijeda lišća podsjećaju na grčke obale.

Ako putnik želi poći putem koji opisujemo i s Jadrana ući u Hercegovinu, poslije razgledanja Istre na svojoj će lijevoj strani ostaviti kvarnerske otoke, kojima bi samima valjalo posvetiti cijelu knjigu, na krajnjoj će se točki Istre, u samoj Puli, ukrcati na brod i nakon dvadesetičetiri sata plovidbe u zoru se iskrcati u Zadru. Tu počinje čarolija. Grad spava. Nasred mletačkih zidina, koje ga opasuju kao kameni steznik, ocrtavaju se lijepa rimska vrata. Zvonici su vrhove usmjerili put neba. Iznad crte zidina strši nekoliko tamnozelenih brežuljaka i ocrtava se na modroj pozadini.

Plaža je još pusta, ali ispred same rive, na kamenu i s nogama u vodi, sjede dvanaestorica palikara* i Albanaca u bijelim fustanima i puše duge trešnjeve lule; oni poput ogledala blistaju na suncu. Iza nas se začu glasan žubor. To dvije polake s obližnjeg otoka dovoze stotinjak žena i djevojaka koje dolaze u grad na posao. Ta dva ravna broda jednostavnih obrisa tiho se približavaju površinom vode, naprijed okrenuti crvenim i crnim pramcem, ukrašenim s po dva velika fantastična oka. Voda se mreška u srebrnastim resama, a pristale djevojke u šarenim suknjama, tanke i visoke, s onom ravnom odjećom u kojoj se ocrtavaju oblici, nalikuju na antičke kipove s tisuću nabora ili na prelijepu *Firentinku*.

Kako se ide dalje prema istoku, boje postaju mnogo svjetlije, a voda srebrnasta. U Puli je sve bilo naglašeno, žestoko i odsječno, modro kao Sredozemno more, čvrsto i jasno ocrtano kao Napuljski zaljev ili španjolske obale. Ovdje, već od Malog Lošinja, lebdimo u snovitoj prirodi: obale se rasplinjuju, val je poput emajla, bisernosiv, sve je obavijeno sumaglicom. Međutim, rekvizitarij poprima mjesnu boju i ističe se na pozadini; ribarska su jedra jarko crvena ili one boje hrđe koja se na venecijanskoj punti tako dobro slaže s crvenoljubičastim tonovima mornaričkih građevina i izrazitim zelenilom gradskog parka. Tu se mogu vidjeti one goleme bizantske madone iz Chioggie, s Isusom u krilu, naslikane cijelom visinom jedra koje povjetarac napinje. Pa i sjenke se, unatoč prozračnosti, ocrtavaju kao odsječne, jasne i žive.

---

* Palikari su grčki ratnici iz oslobodilačkih ratova protiv Turaka (op. prev.)

To je zaista jedan novi svijet. Zadru bi trebalo posvetiti jednu cijelu knjigu, blještavu, učenu i šarenu, ali mi se dotičemo života kao putnik iz balada. Prođimo mletačkim gradom i izađimo na Kopnena vrata; to je remek-djelo velikog talijanskog graditelja Sanmicchellija. Na ulazu u pustinju koja počinje na samim gradskim vratima stvara se karavana. To je neobičnost ovoga kraja: rub platna, to jest obale, živ je, načičkan lukama, velikim središtima, uljuđen, bogat i živahan, a samo što prođeš utvrdu i kreneš prema unutrašnjosti, naići ćeš na bezvodan kamen, neznanu zemlju sve do tesalijskih stijena.

Ti Bosanci i Hercegovci, koji se spremaju poći i kojima ćemo se pridružiti, prešli su Hercegovinu i Dalmaciju cijelom njihovom širinom. Dopremili su životinjske kože, naramke drva za loženje, vosak; odnose kavu, sol i začine.

Karavanu sačinjavaju troja kola, slična mađarskima i vlaškima, punih i niskih kotača, te deset jahaćih i tovarnih konja. Gotovo svi muškarci izležavaju se na zavežljajima, u kolima u koja su upregnuti mršavi konji, čija se orma sastoji od tankih remena urešenih bakrenim kružićima; većina žena jašu na muški, savijenih nogu i stopala oslonjenih o široka turska stremena. Konji su im kosmati mali poniji, poput konja iz Kamarge, samo što su suhonjaviji i brži. Sve zajedno sliči tatarskoj hordi.

Ovdje trpi i radi žena. Vrijedi opisati njenu nošnju: bijela košulja širokih, crveno izvezenih rukava, kabanica bez struka i bez rukava, tamnomodra, optočena kombinacijom žute, zelene i crvene boje, ponekad na džepovima i kutovima skuta opšivena školjkama. Vrat im krase teške isprepletene ogrlice, stakleni nakit, talismani, filigranski obruči; struk ističe pojas izrađen u punom reljefu, s velikim točkovima umjesto kopči i usađenim, okruglo brušenim kamenovima. Naprijed im pada pregača izatkana poput perzijskog saga, veoma gusta, na sve tri strane s dugim resama. Ispod toga saga prolazi poput snijega bijela košulja, tako da se vidi čarapa, neka vrsta debele gamašne, izatkana u stotinu boja, koja pada po opancima, nacionalnoj obući u Slavena, izrađenim od ovčje kože i slamnatim remenčićima vezanim za noge.

Kapa je veoma karakteristična: to je *okruga*, neka vrsta mjerice prekrivena crvenim, s bijelim obrubom kao na tarpošu,

koji odudara od guste im, crne kose. Preko okruge je vrlo tanak i bogato tkan svileni veo kremastobijele boje, s resama od neupredene svile. Veo u lijepim naborima pada do pola leđa i otvara se navrh glave, da bi kroza nj prošla velika turska kićanka od plave svile.

Neobična pojedinost: i pored širokih zlatnih naušnica i ogrlica, na podbradniku koji se kopča ispod brade i tako drži okrugu na glavi, vise neveni, talismani i cekini koji tuku po obrazima. Da bi se našlo nešto slično, trebalo bi poći čak do Perzije. Ove su žene crne kao Ciganke, ali odjednom pored Hercegovke crnih pletenica ugledaš Slavenku plavu poput Švеđanke, s cijelom šumom gotovo žute kose.

U muškaraca je sjajan stas i držanje, dobro su razvijeni, ali sporih pokreta. Kreću se istočnjački, a glasovi im grleni. Na duge priče vojnika koji kao da im podnose izvješća, odgovaraju jedva zamjetnim pokretom ruke, klimanjem glave ili namigivanjem.

Prolazit ćemo teško prohodnim predjelima, koji u ovom trenutku nisu sigurni; jedan pandurski vođa, pristala kršna lopuža, koji dopušta da mu se čovjek divi kao bubnjarskom starješini ili vrhovniku engleskog konjaničkog zdruga, i koga okrećem na sve strane kao da je nijemo dijete, pregovara s jednim zaptijom, turskim žandarom koji će biti zaštitnica karavane. Dodijeliše mi konja, kovčeg mi vezaše za zadnje oblučje na sedlu i serdar, vođa odreda, jednim pokretom zatraži ferman, odnosno dozvolu za prijelaz granice. Potom ga raširi te nam suzdržanim a dubokim pokretom dade odobrenje.

Stari austrijski činovničić izađe iz stražarnice izgrađene u lijepom stilu poput Paladijevog. Stražarnica je ispred Kopnenih vrata. Činovničić pođe do prednjih kola, gdje je na vrećama polegao krupan bosanski trgovac, uze nekoliko novčića, pa krenusmo. Sunce je zašlo, domalo će mrak.

S tim se ljudima ne može izmijeniti niti riječ; to su Heruli, Huni ili Avari. Do granice imamo šesnaest sati puta. Noć je vedra, a vrijeme ugodno. Sjedim u turskom sedlu kao u naslonjaču i pušim na mjesečini. S vremena na vrijeme u opasnim se klancima ili na prolazima uz rub provalije iznenada iza stijena pojave po

četiri čudne prilike i isprriječe se na putu. To je osobita vojska, nešto poput graničara iz Vojne krajine ili bašibozuka u Bosanaca – civilna straža koju plaća država i koja u unutrašnjosti održava red i dočekuje prolazak kurira da bi ih zaštitila od iznenađenja na najopasnijim mjestima, najprikladnijima za drske prepade noćnih skitnica. Šiljata kapuljača što im strši na glavi, prazni obješeni rukavi i puška preko ramena daju toj noćnoj pojavi jeziv izgled.

Prolazimo Prominom, Babinim Dubom, Biljanama, Benkovcem, Perušićem, Kožlovcem, Ostrovicom i Krnjevom. Povremeno zastajemo na samom putu da se konji ispušu, a u dva navrata, u Benkovcu i Ostrovici, nakratko logorujemo u okrečenom karavan-saraju bez prozora i vrata, koji stoji usred kamenite ravnice.

Ova je noć poput sutona, ali se ubrzo razdanjuje i počinjemo razaznavati krajolik. S lijeve je strane Velebit uspravio svoje ogoljele visove; slojevi su tako neobični te se čini kao da ih je ljudska ruka oblikovala. Desno je močvarna ravnica. Izlazeće sunce odsijava na lokvama sličnim velikim, bijelim mrljama. Tek što smo u tim močvarama napojili konje, nozdrve im se obojiše krvlju. Žena koja je išla preda mnom sjaha, jednostavno konju otvori gubicu, uvuče ruku i izvuče pijavicu koja je ispijala krv jadnoj životinji. Očito je ta pojava znana i uobičajena. Uostalom, toliko smo je puta viđali na izletima u Africi.

Malo poviše Knina, na hercegovačkoj granici, na okupu vidimo prvu vojnu silu. Upravo se postrojava pred ulazom osamljene vojarne uz rub ceste. To su panduri. Golema su rasta, a na glavi im crvene kape sa šljokicama, ispod kojih u dugim pramenovima izviruje gusta kosa. Dvije ploče od iskucana srebra tvore neku vrstu dvodijelne ogrlice nalik na ogromnu kopču, a na posuvracima plave dolame, poput relikvijara čija se oba krila otvaraju od ramena do pola butine, nose nevjerojatno mnoštvo našivenog starinskog novca veličine naših pet franaka. Samo na jednom čovjeku izbrojio sam ih šezdeset, mahom iz XVII. stoljeća, a pored tih neobičnih i neudobnih ukrasa, crveni je i srebrom vezeni donji prsluk urešen još i punim metalnim dugmetima, stisnutima jedno uz drugo. Lijepi filigranski praporci vise poput

kićanki i tuku ih po prsima, skupa sa spomen-medaljama i likovima Marije Terezije utisnutima u metalu. Reklo bi se da im je do toga da sav svoj imetak nose na sebi.

Kao i Crnogorci i bašibozuci, i oni za širok pojas od mrke kože sa srebrnim zakovicama slažu po dva do tri albanska pištolja s blještavim ručkama, veliki handžar urešen grubim tirkizima i koraljima, strašan nož široka sječiva poput andaluzijske navahe, lulu od mrka drva s bakrenim arabeskama. Po trbuhu im lupka neobična naprava – kugla od cizelirana srebra koja se otvara cijelim promjerom. U njoj drže duhan.

Hrvatske hlače ističu vitkost nogu; tkani nazuvci u boji drže se uz pomoć trostruke podvezice od debele kože sa stotinu srebrom optočenih rupica. Pušku daje država. To je klasična kapslara. No zamjećujem da mnogi od njih nose žicom vezenu kratku arapsku pušku široke cijevi ili, još češće, albansku pušku sa srebrnim ili sedefastim inkrustacijama.

Evo i dužeg predaha. Sklanjamo se od prašine u golemu ruševinu za koju nam kažu da je nekoć bila džamija. Vođa karavane dade znake, pa razmotaše zavežljaje, namjestiše dvoje nogare te iznad tek naložene vatre stavljaju već pripravljena ovna, prethodno nataknuta na motku. Jedna djevojka čučne pokraj vatre, iz torbe koja joj je bila na leđima izvuče vez i stade raditi uz oganj. Plamen liže uz bokove žrtve; isti je to pečeni ovan s arapskih gozbi, pa se sjetimo naših marokanskih predaha.

Sunce je već pripeklo, uokolo nas sve je živnulo. Do u beskraj vide se tek stijene. Na vidiku ni travke, ni drveta – kamenje, samo kamenje, kao u nekom kaosu; međutim, poviše naših glava, navrh nekog brežuljka, nazire se raštrkano selo, ispod skupine stabala koja tvore oazu.

Malo-pomalo silaze znatiželjni seljaci. Prilazi nam dosta žena koje predu na velikim ravnim preslicama sa srebrnim šljokicama, zataknutim ukoso za pojasom. Rade u hodu. Svaka prilazi muškarcima da ih poljubi u ruku i pri tome klekne na jedno koljeno. Kako su najprije prišle vođi karavane, krupnom bosanskom trgovcu, on im je pokretom pokazao na stranca i one se počeše klanjati, iskazujući mi na svoj neobičan način poštovanje. Kako tim ljudima objasniti da u nas muškarci savijaju

koljeno pred ženama? No ovdje je žena ropkinja i kada Slaven s bilo koje strane granice nikako ne može izbjeći da je ne spomene u razgovoru, dodaje u pola glasa, kao da se ispričava: “Da prostite, moja žena!”

Prolazimo ispod turske utvrde, smještene veoma visoko. Zidine joj se stapaju sa stijenama i vijugaju ukoso, kao put preko livade. Skrećemo prema Livnu, ali tek što smo prešli petsto koraka hercegovačkim tlom, pojavljuje se odred zaptija. Razgovaraju s našim pandurima i preuzimaju nas od njih.

Iznova zastajemo u hladovini golema rogača, pokraj bijele kućice s krovom od komada kamenih ploča koje kao da su poslagane nasumice. Eto i bistre vode ispod osmerokutnog kioska s bijelim stupovima, koji se nalazi usred tora s vrlo niskim zidićima u kome je smještena stoka. To je raštel, neka vrsta karavan-saraja. Ovdje Bosanci, Dalmatinci i Hercegovci dolaze razmjenjivati robu. Tu ćemo prenoćiti.

Ujutro, tek što se malo razdanilo, neki starčić s turbanom i dugim, cekinima urešenim perčinom do pola leđa, nekakav kodža, što će reći policijski predstojnik, pola civil i pola vojnik, koji je lulu duga kamiša na leđima zadjenuo za pojas, otvara rešetkasta vrata raštela i kroz šipke stade proturati, jedno po jedno, jatagane, handžare, sablje, puške i pištolje što su visjeli unutra na čavlima. To je oružje Turaka iz naše karavane. Naime, pred nekoliko su ih dana razoružali pri ulasku na austrijsko ozemlje i nisu mogli produžiti u unutrašnjost bez te formalnosti.

Velika je buka i strka. Pridružuju nam se i ostale karavane koje se vraćaju sa suprotne strane. Sudaraju se dugi redovi magarčića i mršavih konja s teškim tovarima drveta posječena u Bosni.

Začuje se i turski jezik, a korbač što se poput tuče obara na leđa raje koja ometa prolazak zaptija pokazuje da je to mjesto manje međunarodno nego što izgleda i da smo i te kako u Hercegovini.

•

III. POGLAVLJE

ZAGREB

OD TRSTA DO ZAGREBA ŽELJEZNICOM. ZIDANI MOST. ZAGEB. GRAD. NOŠNJE. SPOMENICI. ULOGA ZAGREBA U JUŽNOSLAVENSKOM SVIJETU. *OMLADINA*. ŽIVOT U ZAGREBU.

Ovaj put morem i kroz Dalmaciju, koji smo upravo preletjeli s čitateljem, bio je težak i u mirnodopsko vrijeme, kad sam ga prošao 1874. godine. Prigodom moga drugoga putovanja, otprilike u kolovozu 1875., njime je bilo nemoguće ići. Granica je bila zatvorena i svatko tko bi pošao sam, kao slobodan strijelac, skupo bi platio svoju neopreznost. U zemlji bukti ustanak, uobičajene su životne prilike sasvim izmijenjene; više nema sigurnosti koju putnik uživa u vrijeme mira. Trebalo bi poći do Dubrovnika i odatle prijeći u Trebinje, ali bi u Trebinju čovjek bio izdvojen, bez ikakve veze s ostalim dijelom Europe, a kako je moja misija u biti dopisnička, treba se toga kloniti i koliko je god moguće sačuvati slobodu kretanja.

Poslije zrela razmišljanja, prikupljanja obavijesti i duga proučavanja austrijskog generalštabskog zemljovida, odlučio sam u tursku pokrajinu Bosnu ući sa sjevera, tj. preko Une i Save, te sam iznova iz Trsta krenuo 1. rujna, a kao jedino sam jamstvo uzeo vizu otomanskog konzula za slavenske pokrajine u europskoj Turskoj.

Najbrži put do bosanske granice ide preko Zagreba i Siska, odakle se rijekom Kupom parobrodom stiže do Save. Sava je glavni put za istok, jer vodi do Dunava, u koji se ulijeva na rtu kod Beograda, prijestolnice kneževine Srbije.

Od Trsta do Zagreba putuje se trinaest sati, premda je udaljenost samo dvjestoiosamdeset kilometara. No nemoguće je izbjeći dugotrajno zadržavanje u Zidanom Mostu; putujemo li izravnim vlakom, u toj se postaji ostaje oko pet sati, a ako putujemo vlakom koji polazi sat ranije, osim što je neugodno ustati odviše rano, još se i na svakoj postaji malo-pomalo utroši ono dugo vrijeme što u Zidanom Mostu moraju čekati oni koji krenu sat kasnije. Prolazi se kroz Nabrežinu, Postojnu (gdje se nalaze u cijelom svijetu znamenite spilje), Ljubljanu i Zidani Most.

Polazak iz Trsta veoma je ugodan, vrijeme je istovremeno i blago i svježe, no tek što smo zašli u planine, putujemo kroz oblake magle, koji nas prate sve do Zidanog Mosta.

Mislio sam da sam u stanju na nekoj postaji čekati pet sati, a da mi nije dosadno, jer s perom, blokom za skiciranje i knjigom čovjeku se čini da prkosi sudbini. Prvi su sati utrošeni na pisma, naredni na skice okoliša postaje, a posljednji u šetnji. No ovdje nema grada, nego samo zaselak koji je značajan zbog svoga strateškog položaja: to je, naime, mjesto križanja dviju pruga, od kojih jedna vodi u Beč, a druga u Sisak. Preko Siska ta će se željeznička pruga kasnije (ako za Tursku uopće bude postojalo nekakvo "kasnije") povezati s početnim krakom koji iz Novog, na granici Vojne krajine, vodi do usred Bosne.

U Zidanom ste Mostu zatvoreni kao u bunaru: planine se dižu do velike visine, a cijeli se grad sastoji od pet-šest drvenih kuća oko stanice. Postoji, međutim, jedan spomenik kao obilježje posjeta ne znam kojeg njemačkog *kajzera* – mali dorski hram s brončanim poprsjem ispod brončane kupole.

Od Zidanog Mosta željeznica skreće na jug i duž Save do Zagreba. Krajolik postaje vrlo lijep, vrlo bogat i veoma je dobro obrađen. Tu je zemlja svakojako usitnjena i ljudi se bave sitnom poljoprivredom. Na poljima sijerka koji je u jesen ostao neobran, na mrkoj se zemlji mogu vidjeti tisuće crvenih ili žutih buča koje tlo prekrivaju tisućama raznobojnih točkica. To je prava odlika kraja kojim prolazimo. Druga osobitost što odlikuje ovu pokrajinu jest da u ravnici duž rijeke, do u beskraj rascjepkanoj na male posjede, svuda stoje visoki zakloni, neka vrsta uskih polica sa slamnatim krovom – jasle pod vedrim nebom na koje se, radi

sušenja, vješa ljetina, otvoreni hambari na vjetru, vrlo blizu jedan kraj drugoga.

Na svim obroncima i svim brežuljcima – uostalom kao i inače posvuda po Austriji – stoje kapelice i raspela, a sela su okupljena oko zvonika s krovom čudnih oblika, obojenim crveno-smeđe. Što se više spuštamo nizvodno uz rijeku, ona je sve bogatija vodom. S vremena na vrijeme ugledate skelu kako prevozi kola i stada s jedne obale na drugu. Spušta se suton i pada kiša, pastiri se putem vraćaju kući i zastaju vidjeti prolazak vlaka kojim, vjerojatno, nikad neće putovati.

Zagreb je veoma značajno mjesto, ali ako u njega prispijete kao užurbani putnik, neobaviješten o ulozi koju ovaj grad ima u južnoslavenskom svijetu i o njegovoj političkoj važnosti za Austrijance, može vam se dogoditi da kroza nj prođete bez zadržavanja, jer vanjski izgled ne privlači osobitu putnikovu pozornost, premda odaje veće središte koje se okoristilo blagodatima civilizacije. U gradskom je tlocrtu sve golemih razmjera; rekli bismo da se nije štedjelo prostorom i da se svatko mogao širiti kako mu drago. Ulice su izuzetno široke, ali gotovo sve kuće samo su na jedan kat. Na prvi pogled nema velikog kretanja, a svijet se bitno ne razlikuje od ljudi iz nekog grada u središtu Njemačke. Većina ulica stječe se u jednoj središnjoj točki – na Jelačićevu trgu, ogromnom, usred veoma niskih i neuglednih građevina s prodavaonicama i kavanama, a nasred kojega se, na visokom postolju i u herojskoj pozi na konju, uzdiže kip glasovitog hrvatskog bana koji je poveo Hrvate u pomoć Austriji kad su je ugrozili Mađari. Tek što se smrači, ulice opuste, a brojne kavane, pivnice i javna sastajališta tako su pomno zatvoreni da je nemoguće makar proviriti unutra. To je osobitost koja iznenađuje putnika od Hrvatske pa sve do Bugarske; u Beogradu, primjerice, zastori od šarenog perkala tako su brižljivo navučeni i tako prianjaju uz prozore gostionica i krčmi da se stranac pita je li riječ o pridržavanju nekog policijskog propisa ili tek o izrazu nekog običaja koji se dosljedno provodi.

Grad Zagreb zadivljujuće je čist; osjeća se da je vođenje općinskih poslova u ruke uzela budna uprava. Veoma disciplinirani policajci vojničkog izgleda po dvojica šeću ulicama s dobrom

plinskom rasvjetom. Ničemu što se tiče gradskog vijeća i javnih službi nema prigovora. U svemu ima reda. Iz svega viđenoga čak se stječe dojam o ozbiljnom, moralnom, pomalo puritanskom gradu. Naslovi djela u knjižarskim izlozima, kazališni plakati, nepostojanje mjesta za uživanje i zabavu, mirna razonoda stanovnika – sve to potvrđuje taj prvi dojam. Gradsko kazalište prima dotaciju i prikazuje isključivo komade prevedene na hrvatski, koji su podvrgnuti strogoj cenzuri; to je jedan od rijetkih austrijskih gradova koji ne robuje operetnom žanru.

Ako ovdje i nema one mjesne boje koju putnik traži, ipak valja kazati da svakog dana, od prvih jutarnjih sati do podneva, Jelačićev trg pruža posve privlačan prizor. Iz svih sela desecima milja uokolo seljanke dolaze prodavati poljoprivredne proizvode. Čak i nakon što smo vidjeli nošnje iz Zadra, Knina, Šibenika, Sinja i Dubrovnika, nošnje stanovnika iz zagrebačke okolice veoma su zanimljive. Je li i tu neki nametnuti red? Ili je posrijedi samo ovdašnji običaj? Sve se seljanke razmještaju na uglu trga po nekom neobičnom rasporedu koji u tlocrtu sliči kotaču: obodi su mu živi redovi koji stoje rame uz rame, međusobno okrenuti leđima, a licem prema kupcima, dok slobodni prostori tvore prolaze tržnice; glavčina bi bilo mjesto ostavljeno da se oslobode svi ti prolazi koji se stječu u središtu. Glavna boja te seoske gomile bijela je s ružičastim točkicama, prošarana živahnim notama što pjevaju na svijetloj pozadini. Ovdje su samo žene iz Čučerja, Turopolja, Brdovca i tako dalje. Većina prodaje uglavnom voće, ružičasto i crno grožđe, nešto povrća i sitne proizvode domaće radinosti. Svako selo ima vlastitu, veoma osobitu nošnju. Bio bi to pravi rudnik za nekog umjetnika i čudno je da domaće slikarstvo nije bolje iskoristilo ove elemente. To je kao cvjetnjak iz kojeg dopire lagani žamor, jer je seljak šutljiv, a savršeni red u kome se ove živopisno napirlitane seljanke nude pogledu jedna je od posebnih osobina ove zagrebačke tržnice. Dakako, stanovnika ovoga grada, odjevena u našu uobičajenu odjeću, koja je već odavno postala livrejom cijele zapadne uljudbe, više ne iznenađuje posebnost nošnje hrvatskog sela. No putniku, čak i onom kojega najmanje zanima sve što je boja i oblik, nemoguće je ne ostati dugo pred tim živim slikama.

Nije da se njihov tip odlikuje pravilnošću crta ili izrazom, ali za većinu tih lica umjetnik bi kazao da su zanimljiva i da u svakom slučaju imaju nešto posebno. Još mi je pred očima jedna lijepa djevojka od osamnaest do dvadeset godina, vitka, izdužena, nježnih članaka, s mađarskim visokim crvenim čizmama do iznad koljena, prekrivenim običnom bijelom podsuknjom, kratkom kao baletna suknjica, čiji rub krasi lijep meandar višnjeve boje izvezen po tkanini. Stas joj je skrivala bundica istog oblika kao u naših stožernih časnika, s raznobojnim ukrasima od prošivene kože na žutosmeđoj podlozi, s astrahanskim krznom na ovratniku i rukavima. Na glavi je nosila narančasti rubac prošaran crvenim mrljama, a po leđima su joj padale dvije duge pletenice, međusobno povezane širokim zelenim i kao karmin crvenim vrpcama. Stajala je ondje nepomično, s korpom grožđa pred nogama, u toj čudnoj odjeći zbog koje čovjek nije bio posve siguran u njen spol i godine, s onim zbunjenim izgledom koji je svojstven ženama odjevenim u mušku odjeću. Pored nje je jedna druga, sva u bijelom, na glavi imala neku vrstu pregače opšivene crvenim, a na grudima krupne koraljne ogrlice, koje su joj padale od vrata do pasa i kopčale se uz pomoć okruglog ogledala što se presijavalo na suncu. Prva je bila iz Turopolja, druga iz Šestina. Nekoliko koraka dalje stajale su, kao da su se svrstale po selima, seljanke iz Stenjevca, koje su nestajale u nekakvim dugim ogrtačima s rukavima od sivog sukna, a pelerine, izvezene krupnim crvenim, zelenim i žutim lotosovim cvjetovima u dnu leđa oštro je prekidao baršunastocrn obrub, širok poput ruke. Glava, omotana u crni kretonski rubac posut bijelim zvijezdama i neobičan ogrtač koji sam opisao podsjećali su, kao kontrast svijetlim bojama na nošnjama seljanki, na velike noćne leptire usred živog cvijeća. Ove hrvatske seljanke teško podnose da ih netko znatiželjno promatra i dok sam ja otvarao blok za skiciranje, jedna od njih usplahireno pobježe i na drugom kraju trga razglasi da su me Turci poslali da bacim uroke. Priđe mi čak jedan prilično nestrpljiv Hrvat da mi na uho promrmlja neke prijetnje, zbog kojih mi se jedan građanin uljudno ispričao, pripisujući tu srdžbu neznanju i praznovjerju. Prilično je zanimljiv još jedan kutak tržnice gdje seljaci iz okolice svakog jutra namještaju pokretne

tezge i prodaju meso pod malim prijenosnim nadstrešnicama, koje sasvim podsjećaju na one s maurskih tržnica.

U Zagrebu nema mnogo spomenika, ali se već s trga na nebu vidi obrise katedrale među utvrđenim zidinama, koje su nadbiskupiju, crkvu, kaptol i brojne druge pomoćne zgrade štitile od turskih napada. O dojmu što ga ostavlja ovo zdanje treba suditi s kaptolskog trga: glede bogatstva, otmjenosti i istančanosti oblika ona nije vrijedna putnikove pozornosti, ali sam plan i graditeljsko rješenje zaslužuju da se na njemu zadržimo. To je sasvim potpun i savršeno očuvan primjerak utvrđenog kaptola. Zidine su još netaknute, a na kutovima prilaz čuvaju četiri velike kule raspoređene kao stražarnice, pa je to mjesto, kad bi se vrata zatvorila, sigurno bilo lako braniti. Za podizanje toga spomenika odabrali su uzvisinu čiji su prilazi još slobodni i tvore kaptolski trg koji izgleda prilično lijepo. Na tim je crkvenim zdanjima svako doba ostavilo trag: utvrde i katedrala sliče mi petnaestom stoljeću, a kasnije, u šesnaestom, sedamnaestom i osamnaestom stoljeću obavili su dogradnje i neke izmjene, ali zidine nisu dirali te je sačuvan njihov prvobitni pečat.

No grad Zagreb putnikovu pozornost ne zaokuplja vanjskim izgledom; ako u tome gradu vidimo prijestolnicu Hrvatske, Južni Slaveni vide u svome Zagrebu (to je hrvatsko ime za Agram) prijestolnicu trojedne kraljevine koju sačinjavaju Hrvatska, Dalmacija i Slavonija s Vojnom krajinom, odnosno vide u njemu dušu jednog tijela čiji su udovi razasuti od Celovca do Temišvara i od Bara do Soluna i, napokon, idealnu prijestolnicu jedne južnoslavenske države koja se treba osnovati na obali Jadrana. To je središte otpora austrijskih Slavena nasrtajima Mađara, talijanskim presizanjima i germanizaciji ovih krajeva. Taj moralni autoritet Zagrebu nitko ne osporava. Ta trojedna kraljevina, u stvari, više i ne postoji, unatoč određenim protokolarnim ustupcima Beča, ali je Zagreb, sjedište Hrvatskog sabora, sa svojom akademijom, svojim sveučilištem koje je Južne Slavene oslobodilo njemačkih sveučilišta, svojim pravnim fakultetom, svojim društvom za nacionalnu povijest i arheologiju, politički pokret zamijenio intelektualnim, filozofskim i moralnim pokretom. Grad je vatreno i djelatno središte onog književnog

stvaralaštva koje održava vatru velike ideje u Južnih Slavena. Povijest, pjesništvo, filologija, arheologija teže afirmaciji nacionalnog i njegovu razvitku. Osnivanje periodičnih zbornika i dnevnih listova, dotacije znanstvenicima, književnim i arheološkim misijama, poticaji umjetnicima – to su načini djelovanja kojima se Hrvati u ovome gradu znaju služiti sa smislom za djelatnu promidžbu, utoliko domišljatijim i sigurnijim što se ovde odvija na tlu koje ga štiti od svakog političkog pritiska i progona. Njegova je najjača poluga tisak. Uostalom, nemoguće je ne biti iznenađen razvitkom koji je lokalni tisak u posljednjih nekoliko godina dosegnuo u Zagrebu. U gradu izlazi petnaest listova, a u svakoj od tri velike kavane na Jelačićevu trgu možete prelistati šezdeset periodičnih izdanja na svim jezicima, koja onamo redovito stižu. Poslije otvaranja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1867. godine, otvaranje sveučilišta (čije se osnivanje tako dugo odgađalo i do kojeg je došlo istom godine 1874.) predstavlja još jednu novu snagu i najučinkovitije sredstvo djelovanja, pošto će omladina od sada u samoj zemlji moći dobiti obrazovanje koje je sukladno nacionalnom duhu.

Društvo zvano *Omladina*, utemeljeno s nakanom da objavljuje i širi osnovna djela namijenjena prosvjećivanju naroda, danas se udaljilo od svoga cilja te postoji opasnost da skrene u posve nejasne i maglovite socijalne teorije. Njegovo je sjedište isprva bilo u Novom Sadu, a danas su njegove istinske vođe u Zagrebu, Beogradu i Pragu. Jedan dio njegovih živih snaga postupno je usmjeravan prema velikoj ideji koju nalazimo u pozadini svih pokreta u slavenskim pokrajinama europske Turske: ujedinjenje svih Južnih Slavena pod zajedničkim žezlom. To je nešto poput razgranatog karbonarstva koje ujedinjuje sve južnoslavenske domoljube. Njihov je savez sklopljen u sjeni tih promidžbenih ideja za elementarno obrazovanje i mogli bismo kazati da nema nijednog većeg grada od Praga do Dunava u kome ne bi bilo mjesnog odbora koji prima naputke iz Zagreba. Prema riječima samoga predsjednika ovdašnje akademije, više nema "ni rijeke ni planine između Hrvata, Srbina, Slovenca i Bugarina. Oni su utemeljili jednu jedinstvenu književnost na osnovi jezika koji, od jadranskih obala do ušća Dunava, odzvanja na ustima milijuna

ZAGREB. Kaptol. Skice s tržnice.

ljudi. Glavna pozornica ove moralne borbe bile su i ostaju trojedna kraljevina i kneževina Srbija, ta dva pola oko kojih se okreće prošlost, sadašnjost i budućnost Južnih Slavena..." Vidimo da bi putnika, premda zadovoljstvo nalazi i u tome da se zadržava pred tipovima zagrebačkih seljaka i premda su njihovi običaji vrijedni zanimanja, u hrvatskoj prijestolnici na duže vrijeme mogla zadržati neka druga privlačnost.

ŽIVOT U ZAGREBU

U Zagrebu sam proveo oko tjedan dana, a morao sam imati opipljivog zanimanja da bih se tu zadržao, jer je moj cilj, u biti, bio odlazak u Bosnu. No nikada, čak ni kad sam išao dalje na istok, nisam naišao na zanimljiviju i raznovrsniju zbirku narodnih nošnji. Opisao sam neke od onih koje sam viđao izjutra na tržnici, ali trebalo bi ih naslikati: nigdje vedrijih boja, nigdje ljupkijih oblika, a ako je žena lijepa – što je dosta čest slučaj – cjelina je uistinu čarobna. Koliko sela, toliko različitih oblika i boja. Nasuprot tome, mnoštvo gradskih stanovnika nije živopisno i čovjek bi pomislio da je negdje u Francuskoj.

Gradsko kazalište triput tjedno daje predstavu. Dotirano je. Tu sam slušao, a da ih nisam razumio, nacionalne drame na hrvatskom jeziku, u kojima uvijek šačica Hrvata pobjeđuje nebrojene Turke. Sutradan se davala tragedija *Pitt i Fox*, prevedena na narodni jezik. Uostalom, izgleda da se ovdje namjerno i vrlo dosljedno ne govori njemački; ovo je žarište nacionalnog života i prijestolnica Hrvatske, pa se čak i u ložama iza mene govorilo hrvatski.

Kazalište je skromno, ali je ovdje sve pristojno i odiše blagostanjem. Žene iz otmjenog društva učinile su mi se lijepima, s ponešto neobičnim frizurama i s malo talijanskog pretjerivanja u odijevanju, baš kao i u Trstu. One koje i nisu lijepe odlikuju se nečim osobitim i privlače umjetnikov pogled. Primjećujem da na zavjesi jedna alegorijska kompozicija prikazuje simboličan lik Slavonije s onom crvenom kapicom sa zlatnim šljokicama koju sam viđao na glavama djevojaka u Dalmaciji i Crnoj Gori. Pokraj nje slijepi starac svira na guslama, nacionalnom glazbalu koje

prati pjevanje narodnih rapsoda. Daje se i dosta komada prevedenih s francuskog; Scribe je ovdje bio veoma cijenjen. Može se reći da se danas sve prevodi i ne bih se začudio da se u ovom času tamo prikazuje *Strankinja* na slavenskom jeziku. Slušao sam i operu. Lucrezia je na sebi imala veliku lentu Legije časti što me je malo začudilo, a u blijedom i fatalnom Genaru prepoznao sam svog susjeda iz restorana u hotelu *Kaiser*, koga sam, zbog neuredne kose, bio smatrao kakvim nadahnutim slikarom, nekim pjesnikom na proputovanju ili trgovačkim putnikom za humanitarne ideje.

Glavni zagrebački hotel zove se Hotel Imperial. Skroman je, ali veoma prostran i u njegovim razmjerima ima nešto veličanstveno. Stubište je izvedeno u lijepom stilu, a sobe su veoma prostrane. U onih osam dana što sam u njemu boravio, nisam uspio progovoriti nijednu riječ na francuskom, ni u slučajnu razgovoru s nekim namjernikom, niti u svezi s posluživanjem s osobljem ove ustanove; svi govore slavenski, većina zna njemački koji ja, na nesreću, ne znam. I da nisam otkrio nekakvog majordoma koji je vrlo čisto govorio talijanski, bio bih za sve vrijeme boravka osuđen na šutnju. Kao i u svim austrijskim i mađarskim hotelima, u prizemlju je smješten restoran u kojem se hrane i stanovnici grada. Jeli smo dosta dobro, ali priznajem ponizno i pomalo posramljeno da mi je bilo potpuno nemoguće razabrati čak i nazive jela napisane na hrvatskom jeziku. Grad je u deset sati mrtav, a ulice posve puste, ali na Jelačićevu trgu, otvorene cijelom jednom stranom, blistaju kavane prepune gostiju. Zgodne osobe za šankom, pristojna izgleda i malo preraskošno odjevene, primaju komplimente od stalnih gostiju koje poznaju kao da su ovi na stalnom pansionu i zovu ih po imenu, kao da je kavana neka udruga u koju svatko dolazi redovnije nego u našim gradovima. Učinilo mi se da se ljudi vole kockati; za svakim stolom počinje partija i vidi se kako se izmjenjuju ulozi. Uostalom, u Istri i na Rijeci zamijetio sam istu predanost igri, a znamo koliko strasti u igru unose Mađari.

Zagrebačke kavane dobrodošle su putniku koji ovdje stiže bez preporuka, a nije mu do razgovora s bilo kim. Već sam spomenuo da glavna gradska kavana prima šezdeset listova iz

svih zemalja i na svim jezicima. Jedne večeri dok sam čitao *Indépendance belge*, jedan od mojih susjeda za stolom uljudno mi je prišao i obratio mi se na francuskom. Kasnije sam istu osobe sreo u Srbiji i u Mađarskoj i taj je čovjek prilična posebnost za ove krajeve. G. G. ... s lakoćom govori pet-šest jezika, trgovac je s Markova trga, ovdje veoma poznat, vlasnik tri ili četiri trgovine mješovitom robom, neka vrsta sitničara, posrednika ili poduzetnika, koji se istovremeno bavi najrazličitijim granama trgovine. U tim hrvatskim gradovima, a napose u manjim, trgovina je malo i jedna te ista osoba trguje mnoštvom različitih proizvoda. G. G. ... je uz svoje raznovrsne poslove ujedno i organizator slavenskog prevratničkog odobra i dopisuje se s vođama pokreta. Prikuplja priloge kao blagajnik, brine se da se sredstva troše za kupnju oružja ili pomoć pobunjenicima, a kada bi zatrebalo, nije se skanjivao i osobno odnijeti streljivo na obale Une i Save. Slučaj mi nije mogao ići više na ruku. On se netom bio vratio iz Bosne i ponešto o stvarnim zbivanjima ondje saznao sam najprije od njega. Zanimljivo je da sam ga sreo i u Beogradu, ali moram kazati da prema prešutnom dogovoru nismo razgovarali, premda smo sjedili za istim stolom u krčmi. Bilo je to presudno vrijeme, trebao je početi ustanak i ja sam, naravno, mogao dovesti u pitanje njegovu misiju da sam mu se pred svima obratio. Naime, valja znati da je beogradska policija veoma aktivna. Jedan zagrebački apotekar koji je bio dovoljno poduzetan da usred Bosne osnuje filijalu, također me je ljubazno opskrbio s nekoliko preporuka koje su mi kasnije doista bile korisne. Jednog dana dok sam crtao na trgu, približio mi se austrijski časnik i obratio na mom jeziku; bio je francuskog podrijetla, s u nas veoma poznatim prezimenom. Da bi me što točnije upoznao sa svojim političkim nazorima, pokazao mi je medalju s likom grofa od Chamborda, koja je visjela među privjescima pored lika svetoga Louisa. Taj je časnik imao dva rođaka istog prezimena u francuskoj vojsci. Jedan je stigao do generalskog, a drugi do pukovničkog čina. Pretpostavljam da su se slikari rijetko služili Zagrebom kao motivom, jer nisam nikad oko sebe vidio više svijeta nego dok sam pravio skice.

Okolina Zagreba je ravna, a kako je grad veoma brežuljkast i ima obronaka koji nadvisuju cijeli okoliš, s uzvisine se može slijediti tok rijeke koja teče prema Karlovcu. Svijet nedjeljom odlazi pola milje od grada da bi se odmorio u hladu Maksimira, prekrasnog parka s lijepim vodama, gdje je svojevrsna koliba, skromna pivnica u kojoj mirni građani sjede i ponekad slušaju glazbu. Kako sam po cijeli dan bio jako zauzet u knjižnicama i na ulici, događalo mi se, s obzirom na to da sam bio posve sam u ovom gradu, sumornom i jednoličnom unatoč koloritu narodnih nošnji, da satima bazam kud me noge nose ne bih li se razonodio. Grad se, da tako kažem, osipa; duž posljednjih, još uvijek veoma širokih ulica s prostranim jarcima, s obje strane stoje niske kuće koje se postupno prorjeđuju. Sad je to već seoski, prilično pusti nizinski pejzaž. Žene se vraćaju s tržnice, držeći na glavi ogromne zavežljaje u ravnoteži. Odnijele su voće i mliječne proizvode, a donose rublje građana te objedinjuju seosku trgovinu i zanimanje pralje. Ponekad bih sjeo u seoskoj krčmi i zatražio domaćeg vina. Pred vratima bi se zaustavljala velika kola, s upregnutim kosmatim konjima, čiji bi hamovi, u obliku remenja što seže do zemlje, bili ukrašeni širokim bakrenim pločama. Njihovi bi vozari, Hrvati u širokim hlačama od bijelog platna, s obveznom torbicom na remenčiće s malim crvenim pufnama, sjedali u dvorište pored nekolicine vojnika na izletu, seljaka na povratku iz grada i njihovih družica umornih od nošenja teškog tereta. S izuzetkom tih tako šarenih i živopisnih nošnji, unutrašnjost krčme sasvim sliči na neku normandijsku krčmu, a svijet je miran. Usred dvorišta diže se natkriveni bunar s drvenim kotačem. Cijelu jednu stranu unutar ograde zauzimaju velika stabla posječena pred više godina i namjernici sjedaju na ta ogromna debla. Gosti sjede na klupama za drvenim stolovima ispod lijepa drveta širokih listova nalik na katalpu. Okretna konobarica, u kratkoj suknji i crvenoj pregači, donosi hrvatsko vino, pomalo oporo, ali se grlo na nj brzo svikne.

Iznenadilo me da hrvatska žena iz siromašnog staleža mnogo više izgleda kao družica svome mužu nego u Istri, Dalmaciji i Crnoj Gori, gdje je ona ropkinja, nimalo ne sudjeluje u životu i kao da pripada nekoj nižoj rasi. "Da prostite, moja žena" – ta formula koju sam već naveo, koja nas toliko iznenađuje i

koju stanovnici Istre i Dalmacije rabe da bi, kad se u razgovoru spomene njeno ime, imenovali svoju suprugu, nikako ne odgovara ovom kraju. U Dalmaciji i Crnoj Gori žene ne sjedaju za stol, za vrijeme obroka uvijek bi nas služile stojeći, a njihov muž i gospodar bi se, da nas pogosti, udobno izvalio i nutkao nas svojim najboljim vinom i najboljom hranom koje su pripremile njihove ruke. Ovdje, pak, postoji potpuna sloga unutar seoskih domaćinstava i žena prema mužu ima stav istinske suputnice i prijateljice. Tu sam prvi put, pijući s tim Hrvatima u okolici Zagreba, mogao prosuditi kakav je seljak: učinio mi se otvoren i gostoprimljiv, a kad vam ponudi da se pije u vaše zdravlje, trebate mu pružiti svoju čašu i za uzvrat uzeti njegovu. U boljem društvu, kada prvi put dođete u neku kuću, kažu da domaćin, nudeći vas vinom koje je nalio u čašu, izgovara simbolične riječi čiji je smisao ovaj: "Evo ključeva moje kuće, zadržite ih i služite se njima koliko vam drago." Nisam imao prilike doći u dodir s obiteljima u Zagrebu i saznati je li ono što u svom djelu *Slavenski svijet* tvrdi g. Louis Leger zajedničko svima ili je to drevni običaj koji se zadržao samo u nekim kućama, ali, u biti, to je pomalo formula Španjolaca koji "nude svoju kuću", stavljajući putniku na raspolaganje sve što imaju.

IV. POGLAVLJE

SISAK

GRAD. MOJA POZNANSTVA U SISKU. ULAZIMO U VOJNU KRAJINU. PUT OD SISKA DO AUSTRIJSKE KOSTAJNICE. NJEN POLOŽAJ. ULAZAK U TURSKU. TURSKA KOSTAJNICA. VRAĆAJU ME NA GRANICU. JEDNA EPIZODA.

Za sat i pol stiže se iz Zagreba u Sisak. Taj su mi grad prikazali kao izuzetno važno mjesto i ponio sam posve krivu sliku u odnosu prema onom što sam zatekao. Ulaz u grad razočarao me: čovjek ima dojam kao da stiže u golemu *pustu*, jedno od onih mađarskih poljodjelskih dobara, hladnih i golih, gdje se pogled u ravnici ne zaustavlja ni na čemu i čiji horizont sveudilj bježi. Na stanici nađosmo nekakav stari fijaker koji vozi do hotela. Fijaker je zacijelo znao i za bolja vremena u Trstu ili Beču. Smjestih se u njega pored krasnog Bosanca s turbanom, u širokoj halji optočenoj krznom sibirske vjeverice; ispod ruke nosi još i prostrani ogrtač vodenasto zelene boje, podstavljen najfinijim krznom. Prolazimo širokim ulicama s tako niskim kućama da čak i ne izgleda da smo u gradu. Hotel je neobičan, u njemu je sve pretjerano veliko i prazno. Prolazim prostranim hodnicima, kojima se naganjaju i glasno smiju vrlo zgodne djevojke, slične sluškinjama iz komičnih opera, nimalo ne mareći za putnika. Na prvi se pogled uočava, s iskustvom čovjeka koji je već proputovao Mađarsku, da žensko osoblje u ovdašnjim konačištima nije nimalo divlje. Soba je gotovo pristojna, ali se ima što prigovoriti sanitarijama; primjećujem da su prozori, kao i inače u cijelom ovom kraju, dvostruki.

S obzirom na to da sam stigao uvečer, nemam što raditi, a otići od hotela samo do prve ulice prava je pustolovina, jer su razmaci ogromni, a noć vrlo mračna. Svu svoju važnost grad duguje položaju na obali rijeke. Tu je polazna postaja hrvatske željezničke pruge. Sisak su izgradili na ušću Kupe, široke rijeke što se jednu milju nizvodno ulijeva u Savu i tvori granicu Hrvatske i Vojne krajine. Do prije nekoliko godina postojala su dva grada, Vojni i Civilni Sisak; od 1873. cijelo je ozemlje civilno i zauzima znatan prostor na obje obale Kupe; oba dijela grada povezuje drveni most golemih dimenzija, čudna oblika i izgrađen ukrasnim malterom. Premda je Sisak važno trgovačko središte i banovinsko skladište žita, on izgleda kao selo: ulice s jarcima i lijehama na kojima raste trava, utoliko su veće što veoma niske kuće sa svojim zelenim kapcima i pločicama osiguravajućeg društva dosta sliče onim kabinama što se uzdižu na palubama teretnih brodova. Brojni konji, koji se mogu vidjeti na svakom koraku, i mnogo drvenih kola na niskim kotačima koja neprestance prolaze, donose živost na te preširoke kolovoze. Svakog časa prođe poneki Hrvat, samo u bijeloj suknjici i preširokim platnenim hlačama. Vodi usporedo dvanaest konja, međusobno vezanih običnom, nešto labavijom uzicom. Na zavojima ih jahač, koji bezglavo juri na konju predvodniku, vješto zaokreće jednim udarcem biča, tako da stvore kolonu po jedan.

Nasred grada, na širokom polju ispod ulica, okupljene su stotine konja, a dugi nizovi ispregnutih kola stepenasto se spuštaju sve do rijeke. Zaključujem da je sajmeni dan i da je to putniku prigoda da vidi kako izgledaju stanovnici i nošnje iz okoline. No usred najzbijenije skupine neki stari austrijski časnik s naočalama na nosu i *klafterom* u ruci mjeri konje kojima bi vlada mogla raspolagati u slučaju rata. Riječ je o godišnjem popisu, uobičajenom u vojsci.

Rijeka Kupa koja popola dijeli grad teče između strmih obala. Vodostaj je nizak, a brodovi s ravnim dnom, veliki poput parobroda, koji cijelom dužinom imaju drvenu konstrukciju u obliku kuće s prozorčićima na izlomljenu krovu, služe za prijevoz hrastovine iz mađarskih i bosanskih šuma te dužica za bačve Dunavom do Beča, pa zatim za Trst i najposlije za Marseille. Strme

su obale izlokane od visokih voda, a umjesto posljednjih gradskih kuća prema Pogorelcu dolaze voćnjaci i drvene kolibe, zatim Kupa skreće, njene se obale spuštaju, a njene vode bježe prema Karlovcu i više nijedna uzvisina ne prekida ravnu crtu neboskolona na kojoj se ocrtavaju crni dimnjaci bagera, usidrenih na riječnom zavoju.

Dok sam mirno crtao na obali, pristupio mi je neki pristojno odjeveni čovjek i s visine me upitao jesam li se prijavio vlastima. Zapodjenusmo razgovor, srećom po mene na talijanskom. Pokazah mu isprave uvjeravajući ga u nedužnost svojih namjera, a agent javne sigurnosti kao da je bio razočaran kad je saznao da ne idem kao pojačanje bosanskohercegovačkim ustanicima. On žali zbog sudbine raje, sav se zažari kad priča o okrutnim postupcima Turaka i opisuje najstrašnije događaje kao da im je osobno svjedočio. Njegova je politika jednostavna: prema njemu bi, jednostavno, "sve te nepopravljive narode trebalo protjerati u Aziju". Postavljam mu pitanje i doznajem da su od kolovoza 1875. izdali naredbu da se svaki stranac koji dolazi u neki grad Hrvatske i Vojne krajine u roku od dvadesetičetiri sata prijavi vlastima.

Obavio sam zakonsku obvezu pokazavši mu putovnicu i stadoh lutati po tako ogromnom, a ipak tako malom gradu, jer on ima samo šest tisuća duša. Po tom obveznom pregledu konja koji bi mogli zatrebati vojsci, Sisak sasvim sliči na veliku ergelu; posvuda se vide samo skupine jahača i konji što slobodno lutaju ulicama.

Rijeka Kupa na čijoj se obali smjestio Sisak dijeli grad napola, ukliještena između jako visokih obala bez raslinja, ogoljelim od visokih voda. U vrijeme našega proputovanja vodostaj je bio toliko nizak da će se uskoro obustaviti plovidba. Moje sisačke veze nisu bile baš aristokratske; iz Pariza sam ponio službena pisma za ministre i ambasadore, ali od njih nisam imao koristi. No u Zagrebu mi je g. G... dao preporuku za jednog sisačkog trgovca mješovitom robom koji me lijepo primio. On je upravo praznio bačvu koja mu je iz Beča stigla istim vlakom kada i ja. Rijetko sam vidio bolje iskorištenu bačvu. U njoj je bilo čavala, šibica, svijeća, šila za opančare, dugmadi, ribarskih udica, glačala . . . ta bačva kao da nije imala dna. Trgovina je ovdje znatna; grad

će imati veliku budućnost ako se ikada dovrši njegova željeznica, kojom je povezan s Bečom, a preko Save, nekoliko kilometara dalje, s istokom. Potonja bi veza čak trebala ići do Carigrada, da je ostvarena izgradnja planirane trase, od koje su dovršena isključivo dva krajnja kraka. U međuvremenu, bogatstvo ovoga kraja predstavlja trgovina drvetom. Izgleda da su se neki poduzetni Francuzi, koji su izbjegli iz Alsacea poslije njegova osvajanja, nastanili nekoliko milja odavde i stali na čelo velikog drvnog poduzeća koje odlično posluje. Moj uvaženi domaćin, trgovac mješovitom robom, pokazuje mi svoju prostranu prodavaonicu u kojoj ima svega što hrvatski seljak može poželjeti i objašnjava da ovdje postoji razdoblje od šest mjeseci kada trgovina cvjeta, ali potom dolazi i razdoblje zastoja.

Bilo bi mi veoma nezgodno kad bih morao provesti još 24 sata u Sisku. Trebao bih čekati polazak parobroda kojim bih niz Savu stigao do nekog mjesta na njegovu putu, do Broda ili Gradiške na bosanskoj granici. No polasci su samo jednom tjedno, jer je vodostaj odviše nizak. Društvo za parobrodarski promet, čije je pristanište na suprotnoj riječnoj obali u dijelu grada koji je nekoć bio pod vojnom upravom, zove se *Austrijsko dunavsko društvo*. S mosta se vide ušća gdje se Kupa ulijeva u veliku rijeku kojom se plovi sve do Beograda. Bio bi veliki gubitak vremena da čekam na polazak broda, a grad ne pruža dovoljno mogućnosti da bi čovjek u njemu utrošio slobodno vrijeme. Međutim, stekao sam lijepa poznanstva u trgovini parfema. Naime, ušao sam u brijačnicu *Bianchetta* – to tirolsko ime, koje sam pročitao na brijačnici, istog me časa očaralo – pretpostavivši da bih tu mogao pronaći nekoga s kim bih mogao razgovarati. I doista, g. Bianchettta je Talijan i mi smo se sasvim dobro razumjeli, a da bih stekao njegovu naklonost, morao sam obaviti trgovački poslić, pa sam kod njega kupio mali novčanik od bečke kože. Naime, i g. Bianchetta, kao i moj prijatelj trgovac mješovitom robom, ima više poslova. U trenutku kad sam u novčanik stavljao novčanicu od tisuću franaka koju je izdala Francuska banka, moj domaćin kome nisam kazao kolika joj je vrijednost odgovorio mi je da odbija i pomisao da bi komadić papira mogao vrijediti toliko, da takvo nešto nikad nije vidio i da ne vjeruje da postoji papirić koji

bi vrijedio tisuću *lira*. Unatoč svojoj ljubaznosti, u mene baš nije imao osobita povjerenja i sigurno ne bi primio moju novčanicu ni kao protuvrijednost za dvadeset franaka.

Gospodin Bianchetta pristao je prihvatiti se posredovanja oko iznajmljivanja kola koja će me odvesti do Kostajnice na obali Une. To je najbliže mjesto na bosanskoj granici, prvi turski grad smješten na obali te rijeke.

OD SISKA DO KOSTAJNICE

Sutradan su, u osvit zore, pred vratima prenoćišta stajala jedna od ovdašnjih kola bez ijednog željeznog dijela, što na kotačima leže vrlo nisko. Vuku ih dva omršavjela konjčića dugih griva, a puna su sijena, preko kojeg su ipak prebacili neke šarene prnje. Krenusmo što smo brže mogli, duž rijeke koja protječe između prilično veselih šumovitih bežuljaka. Na četvrt sata vožnje od grada, na samoj obali Kupe koja se ulijeva u Savu, nalazi se veliko svratište za karavane. Na suprotnoj obali ušća uzdiže se utvrđeni han, sa četiri kule na kutovima. Voda je žućkasta i nosi velike komade drveta i cijela stabla s lišćem. Na najplićim se mjestima okreću brojne vodenice, koje se neobično naslanjaju na debla izdubljena poput piroga i na dva kraja ukrašena volutama u obliku puža na vratu žičanih glazbala.

Ostavljamo rijeku i skrećemo na sjever, putem koji se razaznaje samo po kolskim tragovima i koji ulazi u polja duž kojih prolazi. Stvaraju se duboke jame u koje bi stala i cijela kola, a sa strane, čas desno, čas lijevo, prolaze putnici. Da po noći ne bi došlo do kakva udesa, poneki mještanin na mjestu gdje se tlo izlokalo pregradi put, pa se takvo mjesto lijepo obilazi, sve dok ne nastane nova jaruga i natjera seljake da put iznova prošire na štetu vlasnika susjednih imanja.

Tako veoma brzo putujemo pet sati, mimoilazeći se s brojnim kolima uz koja uvijek idu neupregnuta ždrebad. Prolazimo kroz Pračno, Novo Selo, Komarevo, Blinjski Kut, Majur, Panjane – sela s jednoličnim drvenim kolibama, koje su navlas slične turskima. Prepoznatljiva značajka tih zaselaka veliki je đeram u obliku kantara poviše svake kuće, na kojem je kamen kao

protuteža vjedru za vađenje vode. Prolazimo u vrijeme žetve; iza ograde, na gumnima ispred koliba, konji idu uokrug, vezani za kolac u sredini da bi zrno odvojili od slame. To je područje Vojne krajine. Na raskrižjima su, na velikim pločama, ispisana imena sela, broj pukovnije i čete kojima pripadaju ili su pripadala. Svi muškarci nose plave kape sa štitom i bakrenim brojem, a ženske su nošnje veoma osobite. Pod strehom svake kolibe, zaštićeni od kiše, vise vijenci kukuruza. To je prilično lijep ukras, a na prozorskim se kapcima na zraku suše vijenci duhana. Ova graničarska sela imaju tu povlasticu da mogu slobodno od monopola sijati, brati i trošiti duhan. Uz ovakvu vrlo jednostavnu pripremu, duhanski list čuva ljutinu koja naša nepca ne podnose, ali se baš taj okus sviđa graničaru koji, uostalom, uživanjem ove povlastice ostvaruje znatnu uštedu.

U jedan popodne ulazimo u Hrvatsku Kostajnicu putem koji ide poviše Une. Turska je Kostajnica na drugoj strani. Na desnoj obali vidimo minarete džamija, a po brežuljcima na horizontu uzdižu se karaule, odnosno stražarnice-promatračnice, dok se na lijevoj obali put neba ocrtavaju trbušasti zvonici ovdašnjih crkava, obojeni crvenosmeđom i uljepšani zlatnom bojom. Cijeli je grad jedna dugačka ulica, a kuće su priključene na vodovod. Izgled grada dosta je drukčiji od sela u unutrašnjosti. Izgleda da su stanovnici koje od Turaka dijeli samo rijeka, nastojali što više istaknuti svoju nacionalnost. Poviše vrata ljuljaju se originalno izrezane firme. Krovovi su od izrađena željeza, zabati obojeni kao u srcu austrougarske carevine. Kuće krase zeleni frizovi, a prozori su dvostruki. Tu veliku ulicu u Kostajnici presijeca raskrižje na kome je smještena vijećnica. Na to raskrižje izbija utvrđeni pogranični most, jedini postojeći prijelaz preko Une, koji povezuje Hrvatsku i europsku Tursku. Taj je most uspomena na francusku okupaciju. Izgradio ga je maršal Marmont, a oblikom podsjeća na most što povezuje dva dijela Siska.

Ne gubeći vrijeme, javljam se civilnim vlastima, koje mi daju boravišnu dozvolu. U prenoćištu koje su mi preporučili stanuju časnici iz obližnje vojarne. Kako su neki od njih tijekom okupacije boravili u Italiji, od njih na talijanskom dobivam obavijesti. Prijelaz preko mosta slobodan je, nikakva odluka ne

Srbi iz kneževine. Katolička raja iz Bosne. Graničar iz Vojne krajine.

brani da se preko njega prelazi u Bosnu, ali je to mogućnost kojom se nitko ne koristi, ni Turci ni Hrvati. Uostalom, odnosi između stanovnika na dvije strane granice vrlo su zategnuti. Uvjeravaju me da je opasno ulaziti na tursko ozemlje, napose preko ovog prijelaza u Kostajnici, koji je zaposjela vojska, a prije nekoliko dana napali su ga ustanici. Po skrajnje pretjeranim pričama i nevjerojatnim legendama što se pričaju u zajedničkoj dvorani prenoćišta, reklo bi se da među stanovnicima na suprotnoj obali vlada velika napetost. Sve do nedavno još se prelazilo preko mosta i odvijao se promet između ta dva grada, ali su danas, pošto su stanovnici predgrađa napustili svoje domove, većinu izbjegličkih kuća zaposjeli vojnici pristigli iz unutrašnjosti.

Kako prenoćište gleda na samu obalu, silazimo do rijeke s časnikom koji zapovijeda garnizonom i promatramo tursku Kostajnicu. U prvom su planu crvotočne vodenice, naslonjene jedna na drugu i toliko nagnute nad vodu da izgleda kao da će se srušiti kod prvog porasta vodostaja. Rijeka je veoma široka, ali jedva da je plovna. Na samoj sredini njena korita vidi se pješčano dno, na kome raste trska. Obale su obrasle vrbama i stabalcima prozračna lišća. Između rijeke i brežuljaka na horizontu stere se ravnica. Na podnožju tih brežuljaka u znatnoj su dužini stepenasto poredane kuće s crnim krovovima, usred kojih se uzdižu bijele džamije, tanke, vitke, sa šiljastim krovovima koje navode na pomisao o svijeći s lijevkom za gašenje, čije limene plohe veoma privlače sunčeve zrake. S naše lijeve strane kao da je rijeka pregrađena visokom drvenom branom; to je most s veoma brojnim, zbijenim stupovima od stabala povezanih šindrom, koji gledajući pod kutom prekrivaju jedan drugog. U vodi se kupa i jasno zrcali utvrda s jako proširenim podnožjem i mašikulima* u zidovima. Prekrivena je tamnozelenim bršljanom koji se ističe na bijeloj fasadi – to je mostobran povezan s prvim stupom mosta zidovima visine čovjeka, s puškarnicama. Nema ni tri sata, a sunce zalazi tek u šest. Idem preko Une, samo da bih se uvjerio koliko je istine u pričama ovdašnjeg stanovništva.

Srbi iz kneževine. Katolička raja iz Bosne. Graničar iz Vojne krajine.

brani da se preko njega prelazi u Bosnu, ali je to mogućnost kojom se nitko ne koristi, ni Turci ni Hrvati. Uostalom, odnosi između stanovnika na dvije strane granice vrlo su zategnuti. Uvjeravaju me da je opasno ulaziti na tursko ozemlje, napose preko ovog prijelaza u Kostajnici, koji je zaposjela vojska, a prije nekoliko dana napali su ga ustanici. Po skrajnje pretjeranim pričama i nevjerojatnim legendama što se pričaju u zajedničkoj dvorani prenoćišta, reklo bi se da među stanovnicima na suprotnoj obali vlada velika napetost. Sve do nedavno još se prelazilo preko mosta i odvijao se promet između ta dva grada, ali su danas, pošto su stanovnici predgrađa napustili svoje domove, većinu izbjegličkih kuća zaposjeli vojnici pristigli iz unutrašnjosti.

Kako prenoćište gleda na samu obalu, silazimo do rijeke s časnikom koji zapovijeda garnizonom i promatramo tursku Kostajnicu. U prvom su planu crvotočne vodenice, naslonjene jedna na drugu i toliko nagnute nad vodu da izgleda kao da će se srušiti kod prvog porasta vodostaja. Rijeka je veoma široka, ali jedva da je plovna. Na samoj sredini njena korita vidi se pješčano dno, na kome raste trska. Obale su obrasle vrbama i stabalcima prozračna lišća. Između rijeke i brežuljaka na horizontu stere se ravnica. Na podnožju tih brežuljaka u znatnoj su dužini stepenasto poredane kuće s crnim krovovima, usred kojih se uzdižu bijele džamije, tanke, vitke, sa šiljastim krovovima koje navode na pomisao o svijeći s lijevkom za gašenje, čije limene plohe veoma privlače sunčeve zrake. S naše lijeve strane kao da je rijeka pregrađena visokom drvenom branom; to je most s veoma brojnim, zbijenim stupovima od stabala povezanih šindrom, koji gledajući pod kutom prekrivaju jedan drugog. U vodi se kupa i jasno zrcali utvrda s jako proširenim podnožjem i mašikulima* u zidovima. Prekrivena je tamnozelenim bršljanom koji se ističe na bijeloj fasadi – to je mostobran povezan s prvim stupom mosta zidovima visine čovjeka, s puškarnicama. Nema ni tri sata, a sunce zalazi tek u šest. Idem preko Une, samo da bih se uvjerio koliko je istine u pričama ovdašnjeg stanovništva.

TURSKA KOSTAJNICA

Na početku mosta na hrvatskom ozemlju stoji stražar koji me propušta. Na suprotnoj strani na graničnom kamenu bezbrižno sjedi drugi stražar, *nizam*, što će reći vojnik turske redovne vojske i ništa se više ne uzbuđuje nego onaj prvi. Izlazim na vježbalište, s riječne strane zatvoreno nazubljenim zidinama koje gospodare prijelazom preko rijeke. To je izbočeni dio utvrde. Prilaz mu je slobodan i ja ulazim na mala vrata pod čijim svodom čuče vojnici u prnjama i ravnodušno me promatraju kako prolazim. Na izlazu, u maloj stražarnici s napola otvorenim rešetkastim vratima i vrlo niskim ležajem nalazi se časnik s fesom, odjeven u nježno ružičastu *ganduru*. Leži na ćilimima i prebire jantarne brojanice.

Eto me u gradu. Preko puta se prostire kvadratni trg s drvećem, na čije su četiri strane smješteni ulični dućančići. Na sredini je javni hladenac – osmerokutna daščara sa šiljastim krovom i vodenim kotačem u sredini. Tržnica je prazna, a većina prodavaonica zatvorena. Pod nekoliko nadstrešnica na pultovima sjede dokoni vojnici i razgovaraju s ono malo trgovaca što su otvorili gotovo prazne dućane. U umanjenu razmjeru ova kostajnička *čaršija* izgleda kao i svi turski sajmovi. Ako ste vidjeli Alžir, Fez ili Tetuan, Sarajevo ili Damask, nema više ničeg neočekivanog, ništa novo što bi privuklo i zabavilo pogled. Musliman je svuda isti. Na svim su tržnicama isti trgovci s istim pokretima i u istim pozama. I roba je ista: papuče od žute ili crvene fino obrađene janjeće ili kozje kože, lule od pečene gline, male bakrene džezve za kuhanje kave, lagane tkanine protkane zlatnim i srebrnim koncem, bočice s ružinim uljem, jantarne ogrlice i sitni stakleni nakit.

U svakom se pograničnom kraju postupno dolazi do očitovanja nacionalnosti u naravima, odijevanju i običajima. Rekao bi čovjek da bi na dvjesto metara od Njemačke, na slavenskom tlu, trebalo biti nesigurnosti, lutanja, mješavine, nečeg neodređenog i ne baš posebnog. No samo što se prođe Unu, čovjek takoreći smjesta uskoči na Istok. Maloprije sam utvrdio austrijski karakter građevina na drugoj obali; ova ovdje isto toliko je turska i muslimanska kao i gradovi u unutrašnjosti carevine. Točno je

da je slavenska raja izbjegla. Ostalo je tek nešto malo grčkopravoslavnih i katolika koji su oduvijek nastanjeni u okolnim selima te dolaze u grad samo da bi donijeli svoje proizvode; svi ostali prešli su preko rijeke da bi se sklonili u Vojnoj krajini.

Dolazim na veliku ulicu koja je istodobno i cesta. Drvene kuće u njoj razdvajaju vrtovi ograđeni rasklimanim daskama, iza kojih se presijavaju šarene prnje. Kuće, ružne i bijedne, imaju svaka jedan dio s rešetkama, obojen kričavim bojama, i to je skromni harem. Na pola puta otvara se raskrižje s džamijom, rezidencijom *kajmakama*, to jest civilnog činovnika koji ovdje zapovijeda, i s nekoliko pristojnijih kuća, s navučenim mortom i okrečenih, s velikim, pocrnjelim drvenim krovovima, a njihov glavni dio na sredini fasade, zatvoren obojenim rešetkama, uvijek služi kao prebivalište žena. Raskrižje je prazno, a ulica gotovo pusta, nekoliko raspojasanih vojnika nosi namirnice, patke gacaju po blatnjavim jarcima, grozdovi djece s crvenim fesovima i dugom plavom kosom, ravno podrezanom na čelu, krasnog bijelog i ružičastog tena, odjevene u srpske hlače sa šiokim naborima koje se penju do ispod pazuha, igraju se pred vrtnim vratima i osupnuti zure velikim plavim očima u prolaznika – živo cvijeće, savršeno ljupko i milo. Mimoilazimo se s ulemom džamije, odjevenim u plavu mantiju optočenu krznom. Uz ogradu se šuljaju utvare zabrađene u crne prnje s crvenim ili zelenim obrubom; to su udane žene, strogo pokrivene od glave do pete, bez oblika i bez pokreta, poput živih vreća. S vremena na vrijeme u nekom se vrtu pojavi poneka "bijela djevojka crna oka", koja se kreće otkrivena lica, kao što je u Bosni običaj za neudane žene.

Ta je jedina ulica vrlo duga – ona sama cijeli je grad. Što više idemo naprijed, kuće su sve rjeđe, a ono malo stanovnika što usput susrećem promatra me ispod oka. Kao što sam maloprije sa suprotne obale gledao tursku Kostajnicu, sada odavde promatram hrvatsku. Ali trebao bih se popeti na brdo, da bih bacio pogled na bosanske predjele. Upravo na mjestu gdje je posljednja kuća i gdje počinju polja, s lijeve se strane, dvjesto metara od puta, uzdiže *karaula*, promatračnica za nadziranje Vojne krajine. Od podnožja brda do ovog prvog vrha raste lijepo drveće u čijem hladu leže vojnici, dok su ostali pri vrhu zauzeti

sječom toga raslinja sjekirama i sabljama. Nalaktivši se na balkon promatračnice, stražari ih gledaju kako rade. Idem polako prema *karauli* kao šetač što besciljno baza; vojnici podižu glave i došaptavaju se. To su sve redovni vojnici i čini se da kane osloboditi prilaze promatračnici, jer ovako obrasli šumom mogu poslužiti kao zaklon zlonamjernicima.

Te *karaule*, odnosno promatračnice, veoma su karakteristične za turske granice. Od Srbije do Hrvatske, pa i na dalmatinskoj granici, vide se kako u razmacima od pola milje stoje po visovima iznad pograničnih rijeka, uvijek naspram promatračnica austrijskih graničara. U cijeloj su Bosni one nešto drugo od *čardaka*, to jest stražarnica koje su nešto poput *vachthausa* na suprotnoj riječnoj obali. U Mokroj krajini, ondje gdje je tlo močvarno, te su promatračnice postavljene na stupovima, pri čemu donji dio ostaje prazan, a pristup je preko stubišta ili ljestava. U Suhoj krajini, to je građevina od nekoliko četvornih metara, s jako izbočenim balkonom na polovici njene visine, koji gleda na sve strane, i šiljastim krovom od dasaka koje su izbočene koliko i balkon. Četiri kutna stupa podupiru nagib, koji je također veoma strm, što daje osobit izgled tim malim zdanjima.

Dežurna postrojba raščišćava sve uokolo promatračnice; drveće pada pod udarcima sjekira, a granje ostavljaju na zemlji. Svi nizani iz posade naslonjeni su na galeriju. Dok promatram taj prizor, pogled mi privlači pojedinost koju dosta teško razaznajem iz tolike udaljenosti: to su dvije neočekivane izbočine na dva kutna stupa koji podupiru krov. Načinim nekoliko koraka, razmičući gustiš od posječena granja, kako bih se popeo na brežuljak, i zatečen jasno razabirem dvije glave prikovane za grede – jedna za dugačak perčin, a druga vezana vrpcom preko nosa, obraza i ušiju. U trenutku kada htjedoh prići još bliže da bih bolje vidio ta dva krvava trofeja, među vojnicima na promatračnici nasta graja. Nekolicina onih što su sjekli drveće pobacaše sjekire i krenuše prema meni, mrmljajući riječi čiji smisao nisam razabirao, a zacijelo su bile naredba da se udaljim. Polako se povlačim, ali su mi oni za petama, uz sve više grdnji. Na kraju sam se uz pratnju prisiljen vratiti u onu dugu ulicu kojom sam netom prošao, a kad

Djevojke na zagrebačkoj tržnici. Karaula. Most na Uni prema akvarelu Nj. Vis. princa od Joenvillea, granica Vojne krajine i Turske.

sam pokušao krenuti u smjeru suprotnom od grada, jedan me vojnik zgrabi za ruku i natjera da se vratim na trg, popratīvši riječ *džaur* pridjevom čiji smisao nisam shvatio.

U takvim su okolnostima šutnja i smirenost najbolji saveznici. Uostalom, treba praviti ustupke mjesnom koloritu. Prema tome, izveo sam dostojanstveno, lagano povlačenje i iznova sam se našao pred mostom, pošto sam usput bio izložen pogledima prolaznika, čas punim mržnje, čas ravnodušnim, ponekad i ispitivačkim, jer su mi neki s neobičnom upornošću prilazili i zagledali mi se u lice.

Trg je pust kao i prije jedan sat. Neki pravovjerni musliman bijele brade u svome dućančiću prodaje državni duhan i lule. S njime sam obavio mali trgovački poslić, a potom, bez imalo ustručavanja, sjedoh na pult ispred njegove trgovinice i izvadih crtaći blok. Bila je to namjerna nepažnja. Jedan po jedan vojnici napuštaju stražarnicu u utvrdi i dolaze preda me. Pridružuje im se čovjek u ružičastoj *ganduri*, koji mi izgleda kao stražar ili dežurni časnik i nešto mi govori; otvaram stranice bloka na kojima sam nacrtao hrvatske nošnje ili ljupka lica, čime želim pokazati nevinost tih površnih skica jednog turista bez zlih namjera. Časnik gleda kao da ne razumije. Hineći da ću ga portretirati, izgovaram ono malo slavenskih riječi koje predstavljaju sve moje znanje toga jezika. Vojnici oko mene dosta su dobro raspoloženi, zabavljaju se i pitaju me koje sam narodnosti; jedni govore da sam Nijemac, drugi Talijan, a ja izgovaram riječ *Francuz* i sva se lica razvedriše. Čovjek u ružičastoj ganduri, koga se ta izjava osobito dojmila, kao da je sačuvao sjećanja na naše savezništvo s Krima, sjeda s osmijehom nekoliko koraka dalje; nastade opuštanje i rodi se povjerenje kao da sam izgovorio neku čarobnu riječ.

Međutim, to je samo kratkotrajno zatišje, jer domalo na trg pristiže skupina usred koje nešto govori neka osoba visoka rasta s fesom na glavi, odjevena u jednorednu tuniku od plava sukna, poput carigradskih muslimana. On jurnu prema časniku, žustro ga koreći, a zatim brzo k meni i oholim mi pokretom pokaže vrata utvrde. Prati ga cijelo selo i nekolicina onih vojnika što su sjekli stabla oko *karaule*. Pogledom odmjerim udaljenost granice i mirno nastavim što sam započeo. On se razljuti, pobjesni te

poče vrlo živo raspravljati s čovjekom u ganduri, koji kao da je na mojoj strani. Ponavljam istu doskočicu i pokušavam sa "sezamom": kažem *Francuz* i list po list pokazujem svoj blok, ali ne uspijevam ublažiti *kajmakamovu* nepopustljivost. Zapovjednik promatračnice očito mu je prijavio moj nedužni čin. Svaki bi otpor bio opasan. Vojnici me hvataju i guraju prema vratima, nešto žustrije nego što bi zahtijevalo moje miroljubivo držanje.

To je moj prvi pokušaj. Izveo sam ga smišljeno, jer stotinu metara dalje, na gostoljubivom tlu Vojne krajine, imam utočište. Iznova, dakle, prelazim preko vježbališta; iza mene se zapovjednik iskaljuje na svim vojnicima koji paze na vrata. Dok se vraćam preko Une i napuštam tursko ozemlje, pred očima su mi iznova one dvije glave olovne boje, glave raje koje se suše na suncu, zgrčene, prikovane za grede kao za stup sramote; to je prvi krvavi znak velike borbe koja se sprema.

Uvečer o svome doživljaju pričam austrijskim časnicima, koji mi savjetuju, ako i nadalje želim u Bosnu, da to više ne pokušavam ovdje, u Kostajnici. U zajedničkoj dvorani prenoćišta upoznajem mađarskog kirurga, doktora Kohna, upravitelja turske bolnice u Novome. Došao je iz Bosne i ovdje je u Kostajnici radi kupnje lijekova. Na zemljovidu Vojne krajine pokazuje mi tok Une i položaj Kostajnice u kojoj se nalazimo te put koji prati rijeku do mjesta gdje se ona, u Novom, račva. Ondje je postaja turske željeznice koja vodi do Banje Luke, usred Bosne. Uvjerava me da ustanici nisu prekinuli prugu i da ću bez prepreka proći sjevernim dijelom pokrajine. Sam se pobrinuo i pogodio se s *veturinom* da me odveze do naznačenog mjesta.

Sutradan izjutra, već sam u pet sati pred vratima prenoćišta, ali sve još spava, selo je utonulo u gustu maglu, prenoćište je tiho, sluškinja koja je na moju zamolbu ustala hoće ući u donju dvoranu i probuditi mladića koji treba spavati na biljarskom stolu. Cijeli sat lupamo o kapke, najposlije nam se i vlasnik pridružio, pa razvalismo vrata. Biljar je prazan, a jastuk koji se obično prostre na ćilim kao postelja, stoji smotan na svom mjestu pod stolom. Zaključujemo da je sluga pobjegao, tražimo njegovu prtljagu, ali nema mu kovčega. Objasne mi da je odnio novac koji sam mu dao i zamolio ga da ga preda za pokriće mojih

hotelskih troškova. Ako za putne troškove ima samo onih pet fjorina, neće daleko stići. Međutim, na vojnom smo području, postoji telegraf, vlasti smo izvijestili i tog prilično bezobzirnog momka, koji vjerojatno ne zna za prednosti suvremenih izuma, uhitit će pri prvom noćenju. Od pet do sedam sati idem od vrata do vrata, pokušavajući domoći se kakvih kola, ali se ne uspijevam sporazumjeti sa svim tim čestitim seljacima koji me dostatno razumiju kad izgovorim one tri slavenske riječi koje znam, da bi shvatili da idem Turcima. Izvode užasnute pokrete i odbijaju; najposlije, poslije mnogih teških pregovora, pri čemu izvodim i smiješnu pantomimu, daju mi kola iste vrste kakva su bila ona na kojima sam doputovao iz Siska i tako se, napokon, na vrećama kukuruza i punom brzinom truckam putem prema Novom. Vozi me vrlo bistro dijete, ali ne bi moglo razumjeti ni riječi od onoga što bih mu ja mogao kazati.

V. POGLAVLJE

VOJNA KRAJINA

VOJNA KRAJINA. OD KOSTAJNICE DO NOVOG. BJEŽANJE RAJE. BORAVAK U DVORU. GARNIZONSKI ČASNICI. UZALUD POKUŠAVAM UĆI U BOSNU. PRELAZIM GRANICU. UŽASAVANJE SLAVENSKIH ŽENA. – *TURKA! TURKA!*

Dvor, rujna 1875.

Na dva sam se dana smjestio u Podovima ili Dvoru, središtu područja u Vojnoj krajini na obali Une, gradiću koji je od Kostajnice udaljen četiri sata cestom prema turskoj Hrvatskoj. Moje je konačište jedno od najprimitivnijih; soba mi je, u stvari, šupa s dva kreveta, a u njoj su se smjestila šestorica putnika. Četvorica se i ne pokušavaju sporiti s nama za mjesto. To su srpski trgovci iz Banje Luke, koji su napustili zemlju da bi se sklonili u Vojnoj krajini. Noć su prespavali na podu, umotani u velike ogrtače opšivene krznom.

Iste one večeri kad sam pošao na izlet u tursku Kostajnicu, nije me zbunio moj neuspjeh, nego sam odlučio poći uz Unu i prijeći je na pogodnijem mjestu, no ovaj ću put ponijeti i prtljagu da se ne bih vraćao po nju. Onaj mađarski kirurg u turskoj službi, zaposlen u Novome kao ravnatelj bolnice, koji je došao u Kostajnicu kupiti lijekove, priredio mi je novi smjer puta: ići ću uz obalu do Korlata, gdje se Una račva u dva rukavca. Ondje ću, preko puta Novog, početne postaje željezničke pruge koja jednim dijelom Bosne ide do Banje Luke, prijeći rijeku. Željeznica, najizravniji put, kojim svatko najradije putuje, posljednje je čemu bi se čovjek nadao u ovim krajevima. Svi smo pretpostavljali da

je prva briga ustanika bila da presijeku komunikacije, ali po riječima kirurga koji živi u Novom, s njihove strane uopće nije bilo pokušaja da prekinu promet.

Između Novog i Banja Luke samo je jedan kolosijek. Vlakovi prometuju jednom u dva dana, a polazak je u deset ujutro. Poslije dosta nezgoda, jer nije nimalo jednostavno pronaći neko vozilo, krećem rano izjutra. Putujem vojnokrajiškom cestom u ovdašnjim kolima. Do Novoga je četiri sata vožnje. Jako je hladno, a po gustoj magli znamo gdje su zavoji rijeke. Iznad ravnice koja nas razdvaja od rijeke lebdi srebrnkasti oblak, a zemlja je pokrivena injem. Prisiljen sam pokretima se sporazumijevati s dječakom koji me vozi i on mi govori imena sela kojima prolazimo: Kuljani, Kozibrod, Divuša, Golubovac, Unčani, Struga i Zamlača. Kako nam se žuri, kola idu veoma brzo i dobro nas drmusaju; u dnu je kola ležaj od sijena i sve u svemu razmjerno je meko. Po silovitosti i hitrini naši konjići podsjećaju na ruske kasače. U trenutku kad izlazimo iz Unčana, začujemo pucnje, koji kao da dopiru s puta na suprotnoj obali. Iz magle koja od nas skriva ravnicu što se proteže uz rijeku, izvire usplahireno mnoštvo ljudi; raštrkana stada prepriječila su put, s obje strane ceste dopiru krikovi i buka, a naši konji prestrašeni uzmiču pred tom stokom što nasrće na njih i zapetljava se u zapregu. Vozar skače s kola i naglo okreće da se vrati natrag, premda ga preklinjem da to ne čini. Silazim s kola sa zadnje strane i trčim na riječnu obalu. Unatoč gustoj magli i smiješnoj nemoći nepoznavanja jezika, ubrzo shvaćam razlog cijelog tog meteža.

Prije zore mnoštvo je od četiristo-petsto raje, pred sobom goneći stada goveda, ovaca, koza i svinja, na ovome mjestu prešlo granicu, napuštajući tursko ozemlje i svoje domove. Nekoliko seljaka iz Vojne krajine, Slavena grčkog obreda kao što su i bjegunci, čekalo ih je skriveno između drveća na suprotnoj obali, ne bi li im se našlo pri ruci. Korito Une nije duboko, većina konja i rogate stoke koje je raja tjerala, poskakalo je u rijeku. Starci, žene, djeca i sitna stoka na splavima su ili sklepanim čamcima prešli rijeku. Kad su stigli na ovu stranu, prešli su cestu i zaustavili se pored nje u ravnici. Dok prolazimo, oni su još uvijek ovdje, poput velikog logora bez šatora, cvokoćući na jutarnjoj hladnoći,

sjedeći ili ležeći na smrznutoj travi, izmiješani sa stokom koja je odsad jedini njihov imetak. Žalostan je to prizor: nema nijednog čovjeka među tih četiristo ili petsto bjegunaca koji bi bio kadar nositi oružje; sve što je bilo sposobno dohvatilo se planine ili prešlo u Hercegovinu četovati. Ostali su samo starci, žene i djeca. To su starice kojima se trese glava i djevojke dugih pletenica, umotane u šarene prnje, čija su čela i vratovi natovareni srebrnim medaljama i kovanicama, a glave im prekrivaju bijele pregače osute vezom kao zvijezdama. Naočit pop, mlad i visok, ispijena, izmoždena lica, duge crne brade, s astrahanskom šubarom ispod koje proviruje duga kosa čiji mu pramenovi padaju po ramenima, sav umotan u dugu krznenu bundu, ide od skupine do skupine, u ruci držeći štap nalik na žezlo, te pokušava unijeti malo stege u sav taj nered, a svakome se obraća po imenu.

U razmacima su naložili velike vatre od mokra drva koje se bore s vlažnom zemljom, a u tom žalosnom taborištu, u magli, čovjek se na svakom koraku spotiče o skupine ljudi na zemlji, nepomične poput vreća, koji se i ne vide ispod dronjavih tkanina. Prolazeći kroza sve to s bezbrižnošću svojstvenom njihovim godinama, djeca duge plave kose i širom otvorenih ukočenih očiju, igraju se, naslagana u travi jedno na drugo, napola gola, dok im majke doje najmlađe dijete ili ga nose umotana na leđima. Nekoliko žena, mirno i kao da ne mare za ono što se događa, predu na velike ravne preslice sa srebrnim šljokicama.

Tu je na okupu i tisuću do tisuću i dvjesto svakovrsnih životinja. S obzirom da nismo bili pripravni na takav prizor, naprije smo pomislili da je riječ o nekom povremenom sajmu ili pokretnom sajmištu, ali smo u polju naišli na vod austrijskih ulana kojim je zapovijedao narednik. Konjanici su sjahali, s kopljem u ruci, pridržavajući osedlane konje za uzdu. Griju se uz veliku vatru. Jedan od njih, rodom iz okolice Rijeke, pripovijeda nam da su izbjeglice prešle rijeku u zoru, dok su oni bili u ophodnji. Kako je ulanima zadaća patrolirati duž Une, zaustavili su se, poslali kurira da izvijesti satnika i zatim nazočili prijelazu, čak i upravljali njime.

Do uzbune kojoj smo netom svjedočili, ne shvaćajući o čemu je riječ, došlo je zbog još jednog prijelaza preko rijeke. Cijelo jedno selo bilo je zaostalo, u magli su bjegunce iznenadile patrole

bašibozuka koji su, obilazeći tursko ozemlje, ispalili hice koje smo čuli. Prijelaz još uvijek traje i cijelo to mnoštvo ljudi dršće. Izmjenjujem nekoliko riječi s popom, upozoravajući ga na to da je Una najsigurniji bedem i da slobodno može umiriti te usplahirene ljude, ali mi odgovara da je ta predodžba o granici, ta moralna upitnost njena prijelaza, nešto neshvatljivo za te sirote neuke žene koje će smatrati da su na sigurnom tek kad budu daleko unutar hrvatskog ozemlja.

Upadljive, nesvakidašnje nošnje, raznovrsni tipovi, potresni i duboki dojmovi na svim licima, prelijepe linije krajolika koje se kupaju u srebrnastu uzduhu, dirljivi prizori i cjelovite slike koje nastaju na svakom koraku: kakav bi to plodan predah bio za umjetnika! Ali nemamo vremena za gubljenje, ako nam je do toga da na vrijeme stignemo u Novi i ne možemo se dugo zadržavati kod te velike epizode bosanskog bijega. Iznova se penjemo u kola i ne zaustavljamo se do samog Korlata, gdje stižemo nakon što smo prošli Zamlaču. Ulaz je prepriječio dugi niz istovrsnih kola kao što su naša. Prolaze jedna po jedna kroz uzana vrata između niskih zidića s puškarnicama, koja nadzire pješačka straža.

Stigli smo preko puta Novog. Rijeka se račva u dva rukavca – jedan teče prema turskoj Hrvatskoj, a drugi naglo skreće, pa je mjesto na kome se nalazimo zapravo poluotok. Još bismo naprijed, ali nam pod nogama nestaje tla. Novi se uzdiže na suprotnoj obali, u podnožju visokih bregova. Da bismo stigli do željezničke pruge, valja prijeći rijeku koja je ovdje vrlo široka. Ostavljamo prtljagu i krećemo u potragu za kakvim čamcem. Taj je Korlat veoma usko mjesto: ravan pojas zemlje s vrbama uz rijeku. Put kojim smo stigli ide skoro do kraja rta i nestaje u riječnom koritu. Nikako ne možemo proniknuti zašto tolika kola stoje na mjestu odakle nema puta dalje. No idući dalje do mjesta gdje se rukavci razdvajaju, vidimo, od obale pa do nasred rijeke, dugi niz vodenica međusobno povezanih mostićima. Svatko donosi žito na mljevenje i čeka na red.

Korlat nije ni selo, čak ni zaselak. To je, jednostavno, naziv uzdignutog rta i skupine mlinova. Na nekoliko koraka od obale oveća je zgrada koja je sjedište *finanzraata*, tj. inspektora

zaduženog za naplatu carine. Dočekuje me mladić u koporanu i daje na znanje da smo se prevarili ako smo mislili da ćemo samo tako prijeći rijeku i nesmetano stići do turske stanice u Novom. Kao što rekosmo, postoje dva rukavca: prvi je međunarodni, a drugi protječe između dvije turske obale i s gradom ga povezuje most. Što se tiče prijelaza iz Korlata u Novi, on je zabranjen; vojni zapovjednik Dvora mora najprije izvijestiti *mudira* koji obnaša vlast na suprotnoj obali. Jedini čamac koji smije prelaziti rijeku onaj je kojim se prenosi pošta iz Beča službenicima željezničke administracije, a ključ se ostavlja u *konaku*, odnosno vladinoj kući. Ma koliko se mi trudili, inspektor za nas ne može učiniti baš ništa, osim da nam ponudi gostoprimstvo dok ne stignemo u Dvor koji je odavde udaljen oko pola sata. Dvor je središte područja. Ondje je sjedište jednog višeg časnika i vladinog civilnog dužnosnika.

Razočaran što mi se plan nije ostvario, na trenutak sam zastao na mostiću jedne od vodenica. Ukazuje se grad Novi sa svojim drvenim kućama i visokim džamijama. Proteže se na obje obale, stisnut rijekom. Željeznička pruga isprva prati njen glavni tok, koji ide prema Bihaću i tvori granicu turske Hrvatske. S mjesta na kojem stojim kroz dalekozor jasno razabirem vlak koji stoji četvrt milje ispred stanice u podnožju brežuljka; lokomotiva fućka i vjetar mi donosi ironičan signal koji najavljuje polazak vlaka u Banju Luku.

DVOR. VOJNA KRAJINA

Podovi ili Dvor, gdje sam prisiljen ostati najmanje dvadesetičetiri sata, s obzirom na to da vlakovi iz Novog prema Banjoj Luci polaze svaki drugi dan, dosta je važno mjesto po svom strategijskom položaju. Dvor je danas opet pod civilnom upravom, a sve do prije nekoliko godina pripadao je Vojnoj krajini. Grad se sastoji od dva dijela: gornjeg i donjeg grada. Prvi se zove Dvor (naziv dolazi iz hrvatskog jezika) u znak sjećanja na boravak cara Franje Josipa. To je službeni grad. Sastoji se od velikog četvrtastog trga oko kojeg su sve javne zgrade: poglavarstvo, vojno zapovjedništvo, crkva, škole, vojarne, pošta, telegraf. Kad smo naišli, u jednom je

kutu na zanimanju bila četa hrvatskih vojnika u uskim hlačama i bijelim koporanima, dok su časnici vježbali konje na otvorenu jahalištu. Zgrade su pravilna oblika i izgrađene prema nekom općem planu i zacijelo potječu s početka osamnaestog stoljeća.

Drugi dio, Podovi, izgleda posve drukčije; to je naselje u kome živi vjerojatno dvije tisuće duša. Kuće su prekrivene žbukom i okrečene prema krajiškom običaju, s visokim drvenim zabatima koji služe kao spremišta za ljetinu i pružaju se s obje strane široke ulice koja se uspinje prema gornjem gradu. Svi su stanovnici pravoslavnog obreda, a sve kuće nadvisuje neugledna drvena crkvica s grčkim križem na drvenom zvoniku, podignuta na brežuljku. Kad se u Podove uđe preko rta Korlata, Una je desno i sve kuće na toj strani ceste imaju izlaz na lijepu ravnicu koju oplakuje rijeka.

Unatoč trenutačnim prilikama, vojne ispostave ovih pograničnih gradova vrlo su slabe; u Podovima je tek jedna četa i zapovijeda joj satnik. Jedan eskadron ulana iz Kostajnice daje odrede koji su danonoćno u ophodnji od jedne do druge stražarnice, a neprekidni se niz tih stražarnica duž turske granice naziva *kordon*. Uostalom, ta je služba istovjetna s obje strane granice i s vremena na vrijeme zapažamo male odrede konjanika *bašibozuka* kako promiču suprotnom obalom.

Premda je austrijska vlada odustala od sustava koji se sastojao u tome da se pukovnije raspoređuju u krajeve odakle su vojnici unovačeni, ispostavu u Podovima ipak sačinjavaju Hrvati. Prema jednoj odluci koja je prožeta veoma praktičnim duhom, satnik – zapovjednik čete koju je grad davao pukovniji za koju ga je vezivala ustanova Vojne krajine, došao je na čelo civilne uprave. To se provodi posvuda i moralni je autoritet dužnosnika u tom novom ustrojstvu ojačan autoritetom bivšeg vojnog zapovjednika; prednosti koje proizlaze iz takve uredbe očite su. Kažu da se time mogu samo pohvaliti.

U jednoj krčmi u Podovima sastaju se časnici, predstojnik, odnosno rukovoditelj civilnog područja, i svi činovnici koji predstavljaju vlast ili središnju administraciju. Tek što sam se smjestio u Podovima, dočekala su me sva ta gospoda, a njihove se priče na razlikuju mnogo od onih koje sam čuo u Kostajnici.

Duhovi su se na ovom dijelu granice veoma uznemirili. To su mjesta gdje ima gazova, zato su izbjeglice i odabrale ono mjesto za prelazak rijeke. Većina kuća prihvatila je po nekoliko izbjeglica; među njima su bogati trgovci koji se mogu odužiti za pruženo gostoprimstvo, a drugi, oni bez igdje ičega, padaju na državni teret. Prelasci granice poput onoga kome smo nazočili toga jutra česti su, ili se neki stanovnik priobalnog područja čija je krava prešla napola presahlu rijeku vraća, sav usplahiren, i pripovijeda kakvom je neprijateljstvu bio izložen. U tim pričama zacijelo ima mnogo pretjerivanja, koje je ionako svojstveno tim slavenskim narodima, ali legende koje kruže svjedoče bar o tome da se mašta u svih stanovnika veoma razigrala. Budući da su oni Slaveni i iste vjere kao i bjegunci i oduvijek puni razumijevanja za borbu susjednih krajeva za neovisnost, u njih su uočljive dvije sasvim određene težnje: žarka želja za borbom kod muškaraca i bezgraničan strah kod žena. Izgleda da se u ovoj prigodi svi zbijaju uz vojnike, koji simboliziraju snažnu i zaštitničku vlast. Treba reći da su i časnici veoma uzbuđeni i zagrijani. Ne znam je li to opća pojava, ali su i kasnije na našem putu od Broda do Korlata oni koje smo sretali uglavnom bili Hrvati i Česi, a poneki i pravoslavne vjere, čime se lako dade objasniti njihov stav prema započetoj borbi.

Međutim, pogranične vlasti dosljedno razoružavaju naoružane skupine koje dolaze iz unutrašnjosti i pokušavaju prijeći Unu da bi se pridružile ustanicima. Ta dosta česta razoružavanja odvijaju se pod neobičnim okolnostima, jer cijeli ovaj kraj otvoreno pokazuje susosjećanje s ustanicima. Vidio sam na nekoliko milja od Dvora kako ulanska ophodnja prilikom obilaska zaustavlja naoružane seljake koji su se krili u vrbiku i čekali povoljnu prigodu da prijeđu preko rijeke. Kako se rijeka na tom mjestu račva u nekoliko rukavaca, većina njih ipak se uspjela skloniti na riječne otočiće; sedmoricu ili osmoricu konjanici su uhvatili i odveli u poglavarstvo, a cijelo ih je selo pratilo i klicalo im. Žene su otkidale i bacale im nevene iz kose, pa i sami su se ulani kradom smijali, a kad su ih doveli pred područnog predstojnika, on im je, sukladno propisu, pokupio oružje i pustio ih na slobodu, u pola glasa im poželjevši da idući put ne budu tako nevješti.

Dok sam boravio u Podovima, časnici te male ispostave ponudili su se pokazati mi sve što bi me u tom kraju zanimalo, ali je najprije trebalo osigurati prijevozno sredstvo. Službenik postaje u Novom sam za sebe predstavlja cijelu željezničku administraciju; Austrijanac je i održava odlične odnose s časnicima. Tog istog dana očekivali su ga u Podovima. Kažu mi da će on izvijestiti turske vlasti i preksutra, nekoliko sati prije polaska vlaka, vjerojatno ću moći neometano prijeći preko rijeke.

Vrijeme brzo protječe. Najprije se javljam područnom predstojniku koji mi treba ovjeriti putovnicu. Poslije nekoliko pokušaja postaje mi jasno da se nećemo uspjeti sporazumjeti bez prevoditelja, ma koliko obojica bili spremni na ustupke, pa se činovnik odlučio da mi na latinskom jeziku objasni kakve su formalnosti za ulazak u Bosnu i zašto bi bilo nezgodno da to pokušam u sadašnjim okolnostima. Kad sam ga čuo kako mu priča vrvi barbarizmima i solecizmima zbog kojih bi se zacrvenio učenik prvog razreda gimnazije, potisnuo sam svoje klasične obzire i nezgrapno sam – kako dolikuje klasičaru koji je već dugo godina bez prakse – započeo priču o susretu koji sam bio doživio u Unčanima, jezikom koji je, moram to priznati, mnogo više podsjećao na *Umišljenog bolesnika* nego na *De officiis*. Unčani ne pripadaju ovom području, a središnja je vlast svakoj gradskoj upravi dostavila zemljovid s naznačenim smjerom kretanja za svaku izbjegličku kolonu koja bi prešla rijeku na ovom ili na onom mjestu. Broj Bosanaca i Hercegovaca u bijegu već je znatan. Umjesto da prelazi preko planina koje njihovo ozemlje razdvajaju od Dalmacije, raja radije bježi prema nekom ravničarskom kraju koji će je moći prehraniti. Kamenita Dalmacija i Hrvatska nisu dovoljno bogate za izbjeglice; zato je emigracija prilično velika na cijelom potezu vojne granice. Administracija je morala poduzeti mjere protiv te najezde. Svaku skupinu izbjeglica koja prijeđe granicu šalju u unutrašnjost i povezuju je s nekom bivšom pukovnijom. Vodi se briga o razdiobi obradive zemlje izbjeglima koji imaju stada. Ako se stalno nastane u ovom kraju, gradit će kuće. U međuvremenu je parlament izglasao pomoć, zemlja podnosi žrtve, a gotovo sve europske zemlje pokrenule su prikupljanje dragovoljnih priloga u korist izbjeglica; kasnije će s

Portom početi pregovori oko njihove repatrijacije i konačnog rješavanja njihove sudbine.

Teško je zamisliti koliko je materijalni život u ovim krajevima skučen i koliko je nedovoljno udoban život kojim žive ti slavenski stanovnici u Austriji. Vojnički je život u Krajini prepun iskušenja, zapravo je to život u vojničkom taboru, jedino što nema onu svečanu privlačnost rata. No odricanja su ista i, bilo da nisu dovoljno domišljati, bilo da im zaista ne smeta ovakav način života, ni vojnik ni časnik ne pokušavaju ga poboljšati. Trgovina mješovitom robom, dućan od četiri četvorna metra, zatrpan vrećama, sa zemljanim podom i tako niskim stropom da se pop mora prignuti da ne bi zapeo za gredu, časnicima ovdašnje vojne ispostave služi kao svojevrsni klub i oni tu redovito dolaze da bi ispijali pivo iz Graza, zbijeni jedni uz druge. Od obala Dunava do Jadrana, od Zemuna do Kvarnera i od Zadra do Kotora, iznenadilo me je koliko se teško austrijski časnik miri s time što živi usred slavenskog življa i koliko ga malo primjerom poučava da se potrudi steći neko razmjerno blagostanje. Jedna od posebnosti Austrije je to nagomilavanje raznih rasa i nacionalnosti od kojih je sastavljeno njeno stanovništvo. Uopće se ne osjeća da bi ih nešto povezivalo. U ovoj ili onoj točki te prostrane države vojnik sebe doživljava kao stranca koga su slučaj ili hir vrhovnog zapovjednika poslali u vojnu ispostavu u neku gostoljubivu zemlju. U Kninu, na visini od tisuću stopa, ili u Kotoru, na prvim crnogorskim vrhovima, s osloncem na bastione bivših mletačkih ili turskih utvrda, usred naivnog, neukog i praznovjernog stanovništva, koje ne razumije njihov jezik i možda nije iste vjere kao oni, časnici, sveudilj blagi, sveudilj blagonakloni i vjerni svojoj vojničkoj dužnosti, ipak su se doimali kao da teško primaju ono što su smatrali kao neko progonstvo i čijem su se kraju već nadali. "Što ću ja ovdje, kod Turaka?" u Kostajnici me upitao mladi pješački narednik, Hrvat, rođen u Preluki na obali Kvarnerskog zaljeva. Na rtu Korlatu, odvojen od Bosne vodom kojom ne prolazi nijedan čamac, s učmalim gradom Novim kao jedinim prizorom na nebosklonu, s grubim krajiškim Hrvatima što donose samljeti žito kao jedinim strankama, osamljeni *finanzraat* sanjario je o vedrim štajerskim krajolicima, o miru domaćeg ognjišta i, pošto

se sa mnom nije mogao sporazumjeti na svom jeziku, stavljao je ruku na srce i pokazivao mi horizont, šapćući "Ljubljana! Ljubljana!".

Dvaput sam otišao na izlet u okolicu Podova, prvi put tri kilometra od grada, na uzvišicu gdje je Laudon bio postavio svoje baterije kad je opsjedao grad Novi. Još postoje puškarnice i zemljani humci, pokriveni jedino travom i na nekoliko mjesta skriveni niskim drvećem i puzavicama. Taj brežuljak nadvisuje tok Une i vidik je veličanstven. Dobiva se točna predodžba o položaju Novog, koji se nalazi na susretištu dvaju rukavaca, a utvrđenim je mostom povezan s drugom obalom, gdje je željeznička postaja. Odavde se pogledu otvara nekoliko milja ozemlja, šumovitih bosanskih brežuljaka i prostranih ravnica što se pružaju između Srbije i turske Hrvatske. To je prekrasan kraj čijoj plodnosti nema premca, s velikim rijekama koje ga natapaju, bogat šumom, čije je tlo i bogato rudama i pogodno za obrađivanje, ali ga je rat opustošio i u njemu su nazočne dvije nepomirljive rase, naoružane jedna protiv druge.

Drugi me je izlet iznova odveo prema Unčanima, na isto mjesto između Kostajnice i Dvora gdje dan ranije nisam mogao proći zbog nailaska izbjeglica. Prati me jedan ulan koji će mi biti prevoditelj. Logor je još uvijek na ravnici pokraj puta. Prilazim svakoj skupini, postavljam pitanja i prikupljam svjedočanstva o nesavladivoj mržnji što postoji između posjednika zemlje i onih koji je obrađuju; još jednom sam utvrdio i uzbuđenje među slavenskim življem koji živi na hrvatskoj obali Une i žarku želju za osvetom koja nadahnjuje sve pripadnike iste vjere među rajom. No istovremeno sam došao do dokaza o realnosti jedne pojave koja čovječanstvu ne služi na čast: kao što u ratu za vojskom idu pljačkaši da bi orobili leševe, tako brojni snalažljivi probisvijeti, napola prekupci konja, napola kramari, sumnjivi bankari i lihvari, vrebaju na prelaske preko granice i zarađuju na izbjegličkoj nevolji. Raja u gomili stiže na obalu rijeke, matica će joj odnijeti stoku koju tjera pred sobom, neki seljak, pohlepan na zaradu i u dosluhu s lopovima nudi joj svoj čamac i salijeće je da u bescjenje proda stoku, koju će joj Turčin ionako oteti ako je iznenadi ili će se utopiti ako raji nitko ne pritekne u pomoć. Raja je bez ičega,

ide u nepoznato, bez pribježišta i bez sredstava; iskušavaju je mamcem od nekoliko fjorina i pljačkaju bez milosti i obzira. Kada bi Krajišnik za sebe čuvao imetak koji je stekao na tako nizak način, javno bi mnijenje ustalo. Uostalom, on i ne bi mogao opravdati zakonitost stjecanja te imovine, ali on krije svoj plijen i odmah ga po višoj cijeni preprodaje špekulantima koje je ovamo privukla tuđa nesreća.

Poduzeo sam sve mjere sigurnosti, dogovorio sam se sa šefom postaje u Novom i trećeg dana poslije onog razočaranja s Korlata u sedam izjutra napuštam Podove, da bih prešao u turski grad. Za ta dva dana provedena u selu, s obzirom na to da sam stalno živio vani, neprestance među svijetom kao putnik koga sve zanima, bio sam predmetom opće radoznalosti. Uporno nastojanje da sve vidim, darežljivost koju je trebalo iskazati prema onima koji su susretljivo pristajali pozirati mi, dok su ostali usplahireno bježali tek što bih im to spomenuo, prirodna znatiželja što je izaziva nazočnost stranca, a napose Francuza, u ovim krajevima koje naši sunarodnjaci rijetko posjećuju, sve je to pridonijelo da pobudim pozornost stanovnika. Svatko zna da mi je cilj tursko ozemlje i na tu se tako običnu stvar kao što je prijelaz preko rijeke ovdje gleda kao na neustrašiv pothvat bez premca. Poduzeo sam i korake da u selu nađem nekog čestitog momka koji bi me pratio tijekom dvomjesečnog boravka u onim pokrajinama kao prevoditelj, ali se svi već na samu pomisao o odlasku preko granice lede od užasa. Da bih shvatio koliko je moj plan neostvariv, doveli su mi seljaka koji je, tražeći zalutalu kravu, prešao rijeku i kome su *bašibozuci* upravo umjetnički zarezali površinu kože oko vrata, u obliku lijepe koraljne vrpce i ta će mu brazgotina ostati kao blagotvorno upozorenje.

Kola su pred vratima prenoćišta, magla je još veoma gusta, tanka je sunčeva zraka pokušava raspršiti. Okružilo me je više od stotinu seljana, koji sažaljivo gledaju tog nesretnog putnika što dragovoljno žuri u susret najgorim iskušenjima. Žene i djevojke tužno klimaju glavama, muškarci izmjenjuju poneku riječ, a svi dolaze do istog zaključka. Napokon, u trenutku polaska, sluškinja iz krčme više ne može izdržati: odlučnim se pokretom baca pred konje i preklinje me da na tren pričekam. Zatim kreće prema

Dvoru, kako bi probudila zapovjednika Đorđa Mitrovića i kazala mu da se "Talijan" ipak ne da urazumiti da ne ide Turcima. Prizor je izvanredno komičan, ali, istinu govoreći, to nepoznato u koje se polazi kroz gustu maglu, te zloslutne priče, ta smiješna pretjerivanja i, najposlije, užas koji je obuzeo sve stanovnike, sve to na kraju u meni izaziva neka nejasna strahovanja. Sluškinja se brzo vraća, tužna i obeshrabrena, ali se ipak pokušava nasmiješiti videći moju veselost; zapovjednik Mitrović kazao je da nije ovlašten sprječavati me u mojim nakanama, čak je bio toliko ironičan da mi poželi sretan put. Dakle, odluka je pala, dohvatih uzde i krenusmo, pozdravljajući sav taj čestit puk. Kod posljednje kuće u selu pred konje iziđe još jedna skupina, a neki mladić stade nasred ceste i načini pokret kao da reže grkljan nekom neprijatelju, vičući iz petnih žila: *"Turka! Turka!"*

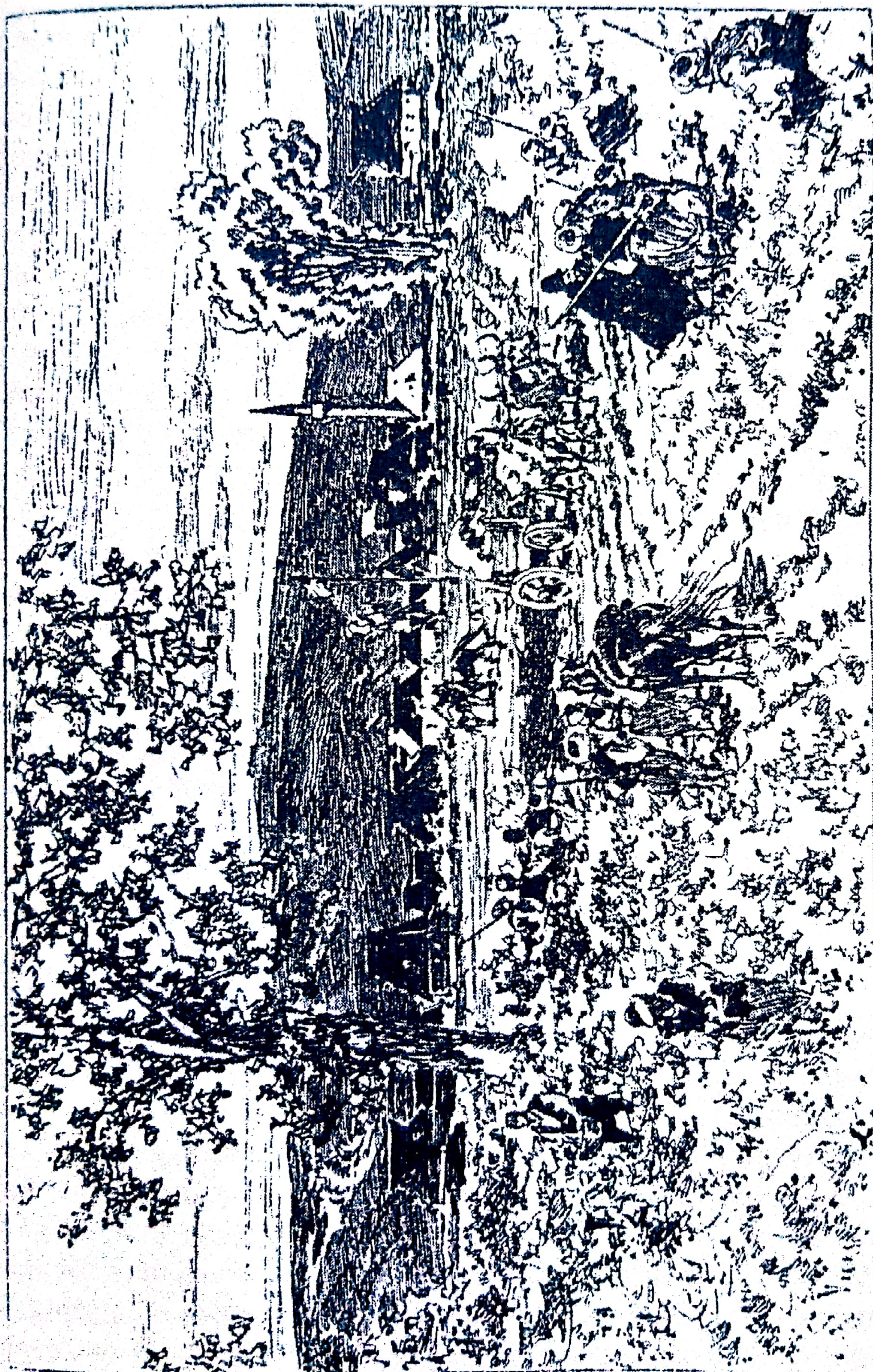
Za dvadeset minuta stigosmo u Korlat, gdje smo opet zatekli financa. Magla je tako gusta da s obale ne razaznajemo grad na suprotnoj strani. Zovemo čamdžiju Ahmeta, nitko se ne odaziva. Prolazi cijeli sat, tapkam na mjestu na obali, pun brige za ishod ovog pokušaja. Pridružuju nam se vojnici sa straže, a mi svakih pet minuta, s upornošću koja baš ne pridonosi da taj prijelaz bude neupadljiv koliko okolnosti nalažu, naizmjence dozivamo lađara Ahmeta i Ciganina Tombaka koji obično nosi željezničku poštu. Najposlije nam odgovaraju da je ključ od čamca kod mudira, to jest da je problem na istoj točki rješavanja kao i prije dva dana. Udvostručujemo nastojanja te moji prevoditelji, namjestivši ruke u obliku zvučnika, s jedne obale na drugu prenose objašnjenje da naš prijelaz više ne može biti doveden u pitanje kad nas ionako očekuju. Puna dva sata pošto smo sišli s kola, u trenutku kad se više i ne nadam da će upornost pobijediti muslimansku tromost, ugledasmo kako iz pare što lebdi nad rijekom izranja prava piroga, veoma dugačka, izrazito uska, načinjena od izdubljena stabla. Nagnut nad vodom, na krmi čuči Ahmet, starac srebrne brade, s bijelim turbanom na glavi, i upravlja čamcem kratkim veslom u obliku ispolca. Ubacih kovčeg na dno čamca, rukovah se s financom i nestadosmo u magli.

VI. POGLAVLJE

TURSKE ŽELJEZNICE

NOVI. ŽELJEZNIČKA PRUGA OD NOVOG DO BANJE LUKE. STATISTIKA. POVIJEST GRADNJE MREŽE TURSKIH PRUGA. RAZLOZI PREKIDA GRADNJE. PRIJEDOR. DOLAZAK U BANJU LUKU U BOSNI.

U Novi smo stigli pipajući. Tombak Ciganin, sjedeći na obali, prihvaća prtljagu, nazivajući me *efendijom*. Neki jadnik, sav iskrivljen, što čuči pokraj njega, hoće dograbiti ručnu torbu u kojoj mi je sve bogatstvo, ali ga odbijem pokretom i bacim mu nešto sitniša. Dok se udaljavamo od rijeke, oblak se malo razrjeđuje. Tako koračamo desetak minuta, prolazimo predgrađem, nazirući kao kroza san obrise konjanika i siluete ubrađenih žena što klize poput sjenki. Do ušiju mi dopiru riječi koje moj um ne razabire, a ne znam ni čija su ih usta izgovorila. Čas je to graja što prekida duboku tišinu u gradu, za koji bi se pomislilo da je uspavan, čas neka boja koja odudara od jednoličnog sivila koje nas obaseže. Ahmet otvara skrivena vrata i eto nas na platformi od slabo povezane građe. To je utvrđeni mostobran koji gospodari prijelazom preko drugog Unina rukavca. Put mi prepriječi časnik s Krimskom medaljom i odličjem medžidijom. Razmotavam putovnice pune turskih pečata iz otomanskog poslanstva i vadim propusnicu austrijskih vlasti u Podovima, dok se časnik skanjuje pred tim fermanima koje okreće i prevrće, a da mu, izgleda, ništa nije jasno. No odmah zatim, iza njega, nasred mosta na koji izlaze vrata, iz srebrnog oblaka izranja visoka silueta *stazionsassistenta* iz Novog. Ljubazno je došao pred nas, jer je

Grad Novi na Uni

vjerojatno čuo viku austrijskih vojnika. Gospodin Snirč daje sva objašnjenja koja mogu odagnati časnikovu sumnju i prelazimo drugi Unin rukavac preko toga drvenoga mosta što podsjeća na onaj iz Kostajnice. Stotinjak metara dalje mala je postaja. Napokon gazim turskim tlom, sad već uglavnom siguran da ću bez zapreka stići u srce Bosne. Iz moga pamćenja brišu se sva zloguka proročanstva stanovnika Vojne krajine, baš kao što se jutarnje magle raspršuju pod toplim zrakama ugodnog jesenjeg sunca.

Željeznička pruga što polazi iz Dobrljina, poviše Novog, a završava u Banjoj Luci, okružnom središtu ovog dijela Bosne, duga je nešto više od stotinu kilometara. To je završni krak one velike mreže, uporedne s tokom Dunava, koja treba ići od Carigrada, preko Bosne, Hercegovine, Albanije i Rumelije. Izgrađen je samo po jedan skrajnji dio na sjeveru i jugu. U sklopu toga veoma opsežnoga projekta, čije izvođenje zbivanja sve više odgađaju, ovaj se krak od Novog treba povezati s dalmatinskom željeznicom preko turske Hrvatske, Knina i Drniša i izbiti na Jadran u Splitu, dok bi se preko Banje Luke u Novom Pazaru spojio s prugom kroz Rumeliju. Administrativno osoblje toga maloga kraka nalazi se u Banjoj Luci, a sačinjavaju ga gotovo isključivo Austrijanci. Oprema je u savršenu stanju i potječe iz belgijskih tvornica. Od Dobrljina do okružnog središta ima osam stanica: Novi, Podbrđani, Petkovac, Svodna, Prijedor, Kozarac i Ivanjska. Na cijeloj toj dužini od 103 kilometra nema nijednog značajnijeg građevinskog objekta.

Uzmemo li u obzir da pruga povezuje samo gradove na sjeveru Bosne, umjesto unutrašnjost pokrajine sa Savom, velikim vodenim putom koji vodi do Dunava, a preko Save sa Siskom i Zagrebom, što je i bila zamisao te trase, dakako da je taj krak zapravo slijepa ulica i da on, niti za upravu koja ga je zamislila, ni za kapitaliste koji su odsad vezani za nj, nema neke velike potencijale. Već sam spomenuo da vlakovi polaze svaki drugi dan, što veoma pojednostavljuje promet. Stanice i sve pomoćne zgrade imaju onaj uredan i pristojan izgled svojstven njemačkim administrativnim sjedištima, ali je putnika tako malo da u svakom vlaku obično ima dvanaestak osoba, a većina i ne putuje cijelom dužinom pruge.

Tvrđava Zrinskih, turska granica na Uni. Katolička raja iz Bosne. Utvrđeni ulaz u Novi.

Danas, kad je turska vlada izložena raznoraznim ćudima prevrata i kad su teško stanje dodatno otežale novčane nevolje, čovjek se pita zašto su veliki veziri obustavili te radove na gradnji željeznice koja bi, povećanjem prometa, možda spasila carevinu.

Sultan je, sudeći po svemu, sagledao korisnost željeznica prilikom putovanja Europom u vrijeme svjetske izložbe 1867. godine i tada je zamislio izgraditi mrežu željezničkih pruga u europskoj Turskoj. Dotad su postojale samo dvije, gotovo beznačajne pruge između Dunava i Crnog mora, jedna od Kjustendže do Černavode, a druga od Ruščuka do Varne.

Godine 1868. koncesiju za izgradnju važne željeznice dobio je belgijski poduzetnik Van der Elst, koji je radio za Langrand-Dumonceaua. No samo nekoliko mjeseci po dobivanju koncesije uvidjeli su da je poduzetnik nesposoban za izvođenje tako velikih radova i koncesija je nestala u općem brodolomu Langrand-Dumonceauovih poduzeća.

Godinu dana kasnije koncesija za izgradnju željeznica u europskoj Turskoj dodijeljena je barunu Hirschu. Obasezala je mrežu od oko dvije i pol tisuće kilometara, i to kako slijedi:

Izgradio bi se jedan glavni željeznički pravac koji bi od Carigrada, preko Adrijanopolja, Filipopolja i Sofije išao s jedne strane do srpske granice u okolici Niša, a s druge do austrijske granice, cijelom dužinom prelazeći preko Bosne.

Od ove glavne pruge trebala su se odvajati tri kraka: dva prema jugu i jedan prema sjeveru. Prvi bi išao od Adrijanopolja do Egejskog mora, u blizini ušća rijeke Marice; drugi bi polazio iz okolice Niša i završavao u Solunu; treći bi se račvao blizu Adrijanopolja i povezivao se s prugom Varna - Ruščuk, a ova završava na Dunavu, preko puta vlaške granice.

Radovi su intenzivno započeli početkom 1871. godine, a tijekom sljedeće tri godine u promet je postupno pušteno tisućudvjestoiosamdeset kilometara. No istovremeno s izvođenjem radova obavljene su korjenite izmjene u režimu koncesije, pa je dužina mreže koju je društvo trebalo izgraditi bila skraćena na polovicu. Evo pod kojim je uvjetima obavljeno skraćivanje:

Koncesija je godine 1869. dodijeljena za vrijeme velikog vezira Ali-paše, posljednjeg predstavnika one škole prosvijećenih

i vještih državnika koji su više od dva desetljeća upravljali Otomanskim Carstvom. Najprije su otišli Rešid i Fuad-paša. Ali-paša je umro u jesen 1871. i zamijenio ga je Mahmud-paša, negdašnji ministar pomorstva. Tvrdi se, s razlogom ili ne, da se ovaj veliki vezir nalazi pod izravnim i moćnim utjecajem predstavnika Rusije, a to se carstvo, zbog svog zemljopisnog položaja, političkih tradicija i budućih planova, prirodno protivi svemu što bi moglo ojačati Otomansko Carstvo, učvrstiti njegov gospodarski i industrijski razvitak, olakšati okupljanje vojske i tijesno ga povezati sa susjednim državama.

Bez obzira na to je li taj utjecaj doista postojao, neosporno je da je Mahmud-paša, odmah po preuzimanju vlasti, pokazao odlučnost da otkaže željezničku koncesiju koju je 1869. odobrio njegov predšasnik. Veliki je vezir tu svoju odluku priopćio društvu, koje je žustro prosvjedovalo i odlučno odbilo skratiti mrežu. Ali na dužu se stazu bilo nemoguće boriti protiv vlade koja ima apsolutnu vlast i koja je čvrsto odlučila otkazati ugovor o koncesiji, koji ne podliježe nadležnosti bilo kojeg suda. Morali su popustiti, poništiti ugovore iz 1869. i zadovoljiti se dovršavanjem onih pruga gdje su radovi, u trenutku otkazivanja koncesije, bili u tijeku.

Temeljem novih ugovora koji su potom sklopljeni godine 1872., mreža koju je društvo trebalo izgraditi smanjena je na polovicu, iscjepkana u tri međusobno odvojena kraka, bez ikakva vezivanja s prugama ostalog dijela Europe. Od glavne pruge koja je sagrađena 1869. ostala su samo dva krajnja dijela: zadržan je solunski krak, ali se više nije povezivao ni s kakvom prugom. Veliki je vezir pristao da u ustupljenoj mreži ostavi samo jednu priključnu prugu, onu, naime, koja od Adrijanopolja ide na sjever prema Šumli – pravac od Ruščuka do Varne, Vlaške i Rusije. Taj bi se izuzetak mogao objasniti posrednim utjecajem o kome smo ranije govorili. Dodajmo i to, da taj utjecaj nije bio duga vijeka. Vjeran tradiciji po kojoj svaki veliki vezir kvari sve što je uradio njegov prethodnik, i Mahmud-pašin nasljednik spriječio je gradnju priključka za Šumlu.

Istina, prema sporazumu iz 1872. godine, država je na se preuzela gradnju pruga koje upotpunjuju mrežu, a koje je oduzela koncesionarskom društvu. Posebice se to ticalo spoja između

glavne pruge i kraka od Soluna do srpske granice. Istina je, također, da se država obvezala izvesti lučko-pristanišne radove u Varni, Solunu, Dedeagaču (početak pruge na Egejskome moru) i Carigradu. Istina je, napokon, da je država preuzela obvezu izgraditi cijelu mrežu putova za opsluživanje željeznice, jer je unutrašnjost zemlje bez ikakvih prohodnih prometnica. Društvo za eksploataciju preostalih pruga unijelo je u novi ugovor sve te odredbe, a vlada je na njih pristala. Evo kako su izvršene:

Danas, četiri godine poslije potpisivanja ugovora iz 1872. onih 1280 kilometara koliko je društvu-koncesionaru preostalo izgraditi već nekoliko je godina u uporabi. Tih 1280 kilometara sačinjavaju sljedeće pruge:

1. Od Carigrada do Adrijanopolja, Filipopolja i Belova. To je početak velike međunarodne linije koja se, prema ugovoru iz 1869. godine, trebala produžiti do srpske i austrijske granice. Praznina između Belova, gdje prestaje sagrađena pruga, i srpske granice iznosi oko tristo kilometara.

2. Od Banje Luke do Dobrljina pruža se završni krak te iste velike međunarodne linije prema austrijskoj granici. Njime ćemo i putovati da bismo ušli u Bosnu. Između Belova, gdje se završava krak br. 1 i Banje Luke, gdje počinje krak br. 2, razmak je otprilike 700 kilometara.

3. Od Soluna do Mitrovice. Solunska pruga, koja je trebala biti krak međunarodne linije, sada je slijepa ulica, bez ikakve veze s nekom drugom željeznicom. Razmak od nje do srpske granice je oko 200 kilometara.

4. Od okolice Adrijanopolja do Jambola. To je prvi dio priključka koji je trebao ići na sjever, prema Šumli i Dunavu. Kao što smo kazali, vlada je zabranila društvu da nastavi radove dalje od Jambola koji je, prema tome, također postao slijepim crijevom. Između te posljednje točke i pruge Ruščuk – Varna razmak je oko 200 kilometara.

5. Od Adrijanopolja do Dedeagača na Egejskome moru.

Što se tiče vanjskih pruga koje bi, prema ugovorima iz 1872. godine, trebale povezati te raštrkane komadiće međusobno i s ostalim dijelovima Europe, turska vlada za četiri godine nije uspjela izgraditi ni kilometra. Nije izvodila ni cestovne, lučke i

pristanišne radove koji su nužni za oživljavanje prometa na prugama koje su u eksploataciji. Veliki su se veziri posljednje tri-četiri godine smjenjivali; odobreni su znatni zajmovi, ali se ništa nije uradilo za javne radove. Pametni Turci dobro uviđaju ogromne koristi koje bi Otomansko Carstvo moglo ostvarivati da su njegove željeznice povezane s hrvatskim, mađarskim i austrijskim. Troškovi tih spojnica ne bi bili odviše visoki, jer bi (osim za bosansku prugu koja je duža i ne toliko hitna) bilo dovoljno sedamsto ili čak petsto kilometara pruge da se mreža upotpuni i spoji. U teškim prilikama u kojima se našla njihova zemlja, čak i manje pametni Turci nisu mogli ne uvidjeti veliku korist od željeznica za prebacivanje trupa i brzo okupljanje vojnih snaga na ugroženim područjima. Ali potpuna nedosljednost u vladajućim krugovima, stalne promjene upravljača, administrativni nered i novčana propast koja iz toga proizlazi, nepovjerenje prema strancima koji bi jedini i mogli uspjelo okončati neki pothvat u javnim radovima, a ponad svega diplomatske spletke na koje smo upozorili, navode nas na pomisao da će još mnogo vremena proteći prije nego što će europska Turska dobiti racionalnu i povezanu željezničku mrežu.

Čekajući na polazak u pisarnici *stazionsassistenta*, prikupljam još nekoliko manje važnih, ali slikovitijih statističkih podataka. Na stolu je cjelokupni tjedni prihod: za postaju u Novom on iznosi 12 fjorina (37,50 franaka). U normalno vrijeme prihod za cijeli mjesec ne prelazi dvjesto fjorina. Jedini su putnici nekolicina vojnika koji se vraćaju u postrojbu, žena i sluškinja protjeranog pravoslavnog svećenika iz Prijedora koje se onamo vraćaju da bi spasile svoju imovinu, dva dostojanstvena, bogato odjevena i do zuba naoružana muslimanska posjednika, *bega*, koji idu obići neka imanja i najposlije jedan apotekar katoličke vjere iz Zagreba koji je osnovao podružnicu u Banjoj Luci. Vlakovođa je Litavac i zna nekoliko francuskih riječi. Način prijevoza i industrijski oblik opreme u velikoj su suprotnosti s izgledom onih koji putuju vlakom ili su oko njega zaposleni. Kondukteri i željezničko osoblje, s dugim handžarima za pasom i kratkim širokim puškama s koraljnim inkrustacijama o ramenu, u glavi putnika kome otvaraju vrata vagona izazivaju zbrku.

Zaptija, žandar ili policajac koji zvoni za polazak, s cijelim arsenalom na trbuhu, više nalikuje na nekoga tko će napasti vlak nego ga braniti. Ali sve se odvija dobroćudno i da nema poduzetnosti šefa postaje, praktičnog i činovnički točnog čovjeka, nitko se ne bi osobito brinuo za vrijeme i točnost koja je u ovakvoj službi prijeko potrebna. Putujemo prosječnom brzinom tramvaja i isprva pratim tok drugog Unina rukavca. Iza srebrnih vrba duž obale klize veliki brodovi koje vuku konji, slični *dahabijama* s Nila. Uz prugu nema nikakve ograde. Na mjestima križanja s putovima, koje preprječuju branici što se dižu pod teretom teškog kamenja, stoje karavane seljaka koji idu u polje s prethodnicom i zalaznicom. Reklo bi se da su to *bašibozuci* koji kreću u boj.

Na većoj postaji, u Prijedoru, prilazi staničnoj zgradi puni su svijeta, a begove dočekuje skupina bosanskih kicoša otmjena držanja, među kojima se ističe ulema s bijelim turbanom. Šef postaje, premda Austrijanac, na glavi nosi fes, ima zatim široki crveni pojas i pištolj; po držanju kao da je musliman. Svijet tumara preko kolosijeka, nekoliko vojnika silazi i ište vode za svoje obredno pranje, popadija i njena sluškinja provlače se kroz gomilu, izbjegavajući Srbe oslonjene na ogradu, koji im pokušavaju dati neke znakove. Prijedor je najveći grad stradalnik u Bosni: ustanici su ga neprestance ugrožavali, srpska je crkva spaljena, a sve stanovništvo pravoslavnog obreda je u bijegu.*

Vozimo se tako četiri sata preko lijepe ravnice kroz koju protječu mnoge vode. Bogat ali slabo obrađen kraj taman je toliko bregovit da ne izgleda jednolično. Sva je ljetina još u klasu, a predio se doima pustim. Srbin se, kao što je poznato, grozi naselja, pa su kuće raštrkane, veoma udaljene jedna od druge. Cijele šume koje su izgorjele pokazuju kosture spaljenih stabala i velike crne grane. Tlo kome su još nedavno pružale hlad, sad je ogoljelo, prekriveno pepelom, i u kontrastu je s ovom blagom i skladnom prirodom zlatnožutih i svijetlih boja, koja podsjeće na Touraineu u prvim jesenskim danima. Putnika iznenađuje zapuštenost i podcjenjivanje biljnog bogatstva; na svakom se koraku vidi posječeno i ostavljeno drveće, a gotovo sva je zemlja na ugaru. Oko nekoliko kuća, okupljenih pokraj neugledne džamije s drvenim minaretom, pružaju su kukuruzna i sijerkova polja na

kojima se suše neobrane biljke. Zrele buče prekrivaju tlo žutim i jarko crvenim točkama.

Gdje god ima kakve vode, Turčin gradi mlin, a ponegdje se, na obronku kakva brežuljka niz koji se slijeva potok, u uskoj presahloj vododerini sa šljunčanim koritom, vide drveni kotači što vise na osovini – primitivna građevina nekog jadnička koji je sam svoj mlinar.

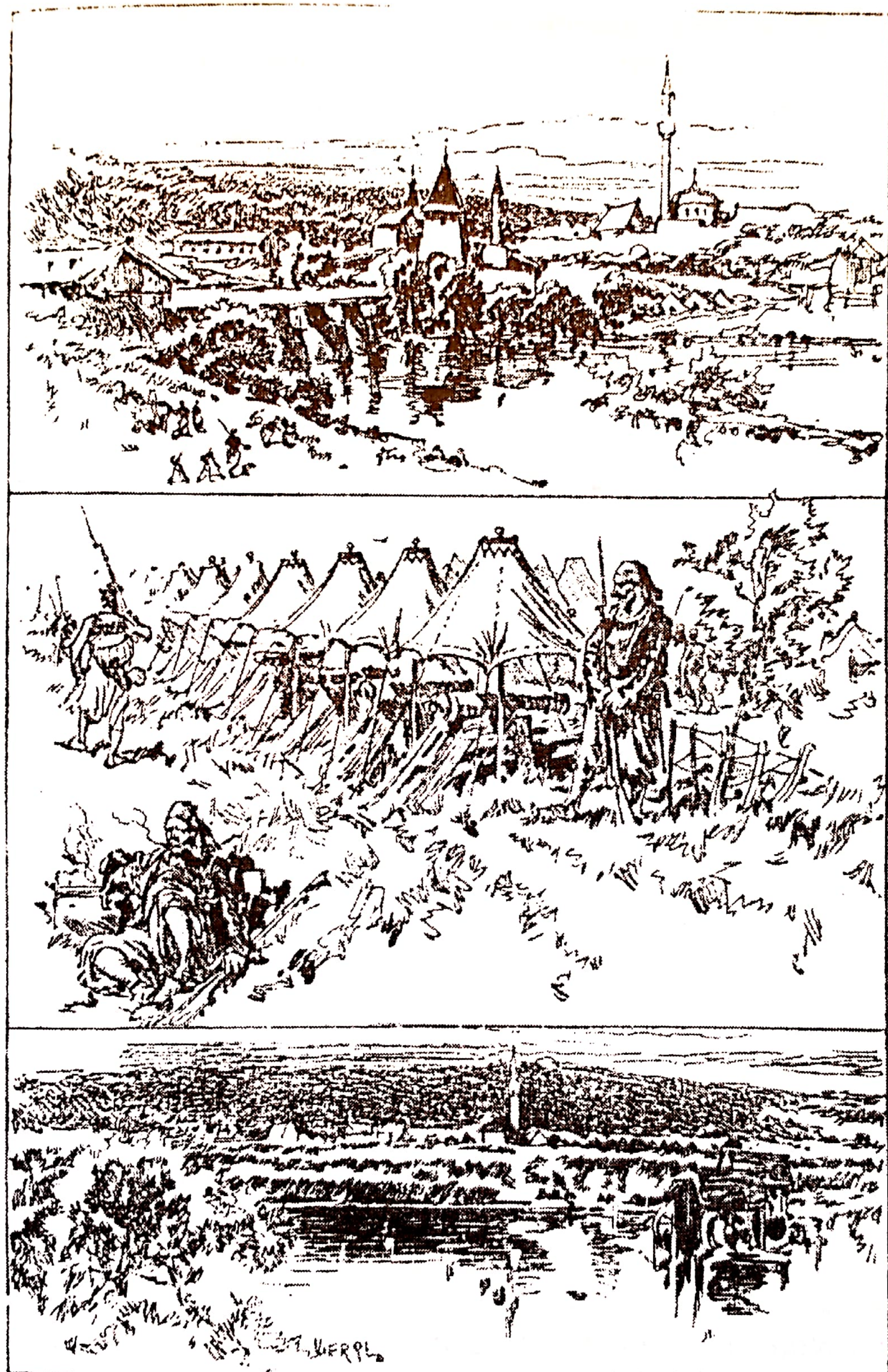
VII. POGLAVLJE

BANJA LUKA

DOLAZAK. ŽELJEZNIČKO OSOBLJE. ŠETNJA GRADOM. SRPSKO PREDGRAĐE. TURSKA ČETVRT. SRBI NAPUSTILI GRAD. POSJET KONZULU. PRVI DOJAM.

U pola tri vlak se zaustavlja pred banjalučkom postajom. Do grada je još daleko; inspektori i šef postaje rado me prate da mi pomognu pronaći smještaj. Prolazimo ravnicom glatkom poput zelenog saga, koju na kraju nebosklona zatvara lanac šumovitih bregova. Ondje se po nizu blijedosivih vrba naziru okuke Vrbasa, koji vijuga između strmih obala. U tom prostranom polju, bezgraničnom poput marokanskih ravnica, stoje bijeli šatori zaobljenih kupa nekog turskog vojnog tabora, s izbočenim predstražama na prijelazima preko rijeke. To je divizija *redife*, muslimanske teritorijalne obrane iz banjalučkog *sandžaka* ili okruga. Zapovijeda joj časnik redovne vojske i, prema odredbama zakona, ne smije napuštati svoj kraj. Idemo duž prve crte koju štite dvije poljske topničke bitnice, ali samo kradom možemo baciti koji pogled na topove, postavljene na lafete pod kupastim suncobranima s obojenim rubom. Stražari što šeću s druge strane jarka uz cestu ne dopuštaju prolaznicima da se zaustavljaju, a svatko odjeven na europsku dvostruko je sumnjiv.

Željezničari mi kažu da im je život zamro. Prije je ovdje bila kolonija stranaca – inženjera, službenika, liječnika, sve samih Nijemaca, Francuza ili Talijana – ali se ta skupina raspršila. Muslimansko je stanovništvo postalo osorno i, zbog bijega poljodjelskog življa – raje grčkog ili rimokatoličkog obreda – od negdašnje manjine postalo uvijek budna i sumnjičava većina.

Pogled na Banju Luku. Turski topnički logor. Kostajnica.

Željezničko osoblje stanuje na samoj postaji i poslije šest sati više ne može održavati vezu s gradom. Ono malo preostalih Srba zatvorilo se u kuće iz kojih ne izlaze, bojeći se da ne budu spaljene. U srpskoj četvrti, izgrađenoj *à la franca*, gdje pojedine kuće izgledaju pristojno, pokazuju mi domove najbogatijih kmetova; sada su napušteni ili ih čuvaju samo sluge, koji žive od nekoliko zrna kukuruza i ne izlaze ni danju ni noću. Taj dio grada koji se proteže s obje strane ceste nije osobito karakterističan. S lijeve se strane, prema ravnici, uzdiže austrougarski konzulat, a zastava te države vihori navrh jarbola. Austrija je jedina europska nacija koja je ovdje zastupljena; ostale velike sile imaju predstavnike u Bosna-Saraju. Zaustavljamo se u predgrađu, na trgu koji je od ceste odvojen širokim jarcima. To je kršćanska tržnica, okružena drvenim kućama, krčmama, prenoćištima, malim dućanima. Neki Dalmatinac koji se ovdje naselio u vrijeme izgradnje željeznice kao poduzetnik zemljanih radova, drži nešto poput hotela i točionicu pića. On govori talijanski i hrvatski s podjednakom lakoćom kao i Dalmatinci s obale. Nudi mi smještaj. Opraštam se od inženjera, koji mi obećavaju da će me posjetiti rano izjutra. Preporučuju mi da budem veoma oprezan i savjetuju mi da se javim austrijskom konzulu, ako želim izbjeći moguće neugodnosti.

Tek što sam se smjestio, izlazim i idem kud me oči vode, ne znajući baš ništa o mjestu u koje sam stigao. Srpsko se predgrađe pruža još dosta daleko, zatim se kuće prorjeđuju; rekao bi čovjek da je napustio grad i dospio na selo. Veoma širok put s drvoredom prolazi između vrtova s gustim zelenilom, gdje slobodno pasu stada, napola skrivena visokom travom i mladim drvećem. Pogleda li se bolje, u korovu se razaznaje sivo kamenje koje se jedva vidi od mahovine i puzavica; to je polje vječnog počinka, groblje turskog dijela grada, nasmijano utočište puno svjetla, sunca i ptičje pjesme, gdje dostojanstvena visoka stabla njišu svoju sjenu poviše nadgrobna kamenja na čijim su vrhovima turbani. S druge strane ceste ima još vrtova s crvotočnim daščanim ogradama, u dnu kojih se naziru kuće. Čovjek ne bi ni pomislio da je usred velikog grada, ali što se dalje krećem, život je sve očigledniji: djeca sva u crvenom poput ministranata, guraju

se na izlazu iz škole. Opominje ih njihov učitelj, *taleb* s naočalama, s glavom kao u alkemičara, sličan Decampsovim slikama. Nasred kolovoza brzo promiču arnautski konjanici i osorni Albanci s puškom preko sedla, a pod konjskim kopitima frcaju iskre. Jedan *nizanski* časnik prelazi preko ceste, natovaren posve krvavom četvrtinom ovna.

Turski dio grada počinje poslije vrtova. Prostraniji je i živopisniji od srpskog predgrađa. Na početku je tržnica, ista kao u svim muslimanskim gradovima, ali je ova veoma prostrana. U sredini je velika džamija. Vrijeme je molitve; mnoštvo ulazi i iza lukova, zatvorenih obojenim rešetkama kao mušebecima, vide se vjernici kako obavljaju obredno pranje pred velikom školjkom u unutarnjem dvorištu. Mujezin, posve presamićen starac, oslonjen na štap, ide da bi stao na raskrižje četiriju ulica što se pod pravim kutom sijeku na tržnici i usred mnoštva koje otežava prolaz piskutavim i drhtavim prodornim glasom u nekom čudnom ritmu zove vjernike u džamiju. U mnoštvu zamjećujem živost. Ipak ne trguje se mnogo, a većina je trgovina zatvorena. Svaka radinost ima svoje uske i dugačke uličice, kojima može usporedo prolaziti samo dvoje ljudi. Iznad njih podignuti kapci sačinjavaju svojevrsnu strehu. Postoji četvrt krojača, kazandžija i trgovaca tkaninama. Javni pisar, sam u svome dućanu bez robe, ozbiljno čita Kuran, mrmljajući naglas; malo dalje nekoliko dostojanstvenih i vrlo ozbiljnih osoba, odjevenih u svilenkaste odore i bogata krzna, sjedi na pultu trgovca papučama i lagano razgovaraju, uz lijepe i izražajne kretnje. Ne mogu zastati, jer se smjesta okupi mnoštvo i osjećam da me promatraju sa zabrinjavajućom radoznalosti.

Poslije tržnice stiže se na rasklimani most poviše kužna jarka u kome gacaju patke. Na obali kalna potoka čuče neki bijednici i kao skamenjeni vegetiraju u crnkastom blatu. To je rukavac Vrbasa koji protječe gradom, stvarajući bare zbog kojih su prometnice neprohodne. Nikad vedrije prirode i slikovitijeg grada, a veće zapuštenosti. Sve vrvi suprotnostima kao u svim istočnjačkim gradovima: s ruševnih se kućeraka smiješi zelenilo i cvijeće, a stare daščare stoje pored vila gizdavih boja i vedra izgleda.

Dok tako prvi put šetam nasumce, bez plana, bez vodiča, izgleda mi da se sav ostali dio grada, izuzev srpske četvrti i sajmišta, gdje su kuće zbijene, sastoji od ulica s čije su obje strane vrtovi s daščanim ogradama, u dnu kojih se u zelenilu skrivaju kuće.

Idem pustim ulicama za telegrafskom žicom i stižem do nečega što je, vjerojatno, *konak*, to jest upravna zgrada, pravilno građena, s velikim središnjim svodom u obliku potkove, poviše koje je mušebek s odsječenim stranama. Ispred vrata koja čuva odred konjanika osedlani konji topću nogama. *Konak* se naslanja na utvrdu i s te strane grad zatvaraju visoke zidine s bedemima. Na glasijama rastu visoka stabla, a željezni topovi leže u travi, pored rastavljenih lafeta.

Obišavši grad, vraćam se u svoje prebivalište, kroz vrtove što vode u srpsku četvrt. Moj me domaćin, već uznemiren, uvjerava da ne treba ulaziti u tursku četvrt i pokušava mi točno opisati situaciju: grad je u opsadnom stanju, stranac se tu ne bi trebao zadržavati, ali kako iz tih neodređenih riječi ne dolazim do jasnih zaključaka, odlučujem se javiti austrijskom konzulu. Gospodin Depolo bivši je kancelar i prevoditelj u mostarskom konzulatu. Već petnaest godina boravi u ovoj pokrajini. Ispod profesionalne suzdržljivosti službenog predstavnika, naslućujem veliku zabrinutost. U cijeloj je Bosni banjalučka *nahija* područje s najviše katolika i grčko-pravoslavnih; broj stanovnika obično nije manji od pedeset tisuća duša, a od toga je samo šest tisuća muslimana. Sada su zbog ustanka Turci gospodari, jer je raja napustila pokrajinu i sve je moguće. Svake se noći očekuje pokolj, a oči kršćanskog življa usmjerene su u zastavu konzulata. Oni Turci koji su se sprijateljili s kršćanskim obiteljima i ne dijele fanatičnost svojih istovjeraca, s vremena na vrijeme šalju konzulu obavijesti o zavjerama koje se kuju protiv kršćanskih života. Moj mi je domaćin, uostalom, rekao da njegova žena i kći imaju osigurano pribježište u jednoj muslimanskoj obitelji i u njegovim riječima nema nikakva pretjerivanja. Katolici su sigurniji od raje pravoslavnog obreda, ali se ni jedni ni drugi ne usuđuju ući u turski dio grada. I konzul osobno onamo odlazi isključivo u službenoj odori i u pratnji svoga *kavaza*, i to u službenim

prigodama. Svi su kmetovi otišli, a ljetina je ostavljena u klasu. Spominju se ovdašnji Srbi, bogati posjednici s više od tisuću poljodjelaca na svojim imanjima, koji su morali napustiti sve što su imali i pobjeći. Turčin se još ne usuđuje prigrabiti ljetinu, jer Srbin nije počinio nikakva zločina osim što je napustio zemlju. Katolik koji je ostao ne smije žeti tuđu ljetinu, jer bi bio izložen Turčinovu nasilju. Izaslanici iz Vojne krajine, gdje su se ti bogati posjednici sklonili i ponudili im polovicu prinosa ako požanju umjesto njih, bili su izloženi zlosilju i odustali su od toga.

Bliži se zima, ljetina se kruni i propada u poljima, bez koristi za ikoga. Ovdje vlada strava, svi su sumnjivi; ljudi se ne usuđuju niti stati na ulici, niti tiho govoriti. Svi su pravoslavni svećenici morali pobjeći; trapisti i franjevci koji su veoma utjecajni smjeli su ostati. Sam grad ustanici ne bi mogli zaposjesti. Pa ipak, i on je bio ugrožen, a prema vijestima koje dolaze izvana, Turci, ozlojeđeni porazima ili opijeni uspjesima, vrše nasilje nad Srbima. Zatekao sam, dakle, dosta teške prilike. Prošle su se noći, usred mraka, čuli vika i pucnji. Skupina Turaka upala je u kršćansku četvrt, prodrla čak i u srpsku crkvu i, naslagavši ondje snoplja i granja, zapalila zdanje na užas cijelog predgrađa. Ruševine se još dime. Stanovništvo, nesposobno da se brani, prestravljeno, a svedeno k tome samo na služinčad, nije ni pokušalo pružiti otpor i nastavilo se skrivati. Konzul me odvraća od daljnjeg putovanja, ali ako ustrajem u nakani da putujem do Bosna-Saraja, savjetuje mi da idem na sjever, do Gradiške, i odande krenem s pratnjom konzularne pošte.

Kako se bliži zalazak sunca, konzul zahtijeva da me na povratku u moju četvrt prati *kavaz*. No ja uporno tražim da odem do srpske crkve, koja se nalazi točno iza kuće u kojoj sam odsjeo, na ograđenu prostoru s posađenim drvećem, kao da je u dvorištu neke normandijske farme. Prolaznici zastrašeno gledaju, a sve kršćansko stanovništvo ove četvrti je u strahu. Prolazim unutar ograde. Ruševina se doista još uvijek dimi. Bilo je to drveno zdanje, bijedno i neugledno, prije šupa no crkva. Pocrnjele grede ostale su naslonjene na okrečene zidove. Nigdje nikoga. Jedna stara sluškinja, jedina čuvarica toga mjesta, bježi kad smo joj se približili i odbija objasniti uzroke nesreće. Odjekuje topovska detonacija.

Kraj je dana. Začuje se mujezinov glas, piskutav, drhtav. Čučao je iza ograde džamije iščekujući znak, jer se pojavio odjednom, ruku dignutih prema istoku. Dok dugo izvija svoju žalobnu pjesmu, istovremeno posvuda unaokolo osvjetljava balkon nizom zelenih zaslona s posudicama u boji. Ramazan je. Post se prekida, za muslimane počinje dan. Za kršćane iz srpske četvrti dan završava. Zaključavaju vrata, zatvaraju kapke i pune oružje, puni straha i zloslutnih predosjećaja.

VIII. POGLAVLJE

TURSKA VOJSKA

PRATIM TURKE U NASTUPANJU PROTIV USTANIKA. SUSRET S USTANICIMA U SVINJARU. GERILSKI RAT. TURSKA VOJSKA. ZAUSTAVLJANJE U BERBIRU. BITKA KOD SVINJA[R]. NEREDOVNA VOJSKA. BAŠIBOZUCI. ZAPTIJE

Vijesti što su već nekoliko dana stizale u Banju Luku bile su zabrinjavajuće: odred ustanika koji je zasjeo na drugoj strani Vrbasa, na brežuljcima između Ukrine i riječnog toka, dva dana iskazivao je premoć nad turskim postrojbama. Viši časnik koji je zapovjednik u Gradišci morao je zatražiti pojačanje i topove iz tabora u Banjoj Luci. Nekoliko sati kasnije kolona koju je sačinjavalo tisuću ljudi iz regularnih i pomoćnih postrojbi krenula je prema mjestu bitke. Premda se ne zna ništa o odlukama koje se donose u *konaku* i premda se dobro čuvaju tajne i o najmanjim operacijama, dvije su okolnosti otkrile ozbiljnost stanja: na brzinu pozvani *bašibozuci* krenuli su prema ravnicama uz obalu Save, a neobična glazba koja se pred njima čuje najavljuje ih u svim krajevima kojima prolaze. Osim toga, u katoličkim je selima podijeljeno oružje i streljivo raji koja je ostala odana muslimanskoj vlasti. Ta me je pojedinost veoma iznenadila, pa sam odlučio pitati franjevačke fratre ili trapiste, koji imaju samostan na izlazu iz grada, kakva je to neobična proturječnost da su se hercegovački katolici ujedinili s rajom istočnog obreda protiv Turaka, dok se ovdje, u ovom dijelu Bosne, muslimani ne boje pozvati one prve kao pomoćnike u gušenju ustanka koji su podigli ovi drugi. Ta pojava nije nova, ali joj do sada nisam svjedočio. Premda je grčko-

pravoslavno stanovništvo u Bosni brojnije od katoličkog, ta okolnost ipak otkriva ozbiljna neslaganja koja se u budućnosti mogu samo povećavati. Takvo raspoloženje katolika mora remetiti računicu onih koji teže rješenju pitanja slavenskih pokrajina u europskoj Turskoj i ujedinjenju naroda pod žezlom vladara pravoslavne vjere.

Svinjar, mjesto prema kojem se krećemo, glasovit je u povijesti ustanka. Na početku bune, kad su Turci, plašeći se da se ona ne proširi cijelom Bosnom, poduzimali mjere da uklone njene moguće vođe, iz svojih su obitelji odvedena tridesetorica najbogatijih među rajom toga grada. Dugo su ih držali u zatvoru i pustili su ih na slobodu tek nakon što su platili otkupninu od dvadeset tisuća dukata. Kao razlog za tu strogu mjeru, muslimani su naveli način na koji je raja primala odmetnike koji su se sklanjali kod nje. Dogodilo se to 3. kolovoza; jedanaest dana poslije, nakon novih nemira oko Kostajnice, naređena su nova uhićenja. Glas o tome brzo se pronio, sva su susjedna sela izbjegla u planinu, a muškarci sposobni nositi oružje organizirali su otpor. Noću sa 17. na 18. kolovoza presjekli su željezničku prugu između Novog i Banje Luke. Na tu akciju pobunjenika muslimani su odgovorili brojnim pokoljima, koji su poslužili kao signal za ustanak u čitavom tom dijelu bosanskog ozemlja. Dok su se zdravi muškarci dizali na oružje, starci, žene i djeca iz tih krajeva prešli su preko rijeke i zatražili utočište kod svojih sunarodnjaka iz Vojne krajine. Sve otad ustanici žive u planini. Bosna nije pokorena, pa su uzbune česte.

Kolona pojačanja koju ću pratiti, zahvaljujući uslužnom posredovanju kirurga u taboru, sastoji se od neregularnih postrojbi – pješaka i konjanika *bašibozuka*, njih stopedeset do dvjesto – jedne bojne *nizama*, odnosno redovne vojske, kojih je jedva dvjesto, nekoliko bojni *redife* i od dva topnička oruđa, a svima zapovijeda viši časnik koga zovu *bimbaša* ili zapovjednik tisuću ljudi. Koloni se pridružilo i nekoliko *zaptija*, to jest žandara koji idu u Berbir.

Kako smo krenuli u samo zoru, treba nam osam sati da stignemo do Pribjega, gdje vojska prelazi Vrbas preko drvenog mosta i izlazi u ravnicu u podnožju prvih obronaka planine

Motajice, koju su ustanici zauzeli, pa se odatle spuštaju uznemiravati turske snage, ugrožavati gradove između Berbira i planine te zapodijevaju čarke sve do logora pričuvne vojske smještene u podnožju tvrđave.

Kraj kojim prolazimo najbogatiji je u cijeloj Bosni. Od Banja Luke do Svinjara, izuzev jednog prijevoja između Maglaja i Derviša, kraj je podjednako plodan kao lombardijska ravnica i s malo uzvisina, ali je posve zapušten te priroda čini svoje unatoč ljudskoj nebrizi. Veoma širok i razmjerno dobro održavan put vodi prema Berbiru i izlazi na Savu; jedan drugi put također prolazi ravnicom od Banje Luke do Novog. To je onaj put kojim sam ušao u Bosnu. Ovaj sjeverni dio pokrajine skrajnja je opreka ostalim njenim dijelovima, koji su veoma brdoviti, šumoviti, s vrlo brojnim vrhovima, visokim i do sedam tisuća stopa. U cijeloj su pokrajini to jedine dvije ceste kojima je moguć kolski promet, inače je posvuda čovjek prisiljen putovati na konju i u karavani.

Topništvo i *nizam* idu putem za Brebir, a pred njima, kao prethodnica, jašu *bašibozuci* i sviraju svoj marš na malim, vrlo kratkim sviralama, koje daju veoma piskutav i neskladan zvuk. Njihov plosnati bubanj, poput štita pričvršćen s jedne strane sedla, odzvanja pod višestrukim udarcima kratke palice s jastučićem na kraju, kojom iz sve snage udaraju jednom rukom. Nema ničeg čudnijeg od njihovih tipova: koliko ljudi, toliko raznih rasa i nošnji. Kreću se nasumce, ne mareći ni za poredak, ni za stegu, čas na čelu, čas na začelju, te silaze s puta i idu uz rijeku, po cijele sate nestaju i u nezadrživu se trku vraćaju na samo čelo kolone.

Njihovu se odjeću ne može opisati, jer svaki od njih, obvezan da se sam opremi, nosi nošnju kraja u kojem se rodio i ukrašava se po vlastitu nahođenju ili ukusu, značaju i modi. Posljedica je najčudniji mogući skup: čini mi se da u ovom odredu gledam uzorke svih pomoćnih i neregularnih jedinica koje se vrbuju na granicama Rusije i Azije. No mađaski me kirurg, pokraj kojeg jašem, uvjerava da su mi pred očima isključivo dragovoljci poznati pod nazivom *bašibozuci*, koje ovdje često zovu neredovitim vojnicima. Novače se najčešće iz azijskih i afričkih turskih pokrajina i sačinjavaju, sa *spahijama* i *beduinima*, tri najznačajnija dragovoljačka roda vojske. U slučaju rata uvijek su

veoma brojni. Privlači ih mogućnost plijena umjesto plaće koja je postala slučajna i neizvjesna. Tijekom posljednjeg rata protiv Rusa ukupan je broj tih dragovoljaca iznosio osam tisuća pješaka i šesnaest tisuća konjanika. Spahije su također dragovoljci. Oni su aristokratskiji rod vojske jer se novače isključivo iz starih obitelji muhamedanskog plemstva Bosne, Turske, Hrvatske i Bugarske. Istini za volju, u sadašnjim prilikama dosta Bosanaca muslimana bez sredstava ide služiti u redovima tih dragovoljaca i upravo oni izgledom spadaju među najživopisnije.

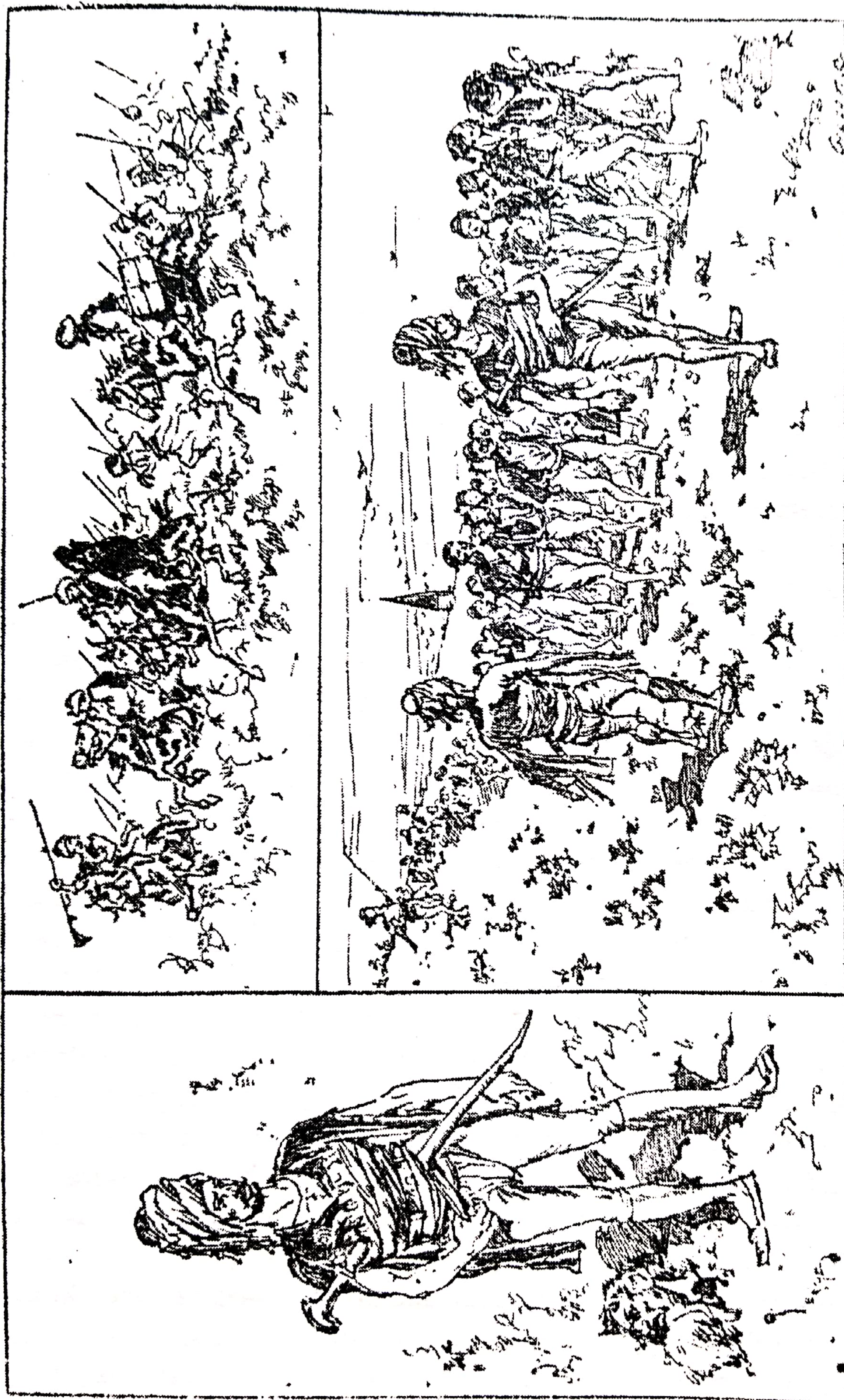
Spahije i *bašibozuci* potpuno su nesposobni za stegu. Njihovi časnici nemaju nikakvih znanja potrebnih za ispravno vođenje rata protiv disciplinirane vojske. Zato ih i koriste isključivo u planinskom ratovanju, gdje poduzetnost pojedinaca vrijedi više nego pokoravanje volji nekog zapovjednika. Skrajnje su fanatični, bore se samo za sebe i vrlo malo mare za zajedničke pokrete. Vjerujem da je čak i Osmanliji nemoguće u toj rulji iz svih pokrajina prepoznati kojoj od njih pripada svaki od tipova što prolaze ispred nas. Evo, primjerice, jednog preplanulog dugajlije, visokog, vitkog, mršavog i žilavog, tankih i gipkih članaka kao kod antičkog kipa, koji grabi cestom pješice, obuven samo u ravne papuče, listova stegnutih kratkim nazuvcima od marokena kao u naših *zuava*, s tankim platnenim hlačama na razreze, pirpijenim uz butine kao plesački triko. Raznobojni šalovi, koji počinju od donjih dijelova kukova, omotali mu cijelo tijelo do pazuha. Glavni mu je dio odjeće zeleni prsluk s filigranskom dugmadi, čiji rukavi, otvoreni kao na srednjovjekovnom pršnjaku, padaju gotovo do koljena i pri hodu se ljuljaju, pa su mu ruke posve gole. Glavno oružje, handžar, zadjenut za pojas pokraj pištolja sa srebrnom ručicom, toliko je dugačak da ukoso presijeca trup nadvoje i strši s obje strane grudi. Nakrivljena visoka crvena kapa obuhvatila mu glavu do potiljka i samo mu je lice otkriveno. Skroz uokolo omotao je svilenkasti šal čije duge rese padaju sa strane. Takav, s kratkom, četvrtastom puškom o ramenu – starinskim trabukom ili tromblonom s lijepim inkrustacijama od sedefa, koralja i nebrušenog dragog kamenja – ovaj *bašibozuk* podsjeća na *vrbovnike* iz Smirne, koje je Raffet proslavio svojim crtežima. Pored njega korača čerkeski pješak koji mu je sušta suprotnost:

Bašibozuci u hodnji

dok njegov drug ide malne gol u toj odjeći što tako ocrtava njegovo tijelo, ovaj se, naprotiv, i ne vidi ispod *burke*, ogrtača od dlakavog pusta s kapuljačom koja prekriva *bok*, šubaru ratnika iz njegove zemlje. Konjanici su još neobičnije nakinđureni. Konji, mršavi i žilavi, toliko su niska rasta da većina jahača, visoki ljudi, izgledaju kao da im se noge vuku po tlu, premda ih nekako savijaju. Stremen, široka ploča koja jedva ima mali krilasti rub, posve je neobičnih dimenzija. Konjska orma, pokrovci, pribor pričvršćen na zadnjem obluku i na drvenici, stotinu čudnih predmeta, fišeklija, ogrlica, talismana, kutija za barut, vrećica, torbica čudna oblika, lanaca na kojima visi uska bojna sjekira i razne druge sprave što sa svih strana, zvekećući kao hrpa željezarije, tvore živopisnu cjelinu. Neki od konjanika su crnci; oni su, kao i Arapi, umotani u mliječnobijele tkanine, koje lijepo padaju u otmjenim i skladnim naborima; drugi nose blještave prsluke otvorenih rukava koji vise do stremena. Ti su prsluci živih boja – smaragdno zeleni, karminasto crveni, modri – ukrašeni komplicirano izvezenom zlatnom ili svilenom vrpcom, a te se boje upadljivo ističu na bijelom fustanu s tisuću nabora. Naoružanje je toliko raznovrsno da opskrba streljivom zacijelo predstavlja znatnu poteškoću. U rukama tih pripadnika neregularnih postrojbi zastupljeni su svi sustavi pušaka – od marokanske kratke sa širokom ljevkastom cijevi do duge lovačke i remingtonke. Svatko se sam opskrbljuje i sa sobom nosi svoje pričuve streljiva, svoj kalup za zrna i svoje olovo, što i jest objašnjenje onih tako brojnih zavežljaja, vezanih uzicom na tovarnim konjima koji ih prate ili tako pričvršćenih na sedlu ili konjskim sapima i leđima da konjanik izgleda kao da je uglavljen na svom živinčetu. Crveni sanduci s naslikanim cvijećem na začelju, slični škrinjama za rubeninu u arapskim domovima, prenose časničku prtljagu, a njih nose magarčići iste pasmine kao i kairski.

Ono nekoliko *zaptija* koji prate kolonu izgledaju posve drukčije. I oni su, međutim, neregularna vojska, ali u Turskom Carstvu predstavljaju unutarnju policiju i po službi koju obavljaju odgovaraju našim oblasnim žandarima. Smatraju ih dijelom aktivne vojske i u slučaju rata ustrojavaju šesnaest pukovnija raspoređenih cijelim ozemljem. Vrbuju ih najčešće među

Bašibozuci sprovode srpske zarobljenike

Albancima, ratničkom rasom naočita izgleda, vještom u rukovanju oružjem. Oni su dragovoljci, ali prethodno moraju odslužiti vojsku i brižljivo ih odabiru među najprekaljenijim i najjačim vojnicima, koji su osobno pokazali hrabrost. Prolazili bilo kojim dijelom turskog ozemlja, sigurno ćete sresti *zaptiju* u ophodnji. On je istovremeno kurir, policijski stražar i politički agent. Da bi obavili dužnost, oni ponekad prelaze i preko granice. Kad sam prošle jeseni putovao iz Hercegovine u Split, *zaptije* koje su pratile našu karavanu, sastavljenu od trgovaca koji su u Dalmaciju donosili kavu, dovele su nas do samih gradskih vrata, cijelom širinom prešavši dalmatinsko ozemlje. Ti su konjanici odjeveni u tamne uniforme, a iz opreme njihovih konja odstranjena je svaka sloboda. Konji su ružne građe i izgleda, ali su izdržljivi i odlično služe. Kako utjelovljuju osmanlijsku otimačinu i okrutnost, a često su i izvršitelji porezničkih naloga, *zaptije* su u Bosni i Hercegovini omraženi u narodu. U ratno vrijeme daju predstraže i, napose, ophodnje. Najbolje se mogu iskoristiti kao laka konjica.

Poslije nekoliko sati hoda ravnicom, na mjestu zvanom Šibić silazimo s ceste, potražiti prijelaz preko Vrbasa. Dosad smo rijetko nailazili na bilo koga i kraj se doima pustim. S vremena na vrijeme projaše poneki konjanik, viši časnik regularnih postrojbi ili bosanski beg s pratnjom naoružanih slugu, koji ide u obilazak svojih kmetova. Među tim ljudima ratničkog lika, stranac teško razlikuje civile od vojnika. Svatko putuje opremljen za borbu. Mimoilazimo se s povorkama veoma niskih kola s punim kotačima – nekakvim kavezima od tršćana pletera koje vuku po četiri vola. Seljaci odlaze raditi u polje i nekako čudno čuče u dnu kola, s nosom na koljenima. Kreću se isključivo s prethodnicom i zalaznicom od po dvojice rajetina na mršavim, kosmatim konjima, s puškama preko sedala. Ti seljaci ponekad u zboru otežu kratke, jednolične i neobično tužne napjeve. Prema držanju kad se mimoilaze s kolonom prepoznajemo koje su rase. Ako su kršćani i raja, prekidaju pjesmu čim nas spaze, i još se više skupljaju te im se vidi tek vrh turbana. Ako su muhamedanci i Turci, pokazuju stanovitu radoznalost, ustaju u kolima i ponekad izmjenjuju šale s vojnicima. Ustanici su prošli cijelim krajem kojim prolazimo; od 18. kolovoza (kad su prekinuli željezničku prugu prema Novom

i telegrafske veze sa sjevernim cestama) do danas, oni su gospodarili cijelim trokutom između Kostajnice i Kozarca. Tek sada potisnuti su prema Vrbasu. Zato su sela pusta, a cijeli ovaj kraj, koji bi u vrijeme ubiranja ljetine morao pružati sliku poprilične djelatnosti, izgleda potpuno napušteno. Kao i u dijelu turske Hrvatske kojim smo prošli, ljetina se suši u klasu i zima će biti teška za sve.

U Pribjezima kolona staje predahnuti u ravnici. Spremamo se prijeći rijeku preko rasklimanog mosta koji izgleda kao da to neće moći izdržati. Turcima se nikada ne žuri. Sada su tri sata poslije podne, svakako bi mogli zauzeti položaj i zaposjesti uzvisine, za koje se pretpostavlja da ih drže ustaničke snage, ali ide se potpuno na sreću. Kako je mnogo vremena izgubljeno u besciljnu kretanju, odlučeno je da se do sutrašnjeg dana u Pribjezima sačekaju izvješća časnika koji su na se primili posljednji udar i čija su priopćenja i pokrenula dolazak kolone.

Bosanska se sela sastoje od raštrkanih i međusobno veoma udaljenih kuća, koje se ponekad protežu i na prostoru od nekoliko kilometara. Središte naselja raspoznaje se po javnim žitnicama načinjenim od tršćanog pletera odignutog od tla do visine ljudskog rasta i postavljenog na neotesane drvene grede da bi ih se zaštitilo od vlage sa zemlje i od divljih životinja. Ovi hambari, pokriveni daščanim krovom, služe za čuvanje prinosa kojima kmetovi plaćaju vlastima u naturi i pod nadzorom su skupljača poreza.

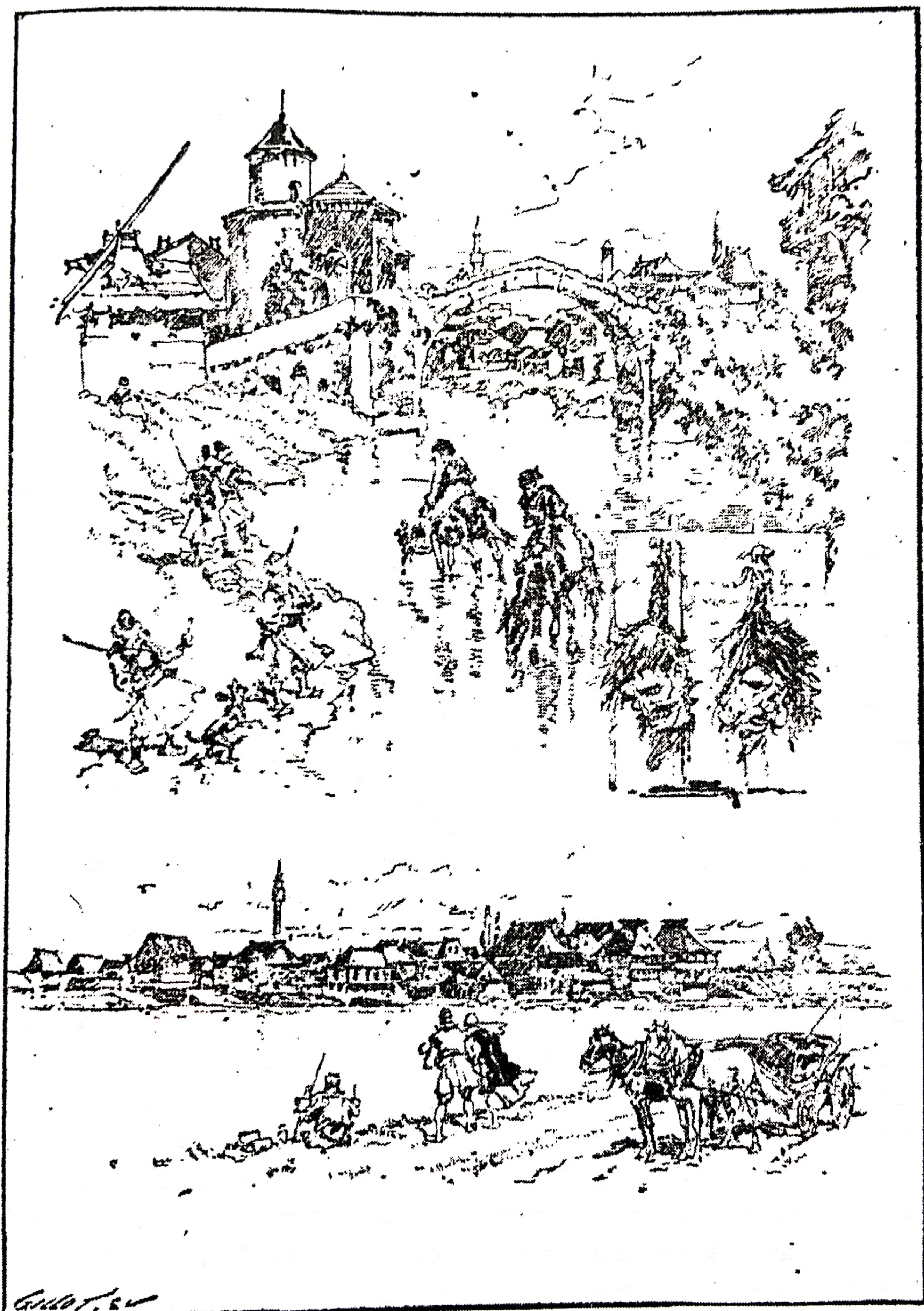
Dok vojska odmara, a časnici se dogovaraju, konjanici su se raštrkali unatoč upozorenjima zapovjednika i svatko se pokušava opskrbiti kako zna i umije. S obzirom na to da ne bih htio provesti noć pod vedrim nebom, a odlučio sam ostati nezamijećen, prema kirurgovom savjetu s njegovim se posilnim upućujem prema dijelu sela u kome žive katolici. Računam da ću ondje ostati do sutra. Svi ti poljodjelci čije su kolibe tako raštrkane bježe kad im se približimo, ili nam, kad se približimo, daju niječne odgovore na sva naša pitanja. Utaman pokazujem fjorine, srebro, pa čak i zlato, odmahuju glavom i kažu da nemaju ništa – ni jaja, ni pilića, ni kruha, ni krme za konje. *Nizan*, manje strpljiv od mene, zvecka sabljom i podiže glas, ali sve komplicira što je on iz

Rumelije i ne zna hrvatski. Kako žena po običaju Južnih Slavena na pojasu nosi maramu u obliku džepa, bacih u nju novčić, tražeći od nje, na njenom jeziku, nešto hrane. Ona niti odgovara niti se pokreće. Mučeni glađu, idemo četvrt milje dalje, ali i ondje se ponavlja isti prizor. Ostavljajući konja na vratima ograde, ponegdje ulazimo u posve prazne kuće. Na zemljanom podu leže košare, alat, klipovi kukuruza, a u nekom mračnom kutku, odvojena od sobe malom daščanom pregradom, prostirka od sijerkove slame označava mjesto gdje ukućani spavaju. Nema ničeg bjednijeg od kolibe bosanske raje usred te blage i vedre prirode. Čovjek bi rekao da ulazi u selo koje je osvojeno na juriš. I doista, već mjesec dana tim krajem prolazi vojska koja goni ustanike, a i sami ustanici.

Umoran od beskorisnih pokušaja, vraćam se u Pribjege. Ondje, u dogovoru s kirurgom, koji se boji da će se kompromitirati i zamjeriti časnicima ako stranca uvede u njihov krug, odlučujemo nanovo prijeći Vrbas i nastaviti prema Berbiru. Ne bude li kakvog noćnog iznenađenja, kolona će krenuti tek ujutro i moći ćemo prenoćiti u gradu, od koga smo udaljeni samo sat i pol hoda.

BERBIR

Berbir, turska Gradiška, pruža se na obali Save. Stižemo gotovo na zalasku sunca, u vrijeme kad se stada vraćaju. Grad je okružen voćnjacima, kuće su raštrkane na velikim udaljenostima jedna od druge, a u grad se ulazi nakon što se prijeđe preko jame pune crnkasta blata. U zelenoj ravnici, desno od puta, mali je tabor razastro bijele šatore, a poviše kuća uzdižu se džamije s drvenim minaretima, koje izgledaju crne, a uvijek imaju jako visok krov koji pritišće stambenu četvrt. Na granici grad štiti rijeka Sava, a s ravničarske ga strane brani utvrda, ali su joj zidine u ruševinama. Golemo drveće daje hlad glasijama ispred tvrđave, a u unutrašnjost se, umjesto da se traži prolaz kroz vrata, može ući kroz prolome. Zbog neke neobjašnjive nedosljednosti, ta se utvrda, u koju se nesmetano ulazi kroz rupe koje su tolike da i konjanici mogu proći, od savske strane čuva suvišnim vojnim mjerama opreza, i to baš na mjestu gdje je rijeka veoma široka, bez mostova

Most u Mostaru. Glave raje koje su Turci odsjekli.
Berbir na Savi.

i predstavlja najjaču prirodnu obranu. Puštaju nas ući preko pokretnog mosta i ne hajući kuda smo ušli te mi, kraće vrijeme prateći rijeku – ogromnu žućkastu površinu zbog čijeg se niskog vodostaja vide visoke gole obale od smeđe zemlje isprane vodom, bez raslinja, kao nasip nove utvrde – ulazimo u predgrađe, odvojeno od grada, gdje se nalazi bolnica kojom upravlja prijatelj moga suputnika. Konje odvode tko zna kamo, a neki nas policajac, koji preko grudi nosi remen s bakrenom pločicom ukrašenom krupnim reljefnim turskim slovima, uvodi u okrečenu kvadratnu zgradu. U prvoj nas prostoriji dočekuje omanji stari liječnik s naočalama, u europskom odijelu. Tečno govori turski, a kad se okrenuo meni, obratio mi se na francuskom.

Nećemo morati tražiti smještaj, jer nam ovdje nude gostoprimstvo. Prva je briga našeg domaćina da nam pokaže mjesto koje nam je namijenio za spavanje. To je posve prazan salon s vrlo širokom, niskom sofom svuda uokolo. Sav je pod prekriven ćilimima, a prozori se, umjesto da su odignuti do visine naslona, otvaraju na razini parketa, tako da je gornji dio prostorije u mraku. Unutrašnjost je, premda nema namještaja, ipak pristojna; na podu je margila s dugom zmijolikom cijevi pored nekoliko brojeva nekog ilustriranog lista i svezaka popularnih talijanskih romana. Poslije nekoliko trenutaka razgovora shvaćam gdje smo: ovaj liječnik, po narodnosti Mađar, dugo je godina u turskoj službi i dolazi iz Male Azije. Živio je u Sivasu, pa su ga pozvali da vodi bolnicu u Berbiru. Ovdje živi sa ženom i kćeri. Donose nam nešto hrane i večer prolazi u toj kozmopolitskoj sredini, u društvu mog vodiča, muslimanskog liječnika turske vojske i negdašnjeg studenta iz Latinske četvrti, drugi put oženjenog mladom ženom rođenom u Milanu i, najposlije, kćeri našeg domaćina, koju je u Budimpešti rodila bavarska majka.

Mađarski je liječnik turkofil i uvjerava nas da je izazivač raja; tvrdi da su svi ratni uspjesi ustanika preuveličani i da je on, poslije borbi koje su se vodile u ravnici između Berbira i Dubice, unatoč svim vijestima iz slavenskih novina, u svojoj bolnici skrbio za samo trideset ranjenika, a poginulih je bilo najviše dvanaestak. Nema dovoljno riječi prezira za sve kršćane u turskim pokrajinama, koje opisuje kao neotesance, neznalice, lijene i

nedostojne zanimanja Europe. Pokušavam proturječiti, čak i sam musliman priznaje mane svojih jednovjeraca, ali se starčić uspalio, oči mu se krijese, prikazuje nam raju kako sama sebe zapušta, nesposobna za bilo kakvo privređivanje, okrutnija od onih koje ona sama optužuje za tolika zlodjela, a tu svoju okrutnost očituje i borbom koju vodi. Vidi se da naš domaćin u potpunosti zastupa stvar onih kojima služi. Za to vrijeme ozbiljna i duboko prožeta svojom temom, djevojka, sjedeći na jastucima, u pola glasa govori stihove iz *Sjevernog mora* Heinricha Heinea i iz Hartmannovih *Pjesama*. U brzom razgovoru s Pariza prelazimo na Milano, s Milana na Sivas, s raje na Turke i dotičemo se svega, a Milaneskinja mi jednu po jednu nabraja vile na jezeru Como i imena njihovih vlasnika. Ove su dvije žene dovde došle pod velom, kao Turkinje na putovanju; dok su bile odjevene u europsku odjeću, privlačile su suviše pozornosti. Već deset godina one krstare tim golemim Otomanskim Carstvom sa sjevera na jug, prema hiru kakvog guvernera ili po volji onoga tko u Carigradu upravlja medicinskom službom.

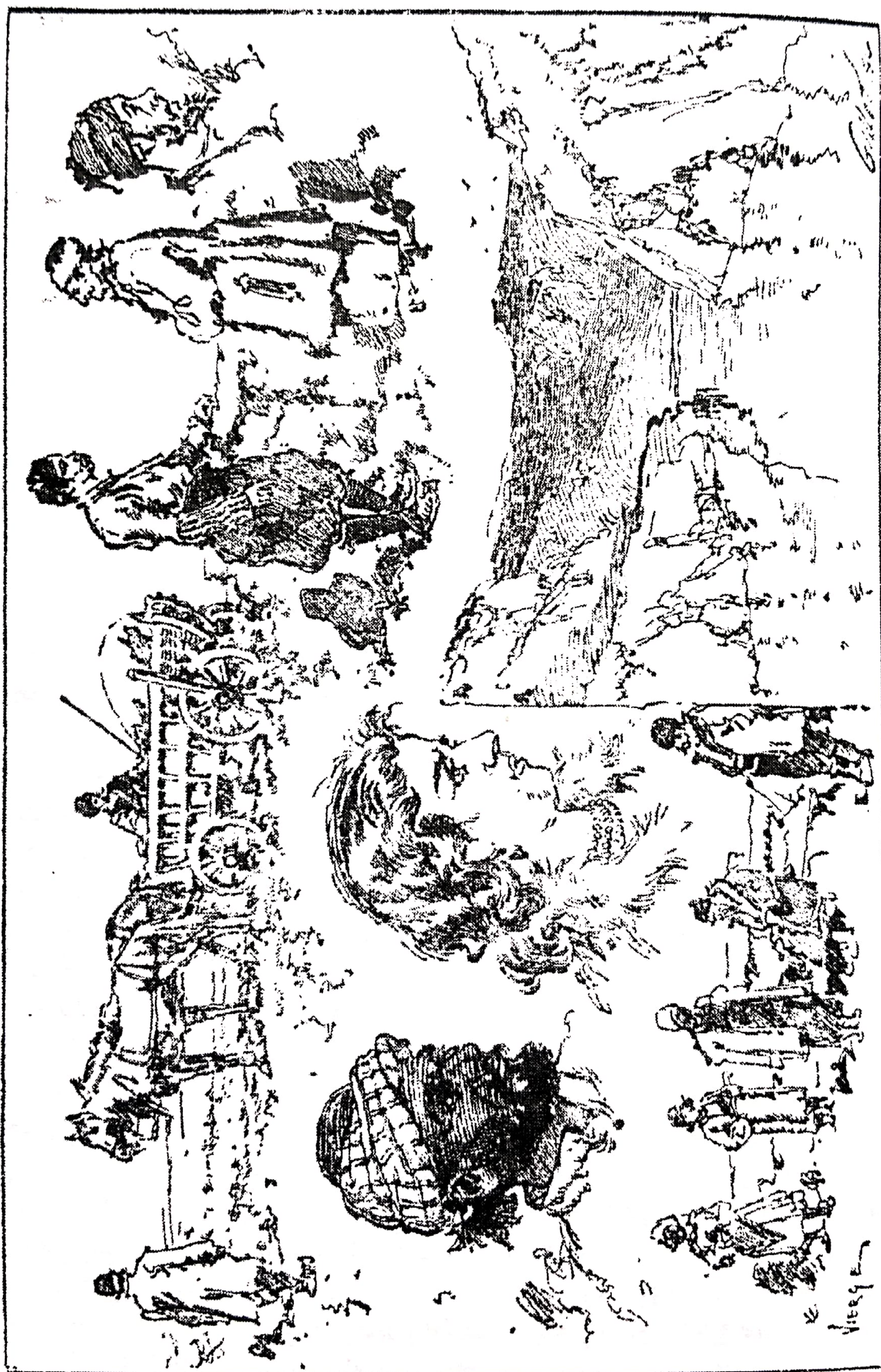
Dobivam neke pojmove o zdravstvenoj skrbi u turskoj vojsci. Većina su vojnih liječnika stranci: Nijemci, Mađari, Česi, Grci ili Talijani. Među njima je i poneki Francuz, ali im je broj iz dana u dan sve manji. Naišao sam na tri bolnice: u Novom, Banjoj Luci i Berbiru. Prvoj je ravnatelj neki Čeh iz Praga, drugoj Mađar iz Budimpešte, a i treća je povjerena Mađaru. Ta je služba u cijeloj turskoj vojsci u prilično jadnu stanju, pa su ranjenici koji su u banjalučku bolnicu poslije dvije bitke preneseni ovoga tjedna u nju stigli prekasno i u beznadnu stanju. Uostalom, jedna ozbiljna okolnost veoma otežava kirurške zahvate u turskoj vojsci: za svaku je amputaciju potrebno odobrenje, koje se daje tek poslije obavljene istrage. Međutim, uz formalnosti koje su uobičajene u otomanskoj administraciji, lako je zamisliti kakve posljedice proistječu iz toga propisa, koji se nama, s našim europskim nazorima, čini čudovišnim, ali je njegovo izvorište u samoj muslimanskoj vjeri. Među njima je, naime, rašireno vjerovanje da će, ako se na rajskim vratima pojave unakaženi ili bez jednoga uda, tek poslije duga čekanja biti pripušteni sudjelovati u vrhunskim uživanjima koja je obećao Prorok. I *glavosječe* iz

neretljanskih krajeva žive u tome uvjerenju, pa se time dade objasniti što se u okrutnoj borbi između raje i Turaka nailazi na tolike osakaćene leševe na bojišnicama. Čak ni oni najdisciplinirani ili najmanje fanatični među njima ne mogu odoljeti iskušenju da donesu bar nos ili uši onih kojima ne odsijeku glavu. Poslije pokolja kršćana u Popovu polju, za koji su regularne postrojbe prebacile krivicu na *bašibozuke*, naredbe iz Carigrada bile su tako izričite da su se časnici morali suprotstaviti sakaćenju poginulih uz prijetnju smrtne kazne; ali ni danas vojnici iz neregularnih vojnih postrojbi pobjedu ne smatraju potpunom ako nisu obeščastili neprijateljski leš. Ni za koga više nije tajna da i ustanici, navlastito oni iz porječja Neretve, često čine isto i rado se time hvale, osim ako su im vođe veoma energični i prosvijećeni ljudi. U bici kod Hutova, cijelu su jednu četu koja se zadržala na bojišnici obaviti taj zloslutni čin sakaćenja okupili Turci, koji također nisu nikoga odveli u zarobljeništvo.

Upravo su ti grozni postupci borbi dali obilježje okrutnosti. Ta pojava, uostalom, nije svojstvena samo ovim krajevima. To smo i te kako iskusili u našim afričkim pohodima, a i u svim islamskim zemljama borci to čine. U bici kod Los Castillejosa, tijekom španjolskog pohoda protiv Marokanaca, jedan je eskadron *princezinih husara* pod zapovjedništvom markiza de Fuente-Pelaja upao u jamu koju je neprijatelj iskopao i brižljivo prekrio liščem, pa su leševi časnika i vojnika koji se nisu uspjeli spasiti na naše oči bili osakaćeni, a glave smjesta odvojene od trupa. Sve u svemu, iz toga razgovora s našim domaćinom proizlazi da je jedan muhamedanski kirurg koji je studirao u francuskim bolnicama, proučavao našu kliničku medicinu i slušao predavanja naših velikih liječnika-praktičara, posve nemoćan pred čovjekom koji je ranjen u ruku ili u nogu, koga bi sigurno spasio da je može amputirati, ali ga mora liječiti bez nade, jer najviše što može učiniti jest spriječiti tetanus. Takav je slučaj s vojnim kirurgom koji nas ovdje prati; priznaje da se njegov razum nije dugo borio između uvjerenja koja je stekao izvan svoje zemlje, obavljajući profesiju korisnu po čovječanstvo, koja spašava život čovjeku osuđenu na smrt, i fatalističkog prepuštanja koje propisuje vjera, koja Alahu prepušta brigu o njegovu iscjeljenju čak i bez previjanja.

U zoru, nakon što smo se, umotani u putne pokrivače, odmorili na liječnikovom divanu, krećemo putem uz Savu, ali ne više prema Pribjezima, dokle je kolona jučer stigla, nego prema Svinjaru, smještenom s druge strane Vrbasa. U ovu ranu uru grad Berbir je pust. Pošto smo prošli predgrađem, u kome se nalazi nekoliko kuća *à la franca*, išaranih fresko-pejzažima poput talijanskih krčmi, stižemo pred *konak*, drvenu građevinu s velikim izbočenim balkonima. Naš domaćin liječnik ide pred nama poskakujući, živahan, bodar poput mladića. Želi preuzeti na se sve potrebne korake. I *konak* izgleda pust, straža spava. Naš vodič nestaje pod stupovima predvorja, nakon što mi je priopćio da me, dok prolazimo gradom, trebaju smatrati francuskim kirurgom koji pristiže iz logora i sustiže kolonu. Vraća se i kaže nam da je sinoć telegrafski dojavljeno da je vojska promijenila položaj, napredovala i već sinoć kasno, poslije našeg odlaska, stupila u borbu. Računa se da će ustanici već jutros biti otjerani s uzvisina koje su zaposjeli.

Poslije dva sata putovanja ravnicom, zelenom kao da je proljeće, idući gotovo stalno uz rječicu Borinu, stižemo do Vrbasa. Na brežuljku onkraj vode vide se ustanička skrovišta po oblačićima dima što se otkidaju od šumaraka kojih je uzvisina puna. Postupno, kako se približavamo, čujemo učestalo suho pucketanje puščane paljbe. Vojska je zaposjela dosta velik prostor. Glavnina snaga koja je sinoć prešla rijeku morala se povući i raštrkala se ravnicom. Borbu su započeli *bašibozuci* pješaci i nekoliko četa *nizama* na drugoj strani razvijenih u strijelce. Upućujemo se prema ambulanti, smještenoj u jednom mlinu između dva stupa mosta, kamo ranjenike valja spuštati niza strmu obalu. Mlin koji se oslanja na rasklimane šipove i leži na dva slabo učvršćena čamca, trese se pri svakom koraku. Turski mlinari nisu napustili svoj žrvanj. Jedan od njih, užasno unakažena lica, koji se, sudeći po svemu, spasio iz nekog strašnog ratnog događaja, u bakrenom lavoru donosi vodu potrebnu za ispiranje rana. Uostalom, za sada nema mnogo ranjenika. Petorica-šestorica, opruženi između vreća, od sebe ne puštaju ni glasa, i tek po ukočenosti pogeda čovjek otkriva njihovo stanje. Sve su to vojnici redovnih postrojbi u zapuštenim uniformama, za koje bi se reklo da su neuredni

Naša kočija. Tipovi i skice s obala Save.

francuski zuavi. Kliještima za vađenje zrna moj suputnik iz butine jednog ranjenika, koji jedva da je tijekom operacije pustio uzdah, izvlači metak u obliku poluge. Pacijent se tužno osmjehnu kad mu pokazaše zrno, još prekriveno zgrušanom krvi. Kako bitka postaje žešća, ranjenika je sve više. One kojima je pružena prva pomoć treba evakuirati. U tom kretanju ovao-onamo prolaze sati i nema izgleda da akcija napreduje. Međutim, uvjeravaju me da će tako biti do večeri i da se sve svodi na čarke kao u gerilskom ratovanju. Pošto su dva topa upravo postavili na obali rijeke, dotamo sam otpratio prvi kontingent ranjenika i sada promatram gađanje jedne kolibe na vrhu prvog brežuljka. To su poljski topovi naše pomoćne kolone. Vuku ih veoma visoke mazge, posluga im je vrlo dobra i gađanje neobično točno. Kažu da tursko topništvo uvelike nadmašuje ostale rodove vojske i da se njegov časnički kadar izdvaja od svih ostalih. Čak je i držanje vojnika pravo vojničko, a manevriranje je, premda nema onu točnost svojstvenu europskim vojskama, pravilnije nego kod pješaštva ili konjaništva. Među dočasnicima je mnogo njemačkih instruktora, a neki su, izgleda, bivši francuski narednici. Jedna od posebnosti Turčina kao topnika jest odlična procjena razmaka, što ga po prirodi čini veoma pogodnim za topničku službu. Primjećujem da, u ovoj skupini od pedesetak vojnika, među poslužiteljima oruđa ima i crnaca veoma visoka rasta.

Tako se, bez plana, puškara do noći, bez čvrste odlučnosti da se uzvisine preotmu, zaposjednu i zadrže, pa sva brda između Vrbasa i Bosne ostaju u rukama ustanika, premda oni nemaju ni vještih vođa ni streljiva i broje jedva sedamsto ili osamsto boraca u cijelom ovom kraju, pod vodstvom stanovitog Pecije. Ukupne snage koje su ovdje okupljene radi napada na njih iznose četrnaest bojni. S nešto više poduzetnosti to bi se, dakle, trebalo dokrajčiti, ali poslije svake akcije u tijeku je povratak u ravnicu da se zaposjednu gradovi, u kojima su, ionako, ostali samo Turci, a visoravni prepuštaju ustanicima. Ovaj se rat očito loše vodi; ne vidim strateških pokreta postrojbi. Niz brežuljaka koji je pred nama potpuno je omeđen Savom, a prijelaze preko rijeke lako je čuvati, dok na drugom obronku ovog malog planinskog lanca napadači uvijek imaju zaklon iza toka rijeke Ukrine, tako da

neprijatelja navlače s brežuljka na brežuljak i uvijek su u prednosti pred njim dok su u planini: ako ih on potjera imaju se kamo povući i, prema tome, uvijek mu mogu nanijeti mnogo štete s mnogo slabijim snagama.

Sunce zalazi. Vide se *bašibazuci* kako se vraćaju, silaze niz brežuljak i razilaze se ravnicom. Na polasku ih je bilo dvjesto, a sad ih se može izbrojiti jedva stotinu kako prelaze rijeku, vukući ovce koje su netom oteli raji koja se nije digla na ustanak i nije pobjegla pred vojskom. Priča se da se glavnina snaga, poslije puškaranja po šumarcima, napokon popela na brežuljak, zauzela ograđen prostor oko jedne crkve, gdje je još neko vrijeme bilo jake puščane paljbe. Zatim su, pošto se akcija odužila, neregularni vojnici nasrnuli na zgradu, izvalili vrata, opljačkali je i zapalili te zarobili nekolicinu, ali ih nisu doveli. Po sunčevu zalasku svi se vraćaju, vojska se ulogorila u ravnici i oko građova, ustanici iznova zaposjedaju planinu i visoravni da bi sutradan opet sišli do same prve crte logora i uznemiravali Turke te nastavili s istom taktikom kao i prethodnih dana.

Dok se vojska s naporom iznova sređuje, idemo prema selu Dugovu [?], gdje su privremeno smješteni današnji ranjenici. Tu ćemo prenoćiti. Stožer ostaje u Bajincima [?], neregularni vojnici lutaju cestama. Vidi se da nema nikakva nadzora, nikakve prozivke, nikakve stege. Svatko ide gdje mu se svidi. *Bašibozuci* ne podižu logor, okupljaju se u skupinama po petnaest do dvadeset ljudi, lože velike vatre i u prnjama liježu jedan pored drugoga, bez straže, bez pretraživanja kuća koje bi mogle biti zaklonište ustanika, ako bi ih poželjeli zaskočiti.

TURSKI LOGOR

Logor u Banjoj Luci u koji sam konačno mogao svakodnevno ulaziti dosta je zanimljiv, jer u smanjenim razmjerima pokazuje uzorke većine postrojbi od kojih je sastavljena turska vojska. Šatori su kupastog oblika i u njih stane po četrnaest ljudi. Uređeni su poput naših, ali se vojnik, nakon što iskopa mali kružni rov koji treba izdvojiti njegov pokretni dom, ne brine da svuda uokolo, između svakog kolčića, natrpa zemlje i da dovoljno duboko zatrpa dio

šatorskog platna, tako da pri najmanjoj kiši tlo biva poplavljeno. U svim su šatorima viših časnika stolovi, stolci, putne sklopive sjedalice i željezni kreveti. Okupljamo se oko mangale u kojoj pepeo prekriva žeravicu i širi ugodnu toplinu. Donose kavu i lule i da nije fesova na glavama i sablji sa zakrivljenim sječivom što vise na šatorskoj motki pored revolvera, pomislio bih da smo u nekom francuskom vojnom logoru. Oko stožera grupirane su, po običaju, razne vojne službe: intendantura, tajništvo, zdravstvena služba i šator blagajnika, koji, kažu, ima pravu sinekuru. Tajništvo zauzima dva šatora, u kojima pisari, ležeći potrbuške na kukuruzovini, tršćanim perima ispisuju turska slova, ruku oslonjenih na veoma niske stalke. Kuhinje su smještene na jednom kraju logora, pod golemim smeđim šatorima sa žutim prugama, od grube tkanine od devine dlake. To je klasični šator iz Tela i Maroka, šator kakav je u Arapa na cijelom Istoku. Vojnici iz radne jedinice posve su drukčiji od ostalih i izgledaju kao da ne pripadaju vojsci: odjeveni su u bijelo, golih nogu, napola obrijane glave, s pramenom kose koji strši okomito na tjemenu i oko kojeg je britva ostavila plavičasti trag. Opremu sačinjava niz ogromnih crnih kazana, koje je zacijelo teško prenositi pri dugim hodnjama. Cijela jedna strana šatora otvorena je prema jugu, a kuhari stoje pred velikim posudama koje su postavili na ognjišta iskopana u zemlji, i to čak bez otvora za dim, pa velikim lopatama miješaju neku tekućinu u kojoj po površini plivaju zrna riže.

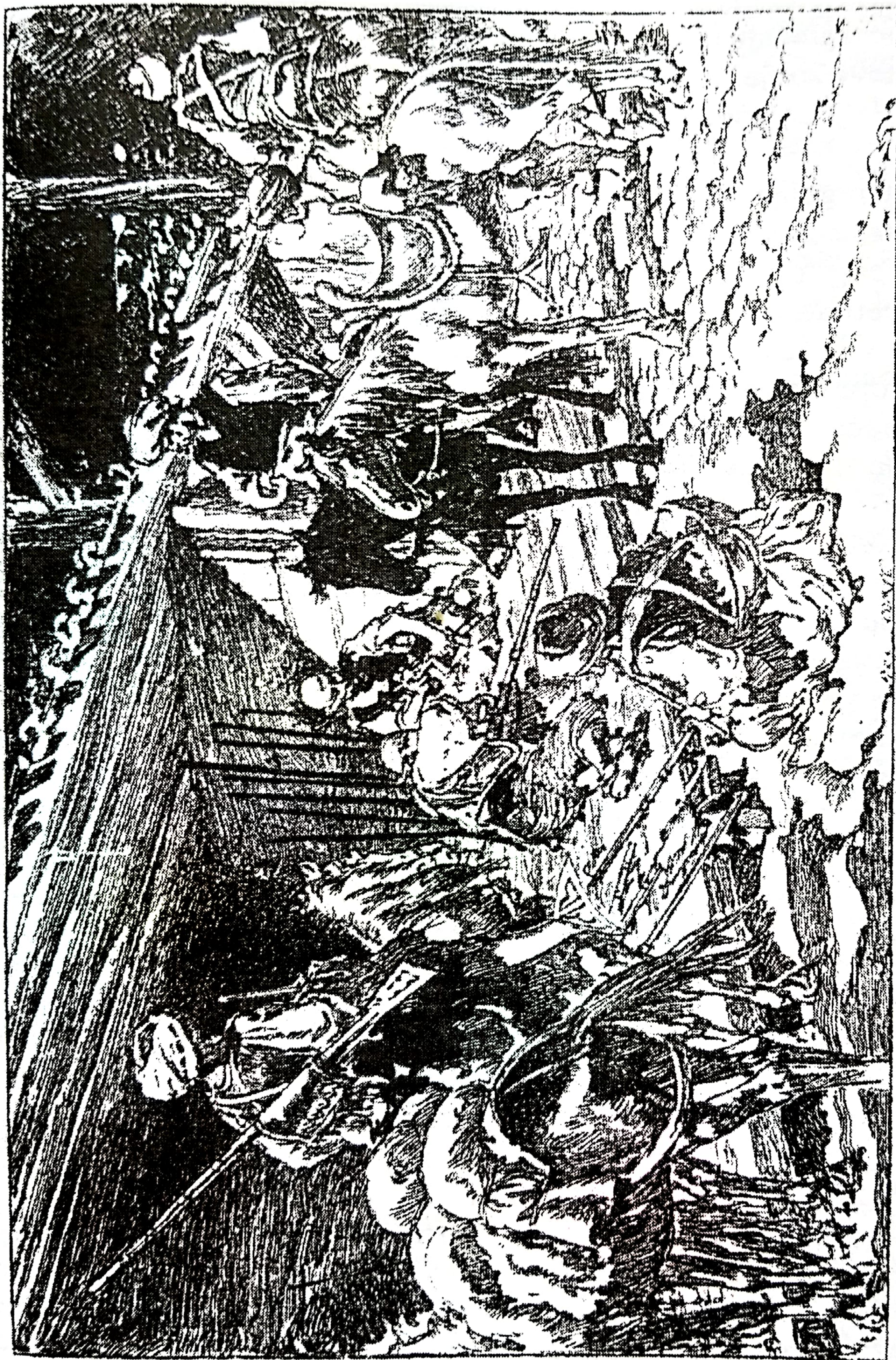
Teškom sam mukom uspio posjetiti velike konjaničke vojarne pored Vrbasa, koje su, izgleda, stalnog karaktera. Prvih deset dana časnici su neprestano izbjegavali razgovor o posjetu. Turci su veoma šutljivi kada se radi o bilo čemu što se tiče topništva ili konjaništva. Kasnije su mi kazali da konjanici, čim vide da im neznanac ulazi u konjušnicu, a napose kršćanin, umišljaju da im se na konje mogu baciti čini. I, doista, vidio sam mnoge na hodnji kako na uzde i grudnjake svojih konja stavljaju brojne talismane.

Ove su banjalučke vojarne goleme i mogu poslužiti kao jedan od velikih garnizona otomanskog konjaništva. To je, uostalom, kraj u kome ona može najbolje djelovati, jer su ostali dijelovi ove pokrajine veoma brdoviti i pružaju jako malo

mogućnosti za uporabu toga roda vojske. Ukupne snage regularnog konjaništva broje dvadesetipet pukovnija s ukupno dvadesetipet tisuća ljudi, razvrstanih u dragune, spahije, kopljanike i kozake. Pukovniju sačinjava šest eskadrona, naoružanih karabinima-repetirkama Winchesterova sustava. To je, kažu, najslabiji dio vojske. Njegova uporaba, apsolutno nikakva u mirnodopsko vrijeme, u ratu je veoma ograničena. Umjesto da je otomanskom konjaniku ostavljeno staro tursko sedlo sa širokim stremenima i širokim sjedištem, prekopirana je europska konjska oprema i vojnik, kome su nametnuli englesko sedlo, valja se na konju i izgleda kao da ne zna kud bi s nogama, koje su slabo oslonjene na dugačke stremene. Konjanik je nespretan, unatoč predrasudi koja tvrdi suprotno, i samo poneki časnik vrstan je jahač.

Što se sposobnosti tiče, ipak bi trebalo izuzeti dvije pukovnije Kozaka s ruskih granica, čije odore podsjećaju na one donskih Kozaka. Kao i oni, naoružani su kopljem, a njihovi su časnici savršeni jahači. U redovima tih dviju pukovnija mnogo je dezertera iz stranih vojski i velik broj Mađara. Časnici su mahom sjeverni Slaveni, Poljaci i Ruteni. Među njima je čak i nekoliko Rusa. Gotovo svi časnici prešli su na islam, a neki od njih su napustili druge vojske zbog teških stegovnih prijestupa. Ranije su svi stranci, dobro plaćeni i razmjerno neovisni, tražili jako mnogo da bi došli u te pukovnije, ali otkako su uvedena europska pravila, a i otkako je plaća zbog lošeg stanja financija postala neizvjesna, ova karijera nema budućnosti i ti su vojnici-pustolovi, od kojih su neki izuzetno hrabri, napustili turske redove. Već u vrijeme američkog građanskog rata mnogo njih otišlo je iz turske službe da bi stupili u redove sjevernjačke i vojske konfederacije. Tvrde mi da je nakon kavkaske ekspedicije, koja je završila zarobljavanjem Šamila, velik broj gorštaka koji su izbjegli u Tursku oformio čerkesku legiju.

Konji koje vidimo pripadaju dragunskim pukovnijama, svi su orijentalne pasmine, dosta niski, veoma plahi, duge grive, pogodni za kretanje planinama, ali se ne mogu koristiti u masi i razbiti kare. Nemaju dovoljno težine, a ni konj ni vojnik s fesom na glavi, u dugom koporanu i naoružan zakrivljenom sabljom,

Bosanski Turci daju na čaršiji oružje na popravak

ne izgledaju pogodni za tešku konjicu. U Turskoj rijetko nabavljaju nove konje. Za to predviđena sredstva bivaju pronevjerena, pa se nerijetko vide konji stariji od dvadeset godina kako i dalje služe.

U vojnom pohodu poput ovoga bolje može poslužiti neregularno konjaništvo. Sačinjavaju ga žandari ili *zaptije*, zatim *bašibazuci*, *spahije* i *beduini*. Ukupan broj tih snaga, veoma različit zbog mnogih okršaja u ratno vrijeme, tada se može popeti do petnaest ili šesnaest tisuća ljudi.

Da i ne spominjemo suncobrane pod kojima se čuvaju svi topovi postavljeni na položaj na prvoj crti, mjere sigurnosti koje poduzimaju u logoru da bi se spriječio pristup oruđima gotovo su djetinjaste. Ti suncobrani koji ne bi mogli odoljeti olujnom vjetru, ne štite čak ni falju, jer kiša šiba površinom koju bi oni trebali zaštititi. Možda je to, pored kuhinje i šatora tajnika, gotovo jedino po čemu se turski vojni logor razlikuje od europskog, a pogled na topove spremne na borbu, ispod šatora ukrašenih crvenim meandrom, s po jednim topnikom uza svako oruđe, doista je jedinstven. Porta je mnogo žrtvovala da bi stvorila svoje topništvo. Ustrojila je šest poljskih pukovnija koje u ratno vrijeme broje sedam i pol do osam tisuća ljudi, a ukupan je broj bitnica petstoičetrdeset topova od 7, 8 i 9 centimetara, koji se pune otpozadi. Mnogi su napravljeni prema Kruppovu sustavu, a ostali su većinom engleskog podrijetla. Postoji i nekoliko bitnica sa strojnicama Gatlingova sustava.

Visoka je vrijednost turskih topnika potvrđena, a osobito se očituje pri obrani utvrda. U povijesti Porte mnogo je znamenitih obrana. Porta je rasporedila od pet do šest tisuća topnika po svojim brojnim utvrdama, koje su u ruševnu stanju. Osim utvrda na Balkanu, u Dardanelima i forova u okolici Carigrada, ostale su posve zapuštene. Topovi su zahrđali, slabo ih održavaju ili su ostali bez lafeta. Pale ih ili kradu. U arsenalima nema dovoljno prijevoznih sredstava, a i putovi između pojedinih utvrda u očajnu su stanju. I danas se u jarcima čuvene beogradske utvrde može vidjeti određen broj topova u posve ispravnu stanju koje Turci nisu stigli odnijeti prilikom evakuacije grada na osnovi sporazuma. Unatoč tako nepovoljnim uvjetima, ipak nema nikakve sumnje da bi se, u slučaju potrebe, ponovili podvizi iz

Silistrije, gdje su slabo hranjeni i loše plaćeni vojnici mjesecima odolijevali ruskom fedmaršalu Paskjeviču i vještini Schiedlera, najboljeg inženjerijskog generala moskovske vojske. Kad bi dobivali i teorijsku obuku kakvu dobivaju pripadnici europskih vojski, Turci bi postali, s onim osobitim darom za procjenu odoka, koji im svi priznaju, sasvim izuzetni topnici.

Ovdje doznajem nekoliko pojedinosti općeg karaktera o organizaciji turske vojske i sredstvima kojima ona raspolaže. Sve donedavno, svaka reforma koju bi sultan naložio bila bi kopija onih koje su bile u tijeku u francuskoj vojsci, ali je, poslije naših neuspjeha iz godine 1870., Porta za uzor uzela Prusku. Prijašnja je vojska gotovo raspuštena, a nova nije u cijelosti ustrojena, jer su novčane mogućnosti dopustile da se promjene izvrše isključivo u korpusima smještenim u Carigradu i oko njega. Na osnovi takvog stanja stvari, u očima stranaca koji posjećuju prijestolnicu, proizlazi da se izvan Rumelije ne vidi ni traga poboljšanjima za koja su izdani nalozi.

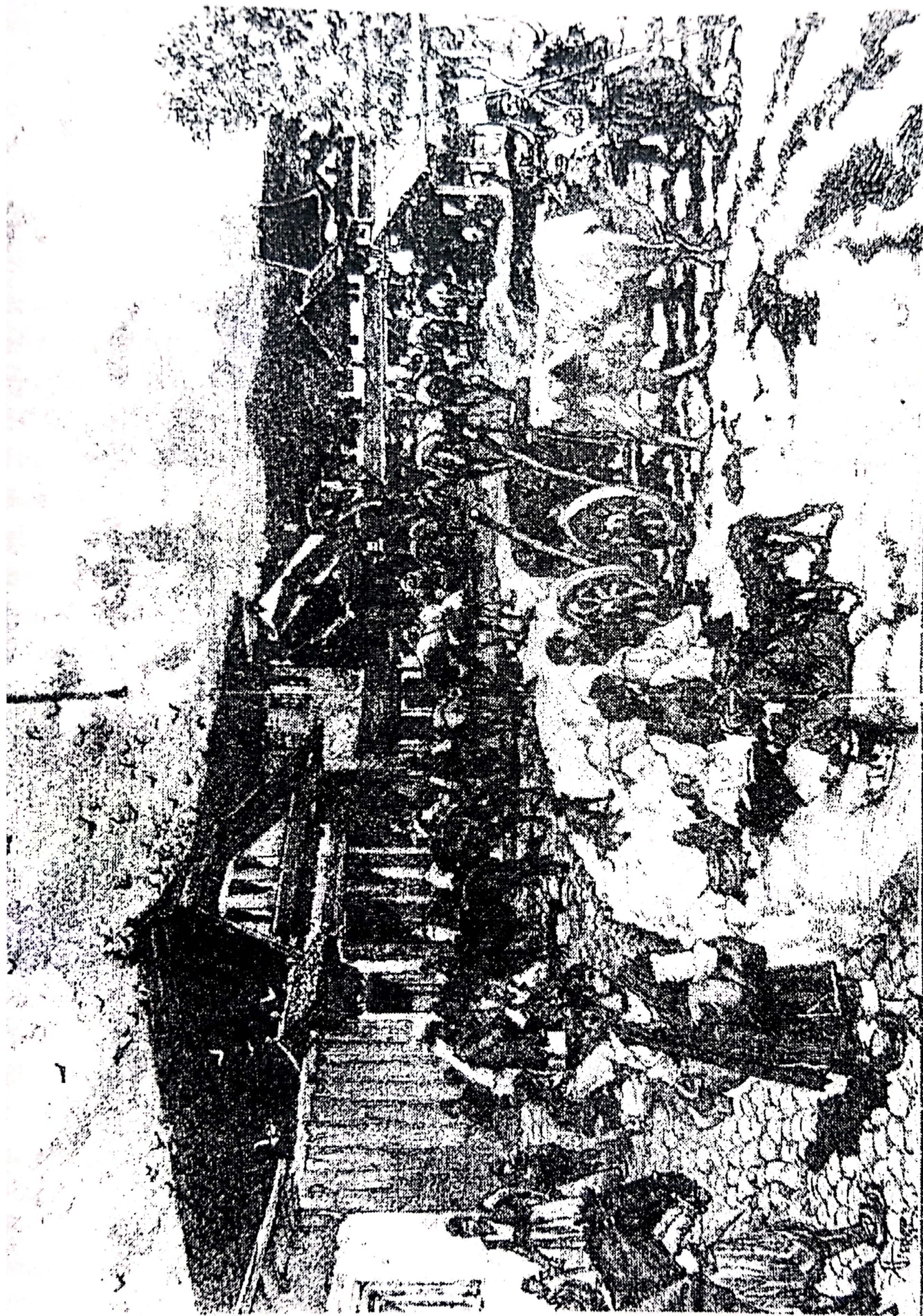
Godine 1869. korjenito je izmijenjen sastav vojske da bi se provelo opće preustrojstvo. Otada svi muslimani podliježu vojnoj obvezi, koja traje dvadeset godina, od čega četiri godine djelatne službe u linijskoj pješadiji *(nizam)*, dvije u prvoj pričuvi *(ihtijat)*, daljnjih šest u drugoj pričuvi *(redifa)* i posljednjih osam u trećoj pričuvi *(landsturm)*. U vrijeme mira pod stijegom se, dakako, ne nalazi ni polovina sastava *nizama*, a oni koji žele ostati u vojsci tijekom zakonom propisanog razdoblja moraju služiti kao nečija zamjena, jer se, i pored zakonskog propisa koji zahtijeva da svaki muhamedanac podliježe vojnoj obvezi, nje lako oslobađaju oni bolje stojeći. Tako najveći dio vojske sačinjava siromašni sloj pučanstva, a u odsudnim razdobljima nije rijetkost da iz zatvora puštaju skitnice i uključuju ih u vojsku. Podanici Carstva koji nisu muslimani izuzeti su od vojne službe, ali oni plaćaju *bedel*, poseban porez za oslobođenje od vojske.

Budući da se procjenjuje kako u cijelom Otomanskom Carstu živi dvadesetisedam milijuna stanovnika, od kojih samo šesnaest milijuna pripada islamu, ovi potonji trebali bi zadovoljiti potrebe u ljudstvu. No treba odbiti i tri milijuna ako ne pravno, a ono faktički neovisnih podanika iz nomadskih plemena koji ne

plaćaju *bedel*, a ipak ih je nemoguće prisiliti na služenje vojske. Još je od vojne obveze, čak i od poreza, izuzeto i milijun stanovnika prijestolnice te, prema tome, sav teret novačenja pada na dva milijuna efektivnih državljana.

Poslije stvaranja mladoturske stranke i prodora suvremenih shvaćanja, kod muslimana je došlo do potiskivanja fatalističke ideje i to se osjetilo na vojsci: pomalo slabi potpuno predavanje sudbini, uvjerenje da ju je predodredila neka vrhovna volja (a bezbožništvo je pokušavati izbjeći tu neumitnu sudbinu), mržnja prema nevjerniku i propis iz Kurana da se protiv njega treba boriti, čak i ako nije prvi napao. Sve to bili su veliki pokretači stege i hrabrosti kod starih Turaka. Ravnodušnost prema vjeri je, svakako, umanjila vrijednost muslimanskog vojnika na bojnom polju. U malom logoru koji mi je pred očima, časnici se niti izdaleka ne pridržavaju strogih propisa o postu u vrijeme ramazana; vojnici ih se većinom još pridržavaju, ali ne poštuju zakon u svoj njegovoj strogosti.

Veliki je nedostatak otomanske vojske, kako kažu, znatna razlika između turskog časnika i vojnika. Vjeran, uporan, discipliniran, *nizam* nikad ne raspravlja o naredbama svojih nadređenih, već prepuštajući se sudbini, kao što mu nalaže vjera, odlazi onamo kamo ga šalju. Kao dobar pješak, otporan na umor, s izgledom koji odaje više izvanjski nego stvarni nemar, prikrivajući veliku izdržljivost, on bi, s provjerenom trezvenosti i velikom tjelesnom snagom, pod vodstvom dobrih časnika možda bio ravan najboljim europskim vojnicima. Ne ulazeći u pojedinosti, siguran sam da do neiskorištavanja tih sposobnosti, pa, prema tome, i do smanjivanja vrijednosti vojnika, dolazi iz više razloga, koji proistječu iz načina rukovođenja vojskom. Razmjerno visoke plaće već se godinama isplaćuju neredovito, inspekcija postrojbi obavlja se jedino u gardi, a velika je rijetkost da se neka odluka donesena u Carigradu u pokrajinama Carstva točno izvršava. Pronevjere su znatne, događaju se na svim stupnjevima hijerarhije, a moguće su uvijek jer nema nadzora. S vremena na vrijeme svrgavanje ponekog paše dovodi do otkrića koja bi drugdje izazvala sablazan, ovdje su na njih navikli i središnjoj vlasti ona ne nameću donošenje energičnih odluka. Prirodno, od takvog

Srpsko predgrađe u Banjoj Luci. Prema akvarelu Charlesa Yriartea.

stanja najviše trpi vojnik. No, on je rezigniran, a čvrst i nepokolebljiv pod vatrom. Zamjera mu se da nije pripravan srčano nastupati u zbijenoj formaciji i da nije sposoban zaposjesti utvrđene položaje. Međutim, u takvim slučajevima na vojsku veoma djeluje časnikov moralni utjecaj, njegov osobni polet i primjer; bez poticaja zapovjednika muslimanski vojnik, dakle, ne bi bio uporabljiv u ofenzivnoj operaciji kojoj nije vičan. Neosporno je da su među zapovjednim kadrom energični, odlučni i obrazovani ljudi rijetki. Vojnicima ulijevaju povjerenje, i to s pravom, samo oni koji su bez školovanja činove stekli postupno se uspinjući na ljestvici. Nije rijetkost naići na generale koji, premda nisu stekli niti najosnovnije pojmove iz vojne naobrazbe, u ratno vrijeme ne zaziru od velike odgovornosti i tako izlažu pogibelji postrojbe koje šalju u vatru. Izuzetaka ima u gardi, u kojoj se nalazi vojna elita, a većina njenog zapovjednog sastava prošla je školovanje u europskim vojskama ili se, pak, izabire među najboljim časnicima, onima koji su sudjelovali u dunavskim ratovima 1852. godine, ili u ratu iz 1854. i tako stekli pravo vojničko iskustvo. Uostalom, gardijski korpus, smješten u Carigradu i okolici, mogao je svojom pristalošću, držanjem u stroju i razmjernom točnošću manevriranja, stvoriti krivu sliku o cjelini vojske.

Redovne se turske snage sastoje od sedam armijskih korpusa. Prvi se nalazi u Carigradu i okolici, drugi je u Bugarskoj i dunavskoj pokrajini, sa stožerom u Šumli, a treći u Rumeliji. Potonji je izdržao prvi udar ustanka, ali je kasnije u borbu bačena garda. Četvrti je korpus anadolijski, peti sirijski, šesti irački, a sedmi je u Jemenu. Tri posljednja korpusa sastavljena su od Azijata i Afrikanaca, s time da su vojnici većinom crnci.

U ratno vrijeme redovne snage broje stoipedeset tisuća ljudi. Pričuva bi, kad bi bilo dovoljno oružja i odjeće za njeno opremanje, mogla dati oko dvjesto tisuća ljudi. No za *redifu* treba izdvajati zapovjednike iz redovnih postrojbi, tako da su svi časnici koji zapovijedaju u logorima stigli iz Carigrada. Sve to zahtijevalo bi veoma brojne kadrove. Prema tome, funkcioniranje pričuve je stalo. Uniforme *redife* koje vidimo pred sobom posve su nove i nisu prilagođene tjelesnim navikama. Naoružanje pričuve je

nedostatno, a sastoji se, uostalom kao i kod *nizama*, od pušaka različitih sustava: Enfield, Snyder i Henry-Martini. Osobito iznenađuje neurednost regularnog vojnika; neki su sasvim u dronjcima, a ni stariji časnici ne drže do svog izgleda. Gotovo svi su, umjesto da na hodnji nose visoke čizme ili neku čvrstu i praktičnu obuću, prihvatili lagane lakirane cipele à la Molliére, čije im pete, izlizane od hodanja, i izblijedjeli lak daju pečat zapuštenosti i nemara. *Nizam* i *redifa* nose obuću koja se lako izuva, u obliku papuča, a sve zbog propisa iz Kurana koji nalažu da se u džamiju ulazi bos. Fes što ga nosi neregularni vojnik bilo kojeg roda vojske, pješak ili konjanik, najnepraktičnija je od svih kapa koje su se mogle usvojiti u nekoj istočnoj zemlji, jer ne štiti od sunca, noću ne čuva od hladnoće i ne može ublažiti udarac zrna. Glasovita je umjerenost turskih vojnika u jelu. Osnova su njihove prehrane kava i riža; povremeno im podijele porcije pečene janjetine. Janjad, kao što je uobičajeno na istoku, peku na ražnju, nabijenu na motku.

U vojsci su teški prijestupi rijetkost, a dezerterstvo i pobuna posve su nepoznati. Ta se okolnost, uostalom, zasniva na vjerskim uvjerenjima. Doveden s granica Perzije ili Azije u sjeverne pokrajine carstva, vojnik se prepušta Alahovoj volji. Ide onamo kamo mu narede i pješači bez jadikovki. Nema, doduše, oduševljenja, ali nikad neće pokazati ni nevoljkost, strpljivo iščekujući dan kad će ona ista volja koja ga je udaljila od njegovog ognjišta znati da ga onamo i vrati. Ako je na bojištu ranjen i treba umrijeti, a da još jednom nije vidio draga mu bića i kraj u kome je proveo prve godine života, on najvišu utjehu koju kršćanski vojnik nalazi u zadovoljstvu zbog ispunjene dužnosti prema Bogu i domovini pronalazi u pokoravanju Alahovoj volji.

Pošto sam se vratio iz Svinjara, poslije prebacivanja pomoćne kolone, boravak u turskom gradu postao mi je otežan. Primoran živjeti zatvoren u kući, bez vijesti o onome što se zbiva u unutrašnjosti zemlje, odlučio sam otići iz Banje Luke, u kojoj sam proboravio petnaest dana. S teškom sam mukom uspio uspostaviti veze s turskim časnicima kako bih se kretao posvuda po gradu, razgledavao okolicu, raspitivao se o položaju raje i njenim

stvarnim pritužbama na račun bosanskih muslimana. No lako je uvidjeti da to neprestano kretanje jednog stranca koji hoće sve vidjeti, želi sve saznati, koga zanima i najobičniji prizor i za koga najosnovniji pojam ima svoju vrijednost, za njega znači stalnu opasnost u zemlji izloženoj ustanku, nastanjenoj sumnjičavim i fanatičnim stanovništvom. Sve ga koči i sve mu je zapreka: mora pronalaziti prometna sredstva, treba jesti, spavati, noćiti u karavan-sarajima, u koje gotovo uvijek navraćaju vojni odredi ili poneki žandar u službi. Stranca odaje čak i odijelo, a njegov jezik, postupci, stalno kretanje – sve je kod njega sumnjivo i sve ga optužuje.

U sadašnjim je prilikama cesta sigurnija od grada. Da se jednostavno ne povjeruje: u gradu se gladuje, premda se nikada ne bježi od troška. Ljudi iz srpske četvrti neće na tursku tržnicu, zadovoljavaju se kukuruznim brašnom, rižom i jajima te mliječnim proizvodima. Imaju dovoljno kruha, a vina u izobilju. No kako kršćani iz okolice više ne donose svoje proizvode, mogućnosti se tu i završavaju. Za tih je petnaest dana moj domaćin jednom zaklao ovna. Tada se cijela obitelj najela za nekoliko dana, ali poslije toga više nisam imao prigodu vidjeti jelo u svom jelovniku. Ljudi se čak ne usuđuju loviti ribu u Vrbasu. Bio sam računao i na društvo inženjera i na njihovo poznavanje mjesta, ali oni žive podalje od grada i s njime teško održavaju veze. Izleti su vrlo opasni, teškoće u prometu znatne: morate se vratiti do zalaska sunca jer vam se može dogoditi da vas ne propuste. Sve su me te okolnosti izolirale i osudile na nerad. Krećem li se turskim dijelom grada, prate me; dvaput su me sproveli u *konak* i otad me nadziru i drže špijunom. Da i ne govorim što bi bilo da otvorim blok i crtam gradske predjele ili tako neobične i posebne tipove srpskog stanovništva; to bi uistinu bilo opasno. Uspio sam dovesti u svoje prebivalište jednu cijelu obitelj raje, koja mi je dugo pozirala, ali sam, da bih to ostvario, morao upotrijebiti mnogo diplomacije, upornosti i iskoristiti utjecaj nekih viših časnika i kirurga, koje je zainteresiralo razgledavanje ranijih skica. Najposlije, nemoguće je primati pisma i suvišno ih je pisati, jer pošta ne postoji. Život je, prema tome, doista prekinut i sve što me okružuje, toliko zanimljivo za

proučavanje, postaje mi suvišno. Najviše što mogu učiniti jest iza zatvorenih vrata i navučenih reza bilježiti dnevne dojmove. Ustanak se brzo razvija, cijela je donja Hercegovina u plamenu. U tišini započinjem istragu. Nalazimo se, vjerojatno, pred velikim političkim grčem koji prijeti zapaliti cijeli Istok. Treba znati njegove uzroke i poznavati uvjete pod kojima se pokret snažno razvija.

IX. POGLAVLJE

RAJA

OSVAJANJE. PODRIJETLO KLASA. RAJA. NJENA POVIJEST. STALNI UZROK USTANAKA.

Prije nego što se pozabavimo pravim karakterom ustanka u slavenskim pokrajinama europske Turske i ispričamo o okolnostima borbe, pokušat ćemo utvrditi njegove stvarne uzroke. Ako je, kao što se tvrdi u notama što su ih poslije sporazuma tri velike sile predale Visokoj Porti, ustanak koji je buknuo u Bosni i Hercegovini i zahvatio Bugarsku prouzročen nesigurnim položajem kršćanskih podanika obiju pokrajina, porezima koji ih satiru, stalnim zlosiljima kojima su izloženi od begova-zemljoposjednika i zakupnika desetine, uskraćivanjem pravde pred muslimanskim sudovima i ograničenjima u obavljanju vjerskih obreda, Kakav je, dakle, stvarni položaj raje – u društvenom pogledu kao sultanovih podanika, u gospodarskom pogledu kao kmetova ovisnih o begovima, u vjerskom pogledu kao kršćana? U načelu, carske naredbe iz 1831., 1839., 1852., 1858. i 1862. donijele su značajne reforme. Jesu li one ostale samo mrtvo slovo na papiru, kad su već pritužbe čije su zastupanje na sebe preuzeli europski kabineti ostale one iste na koje su se pozivali i za prethodnih ustanaka?

Da bismo odgovorili na ta pitanja, potrebno je znati kakvo je podrijetlo klasa koje sačinjavaju stanovništvo ovih pokrajina na sjeveru Otomanskog Carstva. Ako je pokret istovremeno i vjerski i agrarni, samo će nam povijest pokrajine jasno kazati zašto je, prema riječima iz note grofa Andrássyja, "netrpeljivost

između Križa i Polumjeseca u Turskoj poprimila tako žestoke oblike", napokon, kako je došlo do toga da su se danas, poslije više od četiristo godina koliko traje turska vladavina, gotovo svi posjedi našli u muslimanskim rukama.

Ulazak muslimana u Bosnu pod zapovjedništvom Mehmeda Fatiha okončao je godine 1463. neovisnost kraljevine. Njen posljednji vladar Stjepan Tomašević pogubljen je, a zemlja je pripojena sultanovom carstvu. Dvadeset godina poslije, Hercegovinu, kojom su upravljali vojvode, vazali kralja Stjepana, osvaja Mustafa Đurđević. Turci su imenovali generalnog guvernera ili *valiju*, koji je predstavljao sultanovu vlast te je od tog ozemlja napravljen *sandžak*, odnosno područje ovisno o Bosni. U trenutku kad su pokoreni, stanovnici obiju pokrajina, podrijetlom Slaveni, nalazili su se ondje već više od osamsto godina. Bili su kršćani, ali ih je već bio podijelio raskol između latinske i grčke crkve. Prema svom zakonu, muhamedanac pobjednik nudi pobijeđenom pravo građanstva i sve povlastice vezane za status muslimana, ako je spreman prihvatiti islam. No ako kani zadržati svoju vjeru, plaća danak i nameće mu se stanovito ropstvo. To je upravo duh Kurana: "Priznajte da postoji samo jedan Bog i da je Muhamed njegov prorok, pa ćete imati ista prava kao mi pod našim zakonom; u suprotnom ću protiv vas poslati ljude koji više vole smrt nego što vi volite piti vino ili jesti svinjsko meso, i neću vas pustiti, ako je to Bogu po volji, dok ne smrvim one koji se bore za vas i dok od vaše djece ne načinim robove."

Kršćansko stanovništvo obiju pokrajina sačinjavali su, u trenutku osvajanja, velikaši ili plemići i kmetovi ili proleteri. Od velikaša je približno trećina izginula u borbi i u legendarnim velikim pokoljima, druga je trećina prešla preko dalmatinskih planina i rijeke Save da se skloni u hrvatske krajeve, a treća je prihvatila islam. Što se tiče kmetova, velik je dio izbjegao u iste te krajeve, a gotovo svi oni koji su, premda pobijeđeni, htjeli ostati na zemlji, sačuvali su kršćansku vjeru i počeli plaćati danak. Postali su, dakle, ne samo kmetovi plemića koji su, kao i oni, bili Slaveni, a do jučer i kršćani, nego i kmetovi sebi ravnih proletera koji su se netom bili odrekli svoje vjere da bi stekli pogodnosti vezane

za islamsku vjeru ili da bi sačuvali ono što bi izgubili da su ostali kršćani.

Takvo je podrijetlo tri staleža koji još i danas žive na ovom tlu. Otpadnici od kršćanstva dobili su sva prava muslimanskih građana, vjerni kršćani doživjeli su samo nepotpuno i ograničeno uklapanje i, pošto su postali obveznici, morali su plaćati *harač*. U odnosu na njihovog pobjednika *Osmanliju*, stanovnici Bosne koji su sačinjavali niži stalež, kmetove, bili su *raja* (stado), a u službenim se dokumentima taj naziv, kao i naziv *tebaa* (podanik), protezao na sve podanike sultanovog carstva. No malo-pomalo toj se riječi počelo pridavati uvredljivo, unižavajuće značenje, te je raja konačno postalo ime samo za proletere kršćanske vjere, bez obzira kome obredu pripadali.

Razvidno je kakvu političku i društvenu podređenost stvara ovo stanje i shvatljivo je da su za naraštaje što su se smjenjivali takvi počeci bili stalan i nasljedan izvor nezadovoljstva. Vidjet ćemo, osim toga, ma kakva da je pomirljivost kojom bi Osmanlija mogao biti nadahnut, da postoji stvarna nespojivost između onoga što mu propisuje vjera, ako je vjernik, i njegova osjećaja snošljivosti. Prema samom slovu Kurana, dodir s kršćaninom, makar i nehotičan, opoganjuje. Takva predrasuda koju pobijaju suvremena shvaćanja i koja bi u praksi političkog života muslimane osudila na izdvojenost, za fanatike ipak ostaje nesavladiva brana između njih i raje te zakonska prepreka za ujedinjenje koje je nužno. Treba znati da se ti potomci Slavena, stanovnici Bosne i Hercegovine preobraćeni na islam prilikom osvajanja, islamskih obreda pridržavaju mnogo strože nego muslimani *odozdo*, kao da gorljivošću svojih uvjerenja žele opravdati prelazak na vjeru pobjednika. I sam Osmanlija, to jest musliman iz južnih pokrajina, za Bosanca je gotovo *đaur*, napose ako nosi europsko odijelo, a zadržava samo fes, sukladno carigradskoj modi. Bosanac je, pak, Turčin u smislu koji se u nas pridaje *staroj turskoj stranci*, pa putnik s čuđenjem otkriva da je ta riječ, koju on primjenjuje bez razlike na sve muslimanske podanike Porte, potpuno neprikladna kad označava stanovnike Rumelije ili Adrijanopolja. Samo su dvije zemlje na svijetu primjer da europski narodi ispovijedaju islam, Bosna i Albanija. No

suprotnost je između te dvije pokrajine velika. Albanac je u vjerskom pogledu ravnodušan. Kad su ga Osmanlije pokorile, uzeo je njihovu vjeru da bi ga oni prihvatili. Bosanski je Hrvat ili Srbin, naprotiv, u prelasku na islam vidio samo način da donekle sačuva svoje povlastice. Sultan ga je pobijedio, ali u prilici da bira, nije se kolebao; postavši musliman znao je sačuvati svoju prevlast, vlasništvo nad zemljom, pa i u odnosu na samoga vladara neke povlastice koje je bio odlučan zadržati čak i silom, kao što je kasnije i pokazao. Tako je muhamedanstvo, šireći se među Slavenima, u Bosni i pokrajini Hercegovini poprimilo aristokratsko obilježje. To je društvena pojava svojstvena ovom kraju i ne nalazimo je više nigdje na istoku.

Možemo slobodno kazati da u cijeloj zemlji islama, niti kod najmoćnijih i najplemenitijih uopće nije prisutno shvaćanje o prednostima što ih donosi rođenje i pripadnost kasti. U Bosni i njenoj pokrajini osjećaj aristokratske nadmoći povezan je sa sviješću o vjerskoj premoći i zbog toga ljudi poprimaju ohol, nagao i fanatičan značaj. U jeziku ove zemlje postoji posebna riječ koja označava toga Turčina odozgo *(soj)*, kao što u hinduskom postoje posebni nazivi za svaku kastu kojom se Hindusi tako ponose. I dok je musliman odozdo blag prema malima, pun dobroćudnosti, ljubazan u ophođenju, srdačan i, ako se ta odrednica uopće može primijeniti na istočnjački svijet, prožet *demokratskim* duhom, dotle Bosanac musliman, gorda hoda, prezriva pogleda, ohola pokreta, iskazuje aristokratski prijezir prema raji i nikad se ne razdvaja od handžara i pištolja, koji su izvanjski znakovi njegove nadmoći nad kršćaninom. On čak pokazuje karakterističnu suzdržanost u odnosu prema osmanskom činovniku iz Carigrada koji je došao na neku dužnost u pokrajini. Prema njemu iskazuje oprez, a ta se neprirodnost dade objasniti isključivo povijesnim uvjetima u kojima se ova zemlja razvijala.

Podređena bosanskoj kruni, negdašnja slavenska vlastela predstavljali su u kraljevstvu otprilike isto ono što i velikaši u ostaloj srednjovjekovnoj Europi. Prešavši na islam, kao *kapetani* i *begovi* potomci tih plemića sačuvali su gotovo istovjetan položaj i pod sultanovom vlasti. Ubirali su porez, a zauzvrat su se stavljali sultanu na raspolaganje sa svojim naoružanim konjanicima,

biranim isključivo iz muslimanskih redova. Oni su neprekidno, od petnaestog stoljeća do godine 1850. predstavljali zakonitu vlast u Bosni i Hercegovini, ne mijenjajući se u inat cijeloj Europi. Bili su i bedem pravog muslimanskog učenja, oni koji su Kuran shvaćali doslovce. Kada je sultan Mahmud godine 1831., poslije ustanka u Grčkoj, pristupajući takozvanom europskom sporazumu, htio izmijeniti uređenje carstva da bi ga uskladio sa suvremenim shvaćanjima, protiv same Porte su se, nekim čudnim suprotstavljanjem, ogorčeno borili posljednji obraćenici u cijelom carstvu – Bosanci i Arnauti, pa su se ti *Turci* pograbili s Osmanlijama oko nepovredivosti vjerskog načela.

Kakav je, poslije osvajanja, pod zakonom kapetana, begova i aga, bio položaj raje? Pokorena 1463., mogla je sačuvati vjeru i posjed do 1521., pod uvjetom da plaća danak; pobjednik nije osobito mario za taj najniži sloj puka, koji je bio siromašan i živio vezan za zemlju. To je bilo *stado.* No kada su u prvoj polovici šesnaestog stoljeća počeli oni veliki pokreti jakih turskih vojski iz Azije i Rumelije, koje su sultani slali čas protiv Mađara, čas protiv Austrijanaca i Čeha, zajedno s muslimanskim vojnikom na ovo je ozemlje ušla otimačina, pa su se kršćani, neprestance ugnjetavani, pljačkani, ugrožavani u pukoj egzistenciji, svom posjedu, časti, počeli masovno sklanjati u Dubrovnik, u Makarsku, po cijeloj Dalmaciji, a na sjeveru u Vojnu krajinu. Preko Une i Save oni su se iseljavali u Hrvatsku i Slavoniju, noseći sa sobom sjećanja na pretrpljene uvrede i zlosilja i ostavljajući mržnju kao baštinu svojoj djeci. Dovoljno je proći ovim krajevima da bi se prosudilo koliko je još i danas duboko ukorijenjeno ovo zlopamćenje u narodu koji ovdje živi, a to je uvelike otežalo položaj Austrije tijekom cijelog ustanka. Poslije prolaska vojske, pojavila se kuga, pa je zemlja, već ionako postradala, u cijelosti ostala pobjednicima i bivšim Slavenima obraćenicima, koji su bez prava vlasništva zaposjeli gotovo cijelo ozemlje. Kada su Turci godine 1683. krenuli u opsadu Beča, pa ih je potisnuo Jan Sobjeski, vojska je u povlačenju iznova prešla preko Bosne te su horde poniženih, pobijeđenih muslimana još jednom opustošile pokrajinu, paleći kršćanske crkve, razarajući samostane, sijući užas čak i među obraćenicima. Ako je netko od raje i ostao na

zemlji, morao ju je zauvijek napustiti te su i posljednji kršćani, predvođeni svećenstvom, napustili zemlju. Posjede su već bili zauzeli obraćenici. Ovaj su se put dočepali čak i napuštenih kuća, nastanili se u njima i obavili nazovi zakonitu razdiobu zemljišta. Nakon što su njemački car i sultan 1739. godine potpisali mir, bila je predviđena repatrijacija iseljenika. No, kao ni danas, oni iz Dalmacije nisu vjerovali turskim obećanjima i većina ih je zauvijek ostala s onu stranu Velebita. Što se tiče onih koji su prešli preko Save i Une, vratili su se u tursku Hrvatsku i Bosnu, zahtijevajući svoja polja i domove od otpadnika. Svi ih nisu uspjeli vratiti. Većina je pristala na nagodbe i postala dvostruko obvezna: najprije sultanu kao raja, a potom i begu, koji je od njih naplaćivao što im je vratio njihov vlastiti imetak. Izbjeglice su popravili kuće, iznova podigli ograde, posadili voćke, s gospodarima se dogovorili da će im davati devetinu prinosa i plaćati pašarinu. U središnjoj su Bosni i u Hercegovini, dok su nezakonito zaposjeli zemlju, Turci izgradili nove kuće i iskrčili tlo. Raja koja se vraćala iz izbjeglištva od njih je uzimala zemlju u zakup. Vlast se nikada nije miješala u te sporazume. Gospodari su davali volove za oranje, sjeme, konje za vršidbu, a kmetovi su im morali davati polovicu prinosa, povrh poreza koji su plaćali državi.

Dotad je sve išlo dobro i raja je mogla živjeti. To je, uostalom, bio položaj većine europskih seljaka. Međutim, kako su obitelji kapetana i begova rasle a posjed im se nije povećavao, oni su se međusobno sporazumjeli i uveli novi namet, *robotu* (obvezu obrađivanja zemlje), koja je previđala da kmet iskrči dotad neobrađivanu parcelu begove zemlje, s time da bi begu pripadao cijeli prinos. Neko su vrijeme trpjeli i to pogoršanje, ali poslije ustanka u Grčkoj, pošto se u svijetu pojavila struja humanitarnih shvaćanja i politički su se pisci lako zagrijavali za plemenite zamisli, njemački je tisak pokrenuo pitanje poreza i nameta koje je raja plaćala. Probudila se i diplomacija. Napokon su godine 1839., nakon ustanka kršćana, u ove pokrajine poslani povjerenici koji su započeli istragu, a kmetove su pozvali da svoje pritužbe dostave bečkoj vladi, koja ih je prenijela sultanu. U nemogućnosti da ukine robotu, vladar je naredio da se ona tako uredi da se obveza smanji na dva dana rada tjedno. No nije dovoljno da Porta

objavi neki dekret i da se on u pokrajini provede. Punih osam godina, od 1840. do 1848., izrabljivanje je ostalo isto. Bečka se vlada opet morala umiješati, ali odlučnije. Turska više nije mogla živjeti izdvojeno od ostale Europe. Njena unutarnja sigurnost i cjelovitost postale su nužne za europsku ravnotežu. Sultan je pokrenuo niz reformi, a prva od njih bila je iznova revizija robote. U Travniku je čak zasjedalo jedno povjerenstvo s posebnim zaduženjem da se pozabavi tim pitanjem.

Iznenađuje da se zbivanja u ovom dijelu istočne Europe sveudilj ponavljaju s nepromijenjenim osobinama, neodvojivima od narodnoga duha i biti muhamedanstva. Travničko su povjerenstvo sačinjavali bosanskohercegovački prvaci: najznatnije paše, sarajevski episkop Ignjatije i nekoliko utjecajnih franjevaca zaduženih da zastupaju interese raje. Svi su, i begovi, i paše, i svećenici oba obreda, shvatili ponajprije da će se smanjiti njihovi prihodi i jednoglasno su se, što je bila okrutna ironija, upravo oni koji su se imali brinuti o smanjenju nameta koji su pritiskivali raju, pobrinuli sročiti zamolbu sultanu, kako bi mu skrenuli pozornost na sudbinu jadnih uglednika koji će, eto, osiromašiti. Predložili su nagodbu, koja je i prihvaćena, ali je značila novo pogoršanje. Robota je, doduše, ukinuta, ali su kršćani odsad morali begovima i agama davati trećinu prinosa od voća i povrća i polovicu krme. Zauzvrat su begovi, da bi kmetovima namirili troškove izgradnje stambenih kuća koje su podignute na njihovu zemljištu i troškove ograđivanja, trebali vratiti trećinu troškova i ubuduće plaćati trećinu poreza na zemljište. Taj je novi oblik poreza nazvan *tretina*. Kako se ona plaćala u naturi, a raja-obveznici su je morali nositi u begove hambare, bila je to robota, ali u drugom obliku, jer je za isporuku u begova skladišta, daleko od kuće, trebalo utrošiti po nekoliko radnih dana ljudi i konja. Bio je to, dakle, jedan kuluk umjesto drugoga, s otprilike jednakim gubitkom vremena. Međutim, svaki se član povjerenstva suglasio, grčki i katolički svećenici nisu se protivili, i svaki je kao nagradu dobio određenu svotu pijastera i ogrtač.

Tretina je postala zakon. Otomanska je vlada, vidjevši da beg na svom posjedu nameće *tretinu*, i sama poželjela ubirati je. No došao je trenutak kada je beg, umjesto da je traži u naturi u

svojim skladištima, smatrao da je može zahtijevati u *gotovini*, uz izgovor da je po novom sporazumu što ga je prihvatilo travničko povjerenstvo, on, kao posjednik, pristao plaćati državi trećinu poreza na zemljište i sada tu trećinu u poreznikovu blagajnu uplaćuje u *gotovom*. Taj je novi zahtjev doveo do teških posljedica: godine 1851. šesnaest tisuća kmetova iselilo se iz kraja koji ih više nije mogao hraniti. Tisuće bespomoćne raje napuštale su svoja ognjišta, prelazilo pogranične rijeke, uz prijetnje i zlostavljanja Turaka, te je, kao i danas, dolazilo potražiti gostoprimstvo kod kršćana u Vojnoj krajini.

Zbog prosvjeda ogorčene Europe, sultan je morao nešto poduzeti. U ove je pokrajine poslao Kjamil-pašu, ukinuo je porez na zemljište i zamijenio ga taksom na kuće od 80 pijastera (17 franaka) po kući. To je bila loša mjera, jer u ovoj pokrajini svatko, ma koliko bio bijedan, posjeduje neki krov nad glavom, od slame ili lišća, a u svom bogatom i prostranom domu, okruženom šumama, vrtovima i poljima na kojima pasu brojna stada, beg nije plaćao ništa veću taksu od one koja se tražila od najvećeg siromaha. Iseljavanje se, stoga, nastavilo, a bosanski su Turci htjeli zadržati kmetove i pribjegavali su sili. Buknuo je ustanak. Omer-paša koga je sultan poslao u ove krajeve s potpunim ovlastima, morao je upotrijebiti svu svoju vještinu upravljača i energiju vojskovođe da bi smirio zemlju u kojoj podanici, veći Turci od Turaka, nisu htjeli popustiti kršćanima ni u čemu i odbijali su u ustupcima slijediti svog gospodara sultana. To je doba velikih reformi poznatih pod imenom *tanzimat* i, u stvari, kraj feudalne vlasti u Bosni i Hercegovini. Velikaši obiju pokrajina, kapetani, begovi, age, vratili su se u opće društvene prilike muhamedanskih podanika Porte, ukinut je aristokratski korpus spahija, svaki je muslimanski podanik podvrgnut vojnoj obvezi, a napokon je priznata i jednakost muslimana i kršćana pred zakonom.

Teško je povjerovati da je feudalni sustav, koji se primjenjivao sa svom strogosti, prestao djelovati tek 1851. i da je muslimanima Bosne i Hercegovine samo sila mogla nametnuti te reforme koje su stalno osporavali i koje su, na žalost, uskoro ponovno postale mrtvo slovo na papiru. Do godine 1852. u svim su područjima neposrednu vlast obavljali kapetani, potomci

negdašnje bosanske vlastele koja je prešla na islam, a neki od njih još su živjeli u utvrđenim prebivalištima iz kojih su njihovi preci vodili velike borbe protiv bosanskih kraljeva. Vezir, čije je sjedište bilo u Travniku, nije imao nikakva udjela u unutarnjim poslovima pokrajine, a velikaši su se neprestano borili protiv predstavnika središnje vlasti. Kapetani su raspolagali oružanom silom – spahijama, muslimanskom aristokracijom koja je s koljena na koljeno prenosila svoja vojnička zvanja i u sultanovo ime, ali za vlastiti račun, ubirala poreze, pod uvjetom da se o svom trošku odaziva na sultanove pozive, uzme oružje i s određenim brojem vojnika služi vladaru.

Čovjek se pita kako su sultani već prilikom osvajanja dopustili da ostane vlast koja toliko krnji njihov autoritet, podjednako opasna i za raju i za središnju vlast, stvarni izvor svih zala koja su upropaštavala Bosnu, neprestani uzročnik sukoba koji u nekoliko navrata zamalo nisu doveli do propasti Otomanskog Carstva?

Odgovor je jednostavan: ti su isti sultani od te oružane sile kapetana i njihovih spahija imali koristi, jer je duh koji je pokretao te nepomirljive muslimane u određenim trenucima štitio Portu od njenih vječnih neprijatelja. S druge strane Une i Save, onkraj Velebita i Crne Gore, živjelo je kršćansko stanovništvo protiv kojega su taj feudalni sustav i ta moć koncentrirana u rukama fanatičnih vjerskih obraćenika, bili snažan bedem. Da nije bilo kapetana i spahija, Bosna bi krajem prošlog stoljeća postala austrijska, a Hercegovina crnogorska zemlja. Kada su, pred nekoliko godina, u plemenitom zanosu koji će tome narodu vječno služiti na čast, Srbi iz kneževine pohitali pod Karađorđeve i Miloševe zastave i zahtijevali samostalnost, cjelokupno bosansko plemstvo izjasnilo se za sultana i znalo je sačuvati svoje granice. Preko njih je tada uspjela prijeći, da bi se pridružila Crnom Đorđu, samo raja grčke vjere i ona će potpomoći osamostaljenje koje je u svojim željama uvijek prizivala i koje ostaje njena posljednja nada.

Kod današnjih begova, sadašnjih zemljoposjednika i nasljednika negdašnjih kapetana i spahija, duh je ostao isti. Oni, pak, primjeri odanosti Visokoj Porti koje smo naveli potječu od

jučer. Ustanak koji još traje svakodnevno daje nove dokaze postojanosti te odanosti, ali je shvatljivo da takvo raspoloženje povlaštenih podanika jedne zemlje ne pridonosi pripremanju potrebnog ujedinjenja i uklanjanju ograda između dviju klasa građana za koje Europa i nadalje smatra da trebaju uživati jednaka prava, jer ona nedostojnost koju, po mišljenju muslimana, *đauru*, odnosno raji, daje njihova vjera, u očima eruopskih vladara postaje, pače, prednost.

Dakle, reforme koje je 1852. godine odobrila Porta u Bosni su nametnute jedino silom, a za nepune četiri godine od njihova proglašenja toliko su postale tek mrtvim slovom na papiru, a begovska su otimačina, *bašibozučka* zlostavljanja i grubost *zaptija* zaduženih ubirati neplaćene poreze bili toliki da se kršćansko stanovništvo iznova diglo na ustanak. Luka Vukalović iz Kruševice prvi je digao zastavu pobune (1856.) i borba se zametnula, kao i danas, na području Sutorine, tako pogodnom za ustanak. Crna Gora uključila se u sukob (26. veljače 1857.). Ivo Radonjić okupio je kršćanska plemena iz Kruševice, pa su Turke potisnuli u unutrašnjost i morali su se zatvoriti u Trebinje. Kršćani su se borili do 12. svibnja 1858. te je Porta, pobijeđena od Crne Gore, koja je postala glavni oslonac pobunjenika, morala sklopiti primirje s kneževinom i ustupiti joj područje Grahova i Župe.

Raja iz sjeverne Bosne, ona što napučuje krajeve kojima smo prošli u prvom dijelu našega pripovijedanja, također se 1858. digla na ustanak, tražeći bezuvjetno izvršenje *hatihumajuma* iz 1856., koji je bio samo nova inačica onoga iz 1852. što ga je bio proglasio Omer-paša. Poslije novog ustanka 1862. godine, posljednjeg koji je poprimio ozbiljnije razmjere, učinjeni su novi ustupci, dana nova obećanja predstavnicima europskih vlada i internunciju austrijskog cara; čak je i izvršenje proglašenih carskih naredbi, poznatih pod nazivom *hatišerif*, povjereno stalnim povjerenstvima, ali je dovoljno pročitati notu grofa Andrássyja 30. prosinca prošle godine priopćenu otomanskoj vladi, da bismo se uvjerili u ništetnost tih mjera. Svaka reforma koja je proglašena poslije 1852. godine u praksi se pokazala bezvrijednom; mržnja između raje i muslimana ostala je jednako duboka, pljačke jednako česte, a ubirači poreza, zakupnici ili posjednici jednako gramzivi

kao i prije. Ruski konzul u Bosni Aleksandar Fjodorovič Hilferding u moskovskim je novinama *Ruskaja besjeda* upozorio na događaj koji se prije nekoliko godina odigrao u Boki, a išao bi u prilog tome da priče iz slavenskih izvora, u koje se s pravom može sumnjati jer su često prožete velikim pretjerivanjem, ipak nisu uvijek sasvim lažne. Naime, kod Gradačca, u selu Bok, Reuf-beg je od jednog svog kmeta zahtijevao plaćanje *tretine* u novcu. Ivan Kosić je predložio da obvezu izvrši u naturi, kako je predviđeno zakonom, pozivajući se na svoje skrajnje siromaštvo. Reuf je naredio da uhvate njega i još petoricu kršćana koji su živjeli na istom polju. Objesili su ih o strop kolibe i ispod tabana im naložili vatru od suhe kukuruzovine. Tu su šestoricu ljudi iz raje pustili tek kad su im na mukama iznudili obećanje da će dati sve što imaju.

Nema potrebe ulaziti u pojedinosti, ali je očito da je pljačka koju su provodili skupljači poreza prouzročila ovaj posljednji ustanak, koji je buknuo prvih srpanjskih dana godine 1875. na stolačkom i nevesinjskom području, između 15. i 16. kolovoza proširio se na Bosnu, pojavio se u Bugarskoj i bio povod za sadašnji rat između Otomanskog Carstva i Srbije i Crne Gore. Povodom ovih zbivanja mnogo se govorilo o potpirivanju izvana, o podmuklom rovarenju Srbije i Crne Gore, o ograncima ustanka s vođama prevratničkih stranaka koji se u Europi svrstavaju uz svaku pobunu te o opravdanoj želji južnih Slavena da dođu do neovisnosti posredstvom autonomije Bosne i Hercegovine. Bilo bi djetinjasto nijekati da su oni koji stvari prate iz visine jadnu raju gurnuli naprijed i vjerojatno iskoristili njenu bijedu radi promicanja "velike ideje". Održavanju napetosti pridonijeli su i drugi zaplotnjački planovi i ambiciozne spletke drukčije naravi. No samo ako bacimo pogled na popis poreza koji se traže od bosanskih kmetova, lako ćemo se složiti s time da u većini vojnika ustaničkih snaga vidimo jednog kršćanskog kmeta, koji, doveden dotle da će umrijeti na plodnoj zemlji zbog gramzljivosti posjednika, više voli poginuti kao čovjek, kao borac u legitimnoj buni, kojoj njegov vjerski barjak služi kao zastava, a predvodi je njegov vlastiti pastir. To potpuno iskreno gledište neće nas spriječiti da u danom trenutku ne konstatiramo sav udio koji su

stranci imali u buni, kao i posebno pljačkaško obilježje koje je ustanku 1875. dala nazočnost nekih vođa i sudioništvo divljih pustolova od samoga početka, sijući tako sumnju u njegove prave razloge i stvarni cilj te u legitimnost njegovih osnovnih uzroka. Tako su kompromitirali i stvar raje, koju su sve europske vlade prihvatile s dosta žara i s očitom odlučnošću da se u praksi iznude reforme koje su teorijski tako davno prihvaćene.

X. POGLAVLJE

POREZI

POREZI. POJEDINOSTI O SVAKOM OD NJIH. ZAKUPNICI POREZA. NJIHOVA OTIMAČINA. NESAVRŠENOST NAČINA NAPLATE POREZA.

Postoji u Kuranu jedan propis koji utvrđuje slabost islama kao političke institucije. "Treba", kaže sveta knjiga, "da i sama zemlja postane muslimanska, pa makar ona morala ostati boravište nevjernika". Zakon je već osudio kršćanina na društveni položaj ravan ropstvu, on ga osuđuje još i na siromaštvo zabranjujući mu da ima vlasništvo. Bez obzira na nekoliko izuzetaka, koje bismo mogli spomenuti i koji su posljedica skorašnjih ustupaka, možemo kazati da je gotovo sva zemlja koja ne pripada državi ili džamijama u rukama muslimana. Kako industrije uopće nema, raju obadva obreda sačinjavaju poljoprivredni kmetovi, i kao takva ona može živjeti od zemlje koju obrađuje pod jednim jedinim uvjetom, a taj je da zbroj poreza koje plaća državi i davanja koja ubire vlasnik zemlje ne prelazi ono što ona ukupno može dobiti od svoga rada.

Koji su bili porezi i davanja što su se morala plaćati u vrijeme izbijanja ustanka u pokrajinama, odnosno godine 1875.?

Harač, koji je postao *askerija* ili *bedelat askerije*, najstariji je od svih poreza, to je *danak* zasnovan na izuzeću od vojne obveze svakog pojedinca koji nije musliman; u nekim je pokrajinama zadržao svoje negdašnje ime. *Harač* se traži za svakog kršćanina muškarca od šesnaest do šezdeset godina, u iznosu od dvadeset dva pijastera po glavi godišnje (4 franka i 40 centima). Visoka je Porta, radi lakše naplate, ustanovila običaj da od svakog sela traži ukupnu svotu, a *knez*, odnosno svojevrsni predsjednik općine,

obavlja ulogu razrezivača. Ako se traženi novčani iznos ne podudara s brojem obveznika kršćana, seoski glavari moraju oporezovati djecu i starce, odnosno na bilo koji način namaknuti traženu svotu. Svaki obveznik koji je odviše siromašan da bi mogao platiti porez mora se staviti na račun javnog milosrđa. Proizlazi, dakle, da zakon, doduše, traži dvadeset i dva pijastera, ali u stvarnosti se, prema načelu raspodjele po glavama muškaraca kršćana, naplaćuje po trideset pijastera.

Vergija, zemljišni porez na nekretnine, plaća se po stopi od 4 na 1000; proizvoljnost se, prema tvrdnjama raje, uvlači u samu procjenu. Kako se taj porez ubire i od muslimana i od kršćana kolibu od tisuću para razrezivač procjenjuje znatno iznad njene stvarne vrijednosti, dok se begovska kuća, naprotiv, procjenjuje ispod stvarne vrijednosti.

Desetina se plaća na sve žitarice, duhan, povrće, voće, grožđe, krmivo i dr. Umjesto da iznosi desetinu vrijednosti ljetine u žitaricama, ova taksa, vjerojatno, iznosi najmanje osminu, jer je od 1867., povodom sultanovog puta u Europu, ustanovljen dodatni porez *(zam)*, koji se stopio s desetinom i povećao stvarni udio. Ali, ma koliko sam porez koji je tako povećan bio pretjeran, još je veća nevolja, na koju se raja žali, skopčana s načinom naplate. Vlada na dražbi ustupa pravo ubiranja te osmine i, kako od sudionika nadmetanja traži iznos koji nije u skladu sa zakonskom dobiti koja će se izvući iz dražbovne ponude, iz toga, logično, proizlazi da zakupnik primjenjuje sva sredstva da od poreznih obveznika utjera što više. Zrelo je žito na njivi. Čeka se na poreznika koji mora ići od sela do sela i, prirodno, ne može udovoljiti svačijoj želji. Za to vrijeme sunce prži zrno, poslije vrućine dolazi kiša, puše vjetar i žito se kruni. Kmet bi htio da požanje žito, da izbroji ljetinu i da desetinu stavi na stranu, ali se procjena, prema zakonu, mora obaviti dok je žito u klasu, a s obzirom na to da sva raja drhti pred predstavnikom muslimanske vlasti, čeka ga, trpi, a prirod se smanjuje. Najposlije dolazi i zakupnik poreza. Pošto je s glavom obitelji odredio količinu koju će upisati u svoj popis, ostavlja mu izvod u obliku prijepisa *na turskom jeziku*. Raja bi htjela da zakupnik odmah preuzme ljetinu, ali ovaj ne može pretrpavati svoje hambare i sve primiti odjednom,

jer je njegov posao težak, a još će potrajati i njegov obilazak područja. On će se, dakle, vratiti u jesen, kad cijena žitu raste, pa će, dakle, i procjena imati veću stvarnu vrijednost. To je daljnja pljačka, poslije gubitka vrijednosti zbog duga čekanja. No kmet će postati žrtva još i veće otimačine; kad je napokon spreman primiti ono što mu duguju, zakupnik traži obračun obveza i na onom je istom listu na kome je ispisao hijeroglife na turskom jeziku zaokružio ukupnu brojku prinosa. Raja prigovara, ta imali su u rukama vjerodostojnu ispravu, ali miljama uokolo nitko ne razumije turski, a pogotovo ga ne zna čitati. Međutim, guljenje postaje zakon; valja se pokoriti ili se obratiti sudu.

Žito i grožđe ubiru se u naturi. Što se tiče povrća, krmnog bilja, voća, maslina i ruja, zahtijeva se plaćanje poreza u novcu. Tu je procjena prepuštena zakupniku, pa bi opet bilo ispravno utvrditi prosječnu cijenu, kako bi se doskočilo zahtjevima zasnovanim na eventualnim poskupljenjima. I najposlije, jedan od uobičajenih postupaka koji se koristi na štetu raje jest da se naplaćena desetina ostavi u polju i da se, ako je neki nepoznati lopov bezobzirno opljačka, cijelo selo proglasi odgovornim za to zlodjelo.

Desetina je već plaćena na žitarice i voće, a u voće je ubrojeno i grožđe. No desetinu će se platiti i na vino. Međutim, obitelj će za svoje potrebe zadržati dvjesto mjera oslobođenih svakog poreza, ali se preko te količine svaka mjera zadužuje s dva pijastera u korist državne blagajne. Oporezovat će se i ostatak od koga se dobiva alkohol, a na svaku mjeru rakije koja se tako dobiva državi se plaća po pet pijastera.

Za duhan vrijedi isto: kao proizvod iz vrta, biljka je isplatila svoju desetinu, ali će kao industrijski proizvod, osušen, u trenutku prodaje opet biti oporezovan fiksnom taksom od osam pijastera, od kojih pet plaća potrošač, a tri vlasnik biljke. Zato trgovac prije kupnje od zamjenika inspektora mora pribaviti suglasnost za sklapanje ugovora, a kada ga sklopi, pred svjedocima će izjaviti koju je količinu ugovorio. Stranci nemaju pravo na veliko kupovati duhan od onoga koji ga je uzgojio, a da bi doista utvrdili da onaj koji je imao nešto strukova duhana nije od njih izvukao korist ne položivši o tome račun državi, poslije prvog zakupnikovog

inspekcijskog obilaska jedan za drugim će doći još pet, pa i šest povjerenika, njegovih slugu, koji će obilaziti od vratiju do vratiju i brojati koliko zelenih listova ostaje na svakom struku i slaže li se njihov broj s onim koji je upisan u poreznoj knjizi. Ti povjerenici i svi koji pripadaju poreznoj službi stanuju u selu po kućama, *i to na račun domaćina*, Isto se tako postupa pri ubiranju desetine i, ako je vjerovati pripovijedanju raje, ti su boravci poreznika podjednako skupi kao i sam porez. Zakon, doduše, ne dopušta da njegovi predstavnici nameću svoju nazočnost i svoje uzdržavanje poreznom obvezniku, ali se to u praksi događa. Prema zakonu, činovnik nikad ne smije rekvirirati, a da ne plati, a svaka usluga izvan zakonom predviđenih radnih obveza mora se platiti, ali nije tako te prolazak predstavnika vlasti radi neke istrage odgovara našim negdašnjim *dragonadama*, zbog razlike u vjeri i prirodnog shvaćanja o nadmoći koju Osmanlija sebi pripisuje.

Broć je trava za bojenje koja daje jarko crvenu boju, veoma je korisna i u Bosni cijenjena. Tek poslije četiri godine razvija cvjetove iz kojih se dobiva tvar za bojenje, a od dana kada prvi put procvjeta, svake godine donosi prirod. Na svaku parcelu zemljišta zasađenu tom travom plaća se posebna pristojba od četiri pijastera, i to od dana kada se zasadi. Ako raja, koja sama prede i boji vunu, zasije samo mali prostor od tri do četiri četvorna metra, kako bi pri ruci imala nužan proizvod za vlastitu uporabu, podliježe porezu kao i oni kojima je prodaja uobičajeni izvor prihoda.

Travarina je pristojba za ispašu u planini. Razrezana je na po četiri pijastera po glavi goveda i ako raja, da bi izbjegla taj porez, svoje mršavo krdo pošalje na one ledine na koje država ne polaže vlasničko pravo, uvijek će se naći neki beg ili musliman da ih proglasi svojim vlasništvom, a vjerodostojnost toga svojatanja bit će nemoguće utvrditi.

Porez, namet na krupnu stoku, vrijedi samo u krajevima u kojima nije uveden režim *rada*, to jest poreza na prihod od rada. On se lako naplaćuje, a pristojba iznosi od petnaest do dvadeset pijastera po glavi stoke. U velikim je naseljima lako provesti kontrolu, ali je za *resin-ajman*, odnosno porez na sitnu stoku, taj posao znatno teži, jer se vlasništvo može lako prikriti.

Stoga su mjere koje poduzima vlast da bi to spriječila izvor uvredljivih postupaka. Umjesto da se oslone na *kneza*, odnosno seoskog glavara, kao što se još donedavno radilo, zakupnici poreza i njihovi sluge dolaze kad već padne noć da bi iznenadili raju. Navalit će na raju kad se najmanje nada i bez ustručavanja joj se smjestiti u kuću da bi prebrojili stoku radi razreza. Ako se broj ne slaže s onim što je utvrđeno potkazivanjem ili kao opće poznata stvar, dolazi do nasilja i brojnih bespravnih prenaplata. Razrezivači poreza u sela dolaze u ožujku, zaključuju spiskove i nešto kasnije zahtijevaju porez u novcu. No premda između zakupnikovog dolaska i trenutka naplate poreza može doći do pomora stoke, ili se u normalnim okolnostima prolazi kroz iskušenja što ih donosi sezona umiranja i bolesti, za osnovicu poreza uvijek se uzima broj glava stoke upisan prije toga vremena. U slučaju spora ili ako pripadnik raje nema gotova novca, a zadužuje ga se s dva pijastera po glavi sitne stoke, nerijetko zakupac poreza izvrši naplatu u naturi te iz stada zbog nekoliko ovaca za koje mu se duguje silom odvede jednu životinju čija je vrijednost znatno veća od duga.

Donuzija je određena na četiri pijastera godišnje za svaku svinju čija je težina veća od normalne. Ovaj je porez izazvao izuzetno velike prigovore te se morao mijenjati. U načelu je iznosio po tri pijastera na svaku svinju, bez obzira na njenu veličinu i težinu. Postupno su ga povećavali, tako da je na kraju državi donosio i po deset pijastera godišnje po glavi svinje. Kršćani iz Posavine, kraja koji graniči s Austrijom, uvidjevši da im tako nestaje jedini prihod, prodali su svinje u Vojnu krajinu i posvetili se obrađivanju zemlje. Država je izgubila i otad su oporezivane samo glave u krdu. U praksi je postojala i jedna otegotna okolnost: naime, Kuran na svinju gleda kao na nečistu životinju, naziva je "preživačem rascijepljenog papka", a prisiliti muslimana da obavlja prebrojavanje svinja, znači osuditi ga na beskrajne uvrede kršćanina kod koga dođe tim poslom. Sada to obavljaju seoski glavari, neposredno kod zakupnika poreza, a u turskom gradu, čak i u slavenskoj četvrti, kršćanin se ne usuđuje držati svinju u svom dvorištu. Čak su i seljaci veoma oprezni pri trgovini mesom te životinje.

Što se tiče meda, izgledalo bi da nema mogućnosti prevare pri naplati pristojbe kojom su oporezovane košnice, ali zainteresirani tvrde da ih poreznici tjeraju da i dalje plaćaju za svaku praznu košnicu, i to po četiri pijastera, čak i po nekoliko sezona nakon što su pčele napustile košnicu.

Od svih obveza koje pritišću kršćane, možda je najteža ona koja im se nameće pod nazivom *rad*. U administraciji ovih dviju pokrajina u načelu je utvrđeno da čovjek koji posjeduje konja može godišnje zaraditi dvije tisuće i petsto pijastera (500 franaka). Po tom prosjeku zarade, za koji se pretpostavlja da treba ostvariti, od njega se zahtijeva *četrdeseti dio* prihoda koji bi trebao ostvariti. Ako spada u najsiromašniji sloj, ulazi u kategoriju onih čiji rad iznosi samo tisuću pijastera (200 franaka) godišnje i tada državi duguje dvadesetipet pijastera. Ako je spriječen bolešću, ako ne pronađe robu koju bi prevozio iz jednog mjesta u drugo, ili neke usluge koje bi obavljao u vrijeme žetve, ipak mu se utvrđuje prosjek i mora ga platiti, jer su u razrezivanju poreza na sela prebrojene glave, a nije predviđen slučaj spriječenosti zbog više sile.

Obveza rada na javnim putovima postoji u većini sjevernih slavenskih krajeva. Još i danas se provodi u kneževini Srbiji i ondje je nametnuta svim građanima. Bogati nalaze zamjenu ili plaćaju iskupninu. U Srbiji su javne ceste tako i izgrađene. U Otomanskom Carstvu jedino su kršćani prisiljeni ovako kulučiti i ako se u susjednoj državi koju smo spomenuli u tome može vidjeti samo porez koji se uzima od sviju za dobro svih, na turskom se tlu može smatrati da je to obveza koju su muslimani nametnuli svim kršćanima oba obreda. Ako bi se doslovce poštovale zakonske odredbe, kuluk bi se nagrađivao i, ma koliko ta plaća bila mršava, ona bi bila neka naknada za putovanje, za troškove koje ono donosi i za gubitak vremena. Zakon kaže da će kršćanin dati državi, za izgradnju i održavanje javnih putova, od četiri do osam dana rada godišnje. Međutim, raja nikad ne dobije plaću, a ponekad ju tjeraju da ide raditi negdje daleko, i do deset do petnaest dana hoda od svog prebivališta. Tako je bilo u slučaju probijanja puta koji vodi iz Mostara u Sarajevo. Radovi su se izvodili upravo u vrijeme priprema za žetvu te je svaki pojedinac

koji je bio upisan u *nufuz* (popis kršćana muškaraca), i to bez obzira na broj ljudi koje je davalo pojedino domaćinstvo, bio osuđen petnaest dana odsustvovati od kuće, bez sredstava ostavljajući ženu i djecu, a osim toga je morao ponijeti nešto novca za petnaestodnevnu prehranu i uzdržavanje, a istovremeno mu je bilo jasno da će istovremeno presušiti svaki izvor prihoda za njegove ukućane.

Za naše kratkotrajne francuske okupacije u vrijeme Prvog carstva, iskoristili smo prednosti onog neugodnog zakona koji pobjednici nameću stanovništvu, ali je geneal Marmont, kao vješt upravljač, ponudio hrvatskom seljaku mamac zarade, koju će ovaj željno tražiti na kraju našeg boravka. Bilo je to radno novačenje: bogati su davali novac da se oslobode te obveze, a siromašni su radili i pošteno zarađivali za život. Zemlja je, sve u svemu, radom postajala moralnija i usporedba koju je mogao napraviti naraštaj poslije našeg odlaska nije išla Porti u prilog. Tako se samo u kninskom kraju dobilo dvanaest tisuća kopača – šest tisuća bi radilo petnaest dana, a ostalih šest tisuća bavilo se poljodjelstvom ili kakvim drugim redovnim poslom. Podijeljeni u brojne skupine pod zapovjedništvom narednika ili civilnih starješina koje je imenovala vlast, dobivali su radne zadaće, a pokraj nadnice, koja je iznosila bar onoliko koliko su dnevno zarađivali s redovnim poslovima, svaku su večer dobivali po jedan vojnički kruh i po dva obroka. U takvim je uvjetima izgrađena cesta koja vodi od Cetine do Crvenog Grma [?] u Bosni, tako da Francuz koji ovim teško prohodnim klancima između Dalmacije i turskoga ozemlja prolazi na konju, sa stanovitim osjećajem zadovoljstva čita broj linijske pukovnije koja je izvela radove i godinu 1806., brojke koje su još uklesane u stijeni.

Pokrajine Bosna i Hercegovina, odvojene od ostalog dijela carstva, bez ikakvih putova, veoma brdovite i izuzetno teško pristupačne, upravo su zbog toga izložene još jednoj prisili koja se nadovezuje na sve one što ih država i vlasnici zemlje nameću onima koji je obrađuju. Kolona vojske ide s jednog mjesta na drugo, prelazeći sa srpske granice na austrijsku, iz Rumelije u Bosnu ili na granice Crne Gore; u takvom slučaju prema svakom pojedincu koji posjeduje konja država ostvaruje pravo rekvizicije

za potrebe prijevoza opreme ili čak vojnika. Konji, magarci i mazge koji se koriste u takvoj prilici često se odvode daleko od prebivališta njihovih gospodara – koji su ih dužni pratiti – pa ne mogu podnijeti napore jer ih muslimani umaraju, nimalo ne hajući za štetu koju će nanijeti raji. Čovjek i životinja predmet su najgrubljeg postupanja, mnogi postaju žrtve toga, a kršćanin koji ni nema svoju tovarnu stoku mora podmetnuti leđa i preuzeti svoj dio tereta. To je onaj teški namet koji se naziva *komora*, uzročnik mnogih zala, jer za sobom povlači gubitak vremena, smanjenje vrijednosti stoke, a u praksi i beskrajno zlostavljanje što su činili muslimanski vojnik ili aga, koji ne zna ni za kakvu odgovornost i sveudilj smatra da se nalazi u osvojenoj zemlji.

S francuskim konzulom u Dubrovniku u mirnodopsko sam vrijeme, to jest u sasvim normalnim okolnostima, bio nazočan prijevozu topova, koje su turske vlasti, dobivši privolu bečke vlade, slale iz Trebinja u Gruž, da bi ih ukrcale u hrvatskoj luci. Taj put koji s Ploča vodi u Trebinje jedan je od najkamenitijih i najneravnijih. To je duboka vododerina sa dnom od ružičastih stijena, presahla bujica koja se spušta s velebitskih visova i silazi do mora. U selima između Trebinja i granice pokupili su mnoštvo raje koja je, upregnuta u kratke topove, obavljala taj teški posao pod nadzorom muslimana. Udarci korbača pljuštali su po leđima tih inženjeraca, a kako se to, u stvari, događalo na dalmatinskom tlu, Hrvati iz Dubrovnika, austrijski podanici, prilično su teško podnosili takav prizor i toliko naporan rad koji je bio nametnut njihovim susjedima s one strane granice, kršćanima kao što su i oni.

Bio je to podroban pregled dadžbina koje plaća kršćanski podanik Bosne i Hercegovine državi i zemljoposjedniku. Ovim bi nametima valjalo dodati i one koji ga zapadaju za podmirenje crkvenih troškova, a vlada ih ne preuzima na sebe, jer ona samo tolerira vjeru. Makoliko bio težak teret poreza, iskusni ljudi – konzuli, članovi posebnih povjerenstava, strani činovnici u službi Porte – slažu se da nedostatak uprave nije toliko u samom poreznom sustavu koliko u načinu naplate. Zemlja je u Bosni plodna i vraća stostruko. Hercegovina, a napose donji dio pokrajine, nije ni izdaleka tako dobro prošla: neplodno zemljište

i šume zauzimaju ondje četiri puta više prostora od zemlje koja se obrađuje, a stoipedeset tisuća kmetova za obradu ima samo 300.000 četvornih stopa. No ako se rajetin ne može prikazati kao skroman i umješan kmet, on je bar navikao na siromaštvo i slobodno možemo kazati da bi mogao živjeti sretno da nije pohlepe zakupnika poreza i njihove neograničene pljačke.

Davno prije ukidanja kmetstva i uvođenja velikih reformi, Porta je priznala nedostatke u načinu ubiranja poreza. Već 1839. jedan ga hatišerif ovako raskrinkava i nalaže da se s njime prestane: "Još se zadržao jedan poguban običaj, premda može donijeti isključivo kobne posljedice, a to je prodaja prava ubiranja poreza, poznata pod nazivom *iltizam*. U tom je sustavu građanska i financijska uprava u jednom mjestu prepuštena samovolji jednog jedinog čovjeka, odnosno ponekad željeznoj ruci najžešćih i najpohlepnijih strasti." *Hatihumajun* iz godine 1852. i onaj iz 1856. iznova se vraćaju istoj temi s toliko odlučnosti da izgleda nemoguće da je sustav zakupa poreza, triput tako snažno i tako svečano osuđivan pred očima Europe, ostao na snazi u obje pokrajine, u inat i samome sultanu, i da je mogao dati povoda prigovorima triju velikih sila koje su interese raje uzele u zaštitu.

Izvorište te nevjerojatne upornosti turske uprave da nastavi s postupcima koje je Europa osudila, a ona sama žigosala, počiva u značaju Osmanlije, u njegovu zazoru od svake reforme, napose kad je ona posljedica kakvog stranog utjecaja, zatim u mlitavosti središnje vlasti koja nikad nije imala snage natjerati na izvršenje vezirskih naredbi, osim na jednom veoma ograničenom području. Takvi bi razlozi bili dovoljni da objasne stanje stvari, ali mogli bismo navesti još dva, važnija, koji će se i ovaj put – barem se mi toga plašimo – isprriječiti novim reformama što su uvedene sultanovim *iradom* od 2. listopada i *fermanom* od 12. prosinca 1875.: riječ je, naime, o tome da sustav zakupa ima (s vladina motrišta) tu dragocjenu prednost da vladi koja je u oskudici uvijek pruža spreman izlaz iz neprilike – eskont poreza koje tek treba ubrati i prijevremeno unovčenje prinosa, koji se potroši prije nego što se i naplati. Najposlije, stvar je i u tome što između blagajnika kojega imenuje Porta i čije je sjedište za Bosnu u Sarajevu, a za Hercegovinu u Mostaru, i obveznika obiju

pokrajina, postoje mnogi posrednici na svim stupnjevima i što svaki od njih, vjeran tradiciji *bakšiša* koja je ukorijenjena u Carstvu, ne preza pred nezakonitim zaradama čiji sav teret snose sultanovi podanici. Mogli bismo se vratiti još dalje u prošlost, kada bismo uzeli zadaću da, umjesto da ovo pitanje proučavamo s posebnog gledišta Bosne i Hercegovine, boljku liječimo u samome središtu Carstva, No bit će korisnije da nastavimo s prikazom položaja raje prema pravosuđu, odnosno kakvu joj zaštitu daje zakon kada, sporeći se s nekim muslimanskim podanikom, potraži zaštitu ovdašnjih sudova.

XI. POGLAVLJE

UPRAVA – PRAVOSUĐE
GRAĐANSKA I SUDSKA UPRAVA. RAZLIČITE SUDSKE NADLEŽNOSTI. SUCI. SASTAV SUDOVA. ŠTO SE DOGAĐA U PRAKSI. TAHIK-MEDŽLISI

Upravna i sudska vlast toliko su povezane da najprije, da bismo shvatili funkcioniranje sudstva u ovim pokrajinama, trebamo ukratko promotriti oblik njihova ustrojstva.

Središnju vlast u Bosni zastupa *valija*, to jest generalni guverner, čije je sjedište u Sarajevu. Cijela se pokrajina dijeli na šest okruga ili sandžaka, a gornja i donja Hercegovina čine sedmi sandžak, podčinjen valiji, koji tako dobiva naziv generalnog guvernera Bosne i Hercegovine. Na čelu pojedinog sandžaka, sa sjedištem u njegovu glavnom gradu, nalazi se *mutesarif*, civilni guverner, kojeg imenuje valija, a svakim od *kaza*, odnosno okruga u sandžaku, upravlja *kajmakam*. Kaze se dalje dijele na *nahije*, zajednice sela pod upravom *mudira*, što bi odgovaralo našim predsjednicima općina. Nadalje, svakom jedinicom u tim zajednicama upravlja *knez*. Hercegovački je sandžak jedini čijeg *mutesarifa* ne imenuje valija, nego ga izravno određuje Porta. U ozbiljnim slučajevima, kao što su oni koji su se nedavno dogodili, radi jedinstvenosti zapovijedanja valija preuzima ovlasti neposredne vlasti nad hercegovačkim sandžakom.

Pokrajinama se upravlja na temelju posebnog ustava, osnovnog zakona koji se danas primjenjuje na sve *vilajete*, to jest provincije, ali se na Bosnu protegnuo tek poslije nedavno učinjenih ustupaka. Uostalom, upravnu povijest Bosne ne bi bilo

teško napisati, jer je još prije otprilike dvadeset godina, kao što smo vidjeli, u pokrajini vladalo feudalno uređenje. Uza svakog kajmakama nalazi se sjedište suca, odnosno *kadije*, koga na neodređeno vrijeme imenuje guverner, a u nekim slučajevima vrhovni sudski poglavar pokrajine, *mula*, poslan iz Carigrada. On se imenuje samo na godinu dana, a sjedište mu je u Sarajevu.

Nijedan od predstavnika središnje vlasti koji imaju izvršnu moć – valija, kajmakam i mudir – nema diskrecijsko pravo, nego se oslanja na vijeće, koje pod njegovim predsjedanjem zasjeda u *konaku*, a broj njegovih članova razmjeran je važnosti upravnog središta.

Ovaj *medžlis* (tako se zove vijeće) značajkama svojih članova predstavlja različite staleže i vjere na koje se dijeli stanovništvo, a popunjava se izborom na osnovi V. dijela osnovnog zakona o vilajetima. No većina glasova pri svakom odlučivanju neizbježno pripada muslimanima, jer ne samo da tim vijećima prevladava vladin utjecaj nego je i članova muslimana uvijek više od članova kršćana.

Medžlisi poprimaju čas upravni, čas sudski karakter i u tome je korisnost novog ustava. Kadija u svom sudu sudi na osnovi Kurana i ne prihvaća svjedočenje kršćana. Prema tome, onog dana kad je u načelu priznata ravnopravnost vjera pred zakonom, bilo je potrebno ovlastiti raju da svoje sporove iznosi pred *medžlis*, koji može donositi pravorijek na osnovi *tanzimata*, to jest prihvaćanja toga svjedočenja. To je očiti napredak, ali da bi jednakost koju je zakonodavac zapisao u zakonu postala stvarna, broj sudaca obiju vjera trebao bi biti podjednak, a to nije tako.

U građanskim i krivičnim sporovima postoje tri stupnja. Na *kadijin* pravorijek može se podnijeti žalba *medžlisu*, a na *medžlis* sa sjedištem u glavnom gradu *sandžaka* – *muli*, odnosno vrhovnom sucu, sa sjedištem u Sarajevu. Kad su optuženici muslimani, oni već u sastavu sudova nalaze dovoljnu zaštitu; ako su kršćani, s obzirom na to da za njih ne postoji *kadija*, smjesta će se obratiti *medžlisu*, koji bi im morao pružati podjednaku zaštitu kao i muslimanima, ali im u stvarnosti ne pruža nikakvu. Naime, neovisno o broju glasova koji neizbježno pripadaju stranci suprotne vjere, sve što je u službi središnje vlade osmanlijsko je,

imenovale su Osmanlije, ovisno o njihovoj vlasti i, prema tome, zainteresirano donositi rješenja koja će njima biti po volji. Naovisno o tim razlozima, dolazi do stalne smetnje zbog toga jer članovi suda govore turski, koji je službeni jezik vlade i sudova, te da se oni koji vode sudske predmete, suci, izvjestitelji i prevoditelji, očituju i vode zapisnike na tom istom jeziku. Međutim, stranke u sporu, stanovnici obiju pokrajina, odnosno i Bosne i Hercegovine, govore slavenskim jezikom te ni na koji način ne mogu provjeravati postupak i ocjenjivati pravorijek. Treba, doduše, priznati da su u središtima gdje su kršćani brojniji, a tako je u svim poljoprivrednim središtima, predstavnici raje oba obreda pozvani za članove vijeća i dužni su znati turski. No da bi ispunili taj uvjet, bilo bi potrebno da su ti katolički ili pravoslavni predstavnici živjeli u Carigradu ili u istočnom dijelu carstva, što nije čest slučaj, s obzirom na to da oni, kao kmetovi vezani za zemlju, ne mogu napuštati zemlju koja ih hrani. Prema tome, u praksi se uzimaju sitni prepredeni trgovci koji trguju s Carigradom ili rumelijskim gradovima, odnosno, ako ih nema, Grci nastanjeni u Bosni, koji su u njoj stekli pravo građanstva.

Uostalom, do pravorijeka koji treba donijeti dolazi se tako sporo, a nepristranost suđenja toliko je sporna da kršćanin više i ne ide na sud. Žalba koju ulaže kršćanin treba biti ispisana na turskom jeziku, a rijetko kada će neki tajnik ili javni bilježnik pristati da je sastavi, jer je ona najčešće usmjerena protiv nekog muslimana. Kad se takva žalba napiše, predaje se kajmakamu, a ovaj je, ako ustanovi da je opravdana, potpisuje i predaje sucu, koji je priključuje brojnim neriješenim predmetima. Budući da je taj *kadija* musliman, kako dopustiti pomisao da bi on bio sklon žalbi koju neki kršćanin ulaže protiv muslimana, a kada se, ipak, poslije poduzimanja mnogih koraka i nakon što se riješe ostale parnice, zakaže ročište za ovu posljednju, kako opet zamisliti da bi, s većinom koju imaju u vijeću *medžlisa*, muslimanski suci presudili u korist kršćanina?

Sudski je postupak usmen i o njemu ne ostaje pisani trag. Sve pisarnice središnje vlade u koje se slijevaju žalbe i prigovori iz obje pokrajine, ne upošljavaju više od petnaest do dvadeset pisara; u Sarajevu, primjerice, cjelokupna dokumentacija

vrhovnog suca može stati u nekoliko malih vrećica, naših negdašnjih parničnih vreća, gdje se iz godine u godinu slažu spisi koji sadrže sažetak žalbe i sažetak izrečenog pravorijeka, a nikad se i ne spominje raspravu koja se o tome vodila.

Pozvanim se svjedocima nikad ne nadoknađuju troškovi, a često moraju doći izdaleka. Ako trebaju svjedočiti protiv svog druga u vjeri, oni se suzdržavaju, a ako, naprotiv, trebaju govoriti protiv nekog Turčina, boje se osvete. Stoga su svjedočenja nepotpuna, a kako se pravda ne udjeljuje besplatno, a presude su rijetko kad nepristrane, kršćansko je stanovništvo izgubilo povjerenje u sudske odluke koje su, k tome, uvijek skupe. Prema tome, ono je odustalo obraćati se sudovima, dok Turčin koji se spori s rajom, nikad ne povlači žalbu i lako ostvaruje što želi.

Uostalom, zbog toga jer muslimani mahom žive u gradovima, a selo su prepustili kršćanima, u običnom životu ima malo dodirnih točaka između pripadnika ove dvije vjere. No čim je riječ o odnosima kmetova i begova, sporovi postaju sve brojniji, možemo reći da su čak neprestani. Da bi rješavala te sukobe, koji se tiču zakupa, izvršenja odredaba i stotina pojedinosti oko vođenja gazdinstva, Porta ja osnovala poseban sud, *Tahkik-medžlis*, sastavljen od muslimanskih sudaca, uz asistenciju jednog svećenika istočno-grčkog obreda i dvojice trgovaca, jednog katoličkog i jednog grčko-pravoslavnog. Međutim, ni ovdje interesi onih koji odlučuju nisu istovjetni interesima žalitelja, tako da kmetovi kršćani kojima sude isključivo trgovci, svećenici i određen broj muslimanskih porotnika iz bosanske staroturske stranke, u njihovim presudama nalaze tek upitnu zadovoljštinu.

Ostavimo po strani optužbe o zloporabi položaja koje iznosi raja, sumnje o pritisku koji bogati i visoki dužnosnici središnje vlasti vrše na suce. To su tvrdnje koje bi trebalo provjeravati i koje ne treba primati olako, čak i kad se tiču muslimanskih sudova koji presuđuju u sporovima između kršćana i muhamedanaca. Manjkavost sudstva valja tražiti u samom ustrojstvu sudova i nedostatnoj zaštiti koju oni pružaju, a ne u svojstvima onih koji ih sačinjavaju. U tom je smislu i središnja vlast priznala neophodnost provođenja reformi i propisala izmjene poznate pod nazivom *kanun*, po kojima su prava žalitelja

ista, bez obzira kojoj vjeri pripadali. No u stvarnosti, niti su se Turci što zasjedaju u *medžlisima* pridržavali pravosudnih propisa, niti su *kajmakami* u život provodili nove zakone o ukidanju zakupa poreza, a *kadija*, s muslimanskim zakonikom u ruci, i nadalje presuđuje u sporovima između muslimana i kršćana po *šerijatu*, odnosno ne priznajući svjedočenja potonjih, zato što ne prihvaća pomisao o moralnoj jednakosti između sebe i raje, jednakosti koju, inače, priznaje *tanzimat*. Da bi se čovjek uvjerio u stvarnost te činjenice, dovoljno je baciti pogled na notu koju je grof Andrássy sastavio u ime tri velike sile. "Jednakost pred zakonom je načelo koje je izrijekom proklamirano u *hatihumajunu* i utvrđeno zakonodavstvom, ali, premda je pravno obvezatno, to načelo još nije u općoj primjeni u cijelom Carstvu. U stvari, svjedočenje kršćana protiv muslimana prihvaćaju sudovi u Carigradu i u većini velikih gradova, dok u nekim udaljenim pokrajinama, kao što su Hercegovina i Bosna, suci odbijaju priznati njegovu valjanost. Bilo bi, dakle, potrebno poduzeti praktične mjere da ubuduće kršćani ne bi strahovali od uskrate pravde."

Vidi se da nismo daleko od uzrečice koja se uvriježila u raje: *Kršćaninu suda nema! Za kršćanina nema pravde!* Kako turski činovnici osjećaju sklonost svojim istovjercima, a kajmakami se prvenstveno oslanjaju na agu ili bega zemljoposjednika, koji im na uslugu stavljaju svoj mjesni utjecaj, proizlazi da ta uzrečica, koju raja tako često spominje, nije samo jedno od onih pretjerivanja koja ističe neka stranka sklona izazivanju sukoba, koja se ne miri s muslimanskom vladavinom.

XII. POGLAVLJE

SLOBODA VJEROISPOVIJESTI. RAJA OBA ZAKONA POLOŽAJ PODANIKA JEDNOG I DRUGOG OBREDA NA POČETKU TURSKE VLADAVINE. USTUPCI FRANJEVCIMA. REFORME SULTANA MAHMUDA. ABDUL-MEDŽIDOVE REFORME. HATIŠERIF OD GILHANE

Raja koja se digla na ustanak, sažela je svoje pritužbe u svezi sa slobodnim ispovijedanjem vjere u predstavkama koje je sastavio jedan njihov vođa. Nemoguće je odvagnuti točnost tih tvrdnji. Unatoč onome što se netom dogodilo u Solunu, čini se da je priča o postupcima koji se pripisuju muslimanima – o ubojstvima, nasilnom prevođenju na islam, otmici djece da bi se spriječilo da budu krštena, svakovrsnim zlosiljima prema vjeri itsl. – prožeta pretjerivanjima svojstvenim Slavenima iz ovih pokrajina. Čak i da se prihvati točnost ovih tvrdnji, one bi se odnosile na pojedina naselja, a optužbe bi bilo teško dokazati. Prema tome, kad se pokušavaju smireno istražiti uzroci ovog sukoba, treba se pozivati na opće činjenice službeno formulirane u diplomatskoj noti na koju smo se često pozivali u ovoj knjizi.

"Možda nema nijedne pokrajine u europskoj Turskoj", kaže grof Andrássy, "gdje bi neprijateljstvo između Križa i Polumjeseca poprimilo tako oštre oblike. Ta fanatična mržnja i to nepovjerenje moraju se pripisati susjedstvu s narodima iste rase, koji uživaju punu slobodu vjeroispovijesti, a nje su kršćani iz Hercegovine i iz Bosne lišeni.

Europa se u više navrata morala pozabaviti njihovim žalbama i traženjem sredstava da se s time prekine. Jedan je od

plodova brige velikih sila *hatihumajun* iz godine 1856.; ali taj akt i nadalje izrijekom ograničava slobodu vjeroispovijesti u odredbama koje se, napose u Bosni i u Hercegovini, provode toliko kruto da je svake godine dolazilo do novih sukoba. Izgradnja bogomolja i škola, uporaba zvona, osnivanje vjerskih zajednica – sve je to u ovim pokrajinama još podložno smetnjama koje kršćanima izgledaju kao uvijek žive uspomene na osvajački rat, prisiljavaju ih da u muslimanima gledaju samo neprijatelje svoje vjere i kod njih održavaju dojam da žive pod jarmom ropstva čije je zbacivanje njihovo pravo i obveza."

Primijetimo usput da je državnička politika puna nedosljednosti, da bi bilo teško jasnije reći ustanicima da je u njihovom slučaju ustanak najsvetija dužnost, da su, uostalom, od jučer ustanici *zaraćena strana*. A austrougarska vlada, pošto je ovom notom pružila moralnu potporu buni, ako može neka objasni otmicu vođe Ljubibratića na području Vinjana, koje i Schedina i Handtkeova karta srednje Europe nedvosmisleno prikazuju kao otomansko, a ne austrijsko ozemlje.

Sa činjeničnog ćemo stajališta razmotriti kako u pokrajinama stoje stvari glede slobode vjeroispovijesti, po kojim je pravilima ona uređena i kako se zakon provodi u praksi.

Treba otvoreno kazati da je taj zakon o vilajetima, koji se danas primjenjuje na pokrajinu Bosnu i na njen Hercegovački sandžak, u vjerskom pogledu veoma liberalan i da taj liberalizam ne potječe od jučer, da nije posljedica nekog vanjskog utjecaja niti pak razboritosti i pronicljivosti državnika Porte koji su osjetili potrebu za ustupcima suvremenim shvaćanjima. Nameće ga sam Kuran, koji je postavio sljedeće načelo: kada prihvati i plati danak, kršćanin može slobodno ispovijedati svoju vjeru i baviti se svojim vjerskim poslovima, dakako, uz nekoliko ograničenja koja ćemo razmotriti. Taj liberalizam, koji može začuditi one koji ne poznaju duh Kurana, počeo se primjenjivati prije više od dvanaest stoljeća, kada su Arapi osvojili Jeruzalem (637. godine), a iz samoga teksta Omarove kapitulacije vidjet ćemo da nema bitne razlike između odredaba novog zakona koji je nedavno prihvaćen i tog prvog, koji je poslužio kao obrazac svim kasnijim ugovorima između kršćana pod turskim jarmom i muslimana-pobjednika.

"Kršćani će", kaže se u tekstu kapitulacije, "plaćati godišnju rentu u skladu sa zakonom Kurana. Oni neće smjeti niti u sedlima jahati konje, niti nositi bilo kakvu vrstu oružja, niti se služiti arapskim jezikom u devizi svojih pečata, niti prodavati vino bilo kakve vrste. Ma kuda pošli morat će nositi istovrsnu odjeću, a na kaputima će uvijek imati pojaseve. Na svoje crkve neće stavljati križeve i na muslimanskim ulicama neće otvoreno pokazivati križeve kojih su pune njihove knjige. Gradovima neće odzvanjati zvuk njihovih zvona, a u zvono će udariti samo jednom da najave molitvu."

Ako se pridržava rečenoga, kršćanin je slobodan živjeti kako mu drago. Osim toga, od danas teorijski uživa i građansku jednakost, on je *teba*, podanik Carstva, kao i musliman, premda ga po običaju nazivaju imenom raja, koje se, kako smo spomenuli, treba primjenjivati na cijelo *stado*. "Radi, plati i moli se kako te volja", to je bilo geslo Arapa kad su osvojili Jeruzalem, a takvo je i geslo muslimana koji upravljaju Otomanskim Carstvom, a da bi pokazala svu svoju snošljivost, jer kršćanin prihvaća i plaća danak, Porta će u Smirni i Carigradu čak davati i pratnju vlastitih vojnika za tijelovsku procesiju.

Kad su Turci 1453. osvojili Carigrad, kršćani su zadržali svoje crkve, slobodno ispovijedanje vjere i pravo da sami sobom upravljaju. Sveta Sofija je, doduše, pretvorena u džamiju, ali su ostale carigradske crkve podijeljene popola između obje vjere. Što se tiče svećenika, oni ne podliježu nikakvom porezu, a od dadžbina su oslobođena čak i njihova imanja. Pobjedniku je politički duh nametnuo onu carsku naredbu koja izuzima sve kršćanske redovnike od glavarine i jamči im slobodu obavljanja obreda. Deset godina poslije, sutradan po zauzeću Bosne, ferman poznat pod nazivom *Ahdnama* taj je isti zakon, kojim se već koristilo bivše Grčko Carstvo, protegao i na novu pokrajinu Carstva. Tim se fermanom iz godine 1463., točnije rečeno, do danas upravljalo katoličkim podanicima Bosne i Hercegovine. Evo doslovnog prijevoda te neobične isprave, čiji se izvornik čuva u fojničkom samostanu u Bosni, gdje ju je prepisao jedan naš sunarodnik, g. Saint-Marie:

"Mi, sultan Mehmet-han, dajemo do znanja svim plemenitima i neplemenitima: podario sam ovaj ferman franjevačkim svećenicima iz Bosne i predao im ga kao poseban znak svoje milosti. Naređujem da nitko ne ometa ili sputava njihove crkve ili njih same i da ih ni u čemu ne uznemiruje, te hoću da se u svim mojim državama i posjedima oni nemaju čega plašiti ili pribojavati. One koji su pobjegli i vratili se ne treba uznemiravati, neka budu izuzeti od svakog progona u mojim pokrajinama i neka u njima mogu opsluživati svoje crkve.

Neka se nitko, ni moji velikaši, ni moji veziri, ni moji vjerni muslimani, ni moji podanici, ne upleće u njihove poslove, ne muči ih i ne čini im nasilje. Neka uživaju potpunu slobodu za svoje duše, svoje domove, crkve, a isto tako ljudi i stranci koji im dolaze u posjet u mojem Carstvu. Za potvrdu ove vrlo visoke milosti i zaštite koja se daje gore navedenim svećenicima, dodjeljujem im ovu naredbu i kunem se vrlo teškom zakletvom: u ime Stvoritelja neba i zemlje, u ime sedam svetih knjiga, u ime našeg velikog proroka, u ime stodvadesetičetiri tisuće proroka, u ime svetog mača kojim se opasujem. Neka nitko ni u čemu ne muči rečene svećenike i ne protivi im se, dok su god vjerni mojoj osobi i mojim predstavnicima."

Uzmemo li u obzir da ova isprava, upućena ocu Anđelu Zvizdoviću, duhovnom poglavaru franjevaca, potječe iz 1463. godine, moramo priznati da je prožeta liberalnim duhom koji je u suprotnosti s tim vremenom i s gotovo legendarnom nesnošljivosti koja se inače pripisivala poglavaru pravovjernih. Ove slobode, odobrene predstavnicima katoličke vjere u Bosni, dobili su deset godina ranije predstavnici grčkog obreda u Carigradu i one su, od prvog dana turske vlasti do posljednjih godina, svečano obnavljane prigodom stupanja svakog novog sultana na vlast.

Čak ako i ne spomenemo nove ustupke koji su se odobravali pri svakom preuzimanju vlasti, očito je da sultanovi podanici-kršćani ne bi imali zašto zavidjeti inovjernim podanicima drugih europskih zemalja na njihovu položaju da su se carske naredbe uvijek doslovno poštovale. Isprva dragovoljne i donošene u skladu s načelima Kurana, koji zabranjuje prevođenje na islam

nakon prihvaćanja danka, ove su reforme postale političkom potrebom otkako je Grčka, otrgnuvši se turskom jarmu, 7. ožujka 1830. postala neovisno kraljevstvo.

Ishod toga prevrata povoljno je utjecao na sudbinu kršćana. Oči Europe bile su uprte prema istoku i otad je svako kršenje obveza koje su sami sultani preuzimali postajalo razlogom nezadovoljstva kršćanskog stanovništva u cijelom svijetu. Tada su čak i oni veliki veziri koji su se najtvrdoglavije držali utabanih staza shvatili da umjesto potpirivanja mržnje i podizanja ograda između naroda, valja, naprotiv, smirivati duhove ustupcima, rušiti prepreke slobodnom ispovijedanju vjere te, napokon, brisati nejednakosti koje još postoje između Osmanlija i kršćana.

To ne znači da u tako dugu vremenskom rasponu nije bilo nesuglasica između pobjednika i pobijeđenih. Ako je Turčin u biti snošljiv u vjerskom pogledu, točno je i to da je u raznim fazama svoje vladavine sanjao o potpunom istrebljenju kršćana u svojim zemljama, jer je u njihovim uzastopnim bunama vidio ozbiljnu opasnost za Carstvo; sutradan po porazu kod Navarina, veliki je reformator sultan Mahmud pomišljao na takvu zamisao o općem pokolju; kao i 1640., u vrijeme Murata IV., i 1770., nakon ustanka u Moreji, o ovom se pitanju raspravljalo na vijećanjima Divana. No pošto je ta zamisao odbačena i shvaćena opasnost jednog takvog opredjeljenja, Mahmud je odlučno krenuo putem reformi, priznao načelo jednakosti pred zakonom i išao dotle da podupre izgradnju crkava. Godine 1831. veliki je vezir Rešid-paša, toliko energičan u suzbijanju pobune u Albaniji, darovao osamdeset tisuća pijastera za podizanje crkve grčkog obreda u Monastiru. Sultan je 1837. proputovao Bosnu i Hercegovinu da bi se osobno uvjerio u dosljednost u provođenju propisa koji su izazvali veoma teške nerede u ovom dijelu Carstva. Baš je u to vrijeme u praksi zauvijek napuštena jedna od najbitnijih odredaba Omarove kapitulacije – ona koju je Mahmud već u načelu ukinuo, kojom su se muslimani toliko ponosili i koja im je bila toliko draga, a ticala se razlika u odijevanju. Na veliko negodovanje Bosanaca iz staroturske stranke, raja je počela nositi turban i žute papuče, kao i Muslimovi sinovi. Mahmud je te 1837. godine u reformama otišao dalje nego bilo koji njegov nasljednik: naložio je vlastima

da skrbe za dobrobit njegovih podanika *bez obzira na podrijetlo ili vjeru* i izgovorio one znamenite riječi koje su povjesničari zabilježili: Odsad želim prepoznavati muslimane samo po džamiji, kršćane po crkvi, Židove po sinagogi.

Govorilo se, doduše, da je ta očitovanja snošljivosti manje nalagala potreba i želja da se nanovo pridobije kršćansko stanovništvo, a više njegova potajna ljubomora na Mehmed-Alija i želja da liberalizmom nadmaši drskog vazala koga nije mogao svladati na bojnom polju. No posljedice su, bar privremeno, posvuda bile vidljive i zavladalo je vrijeme smirenja, *s izuzetkom, međutim, Bosne i Hercegovine*, jer ono što objašnjava sadašnje stanje jest upravo razlika između ovih pokrajina i ostalog dijela Carstva, i upravo to valja dobro utvrditi. Bilo kako mu drago, s reformama se krenulo dalje i 31. srpnja 1839. godine Rešid-paša, koga je Abdul-Medžid po dolasku na vlast zadržao u vladi, na Gilhanskom je polju, u nazočnosti sultana, cjelokupnog okupljenog naroda i diplomatskih predstavnika pročitao *hatišerif* čiji je bio glavni pokretač, a kojim se utvrđivalo načelo građanske jednakosti između svih podanika Carstva "bez obzira na podrijetlo i vjeru".

Velika reforma iz godine 1839., kojom je trebalo započeti stvarno oslobođenje raje, odlučena je, zapravo, još 1831., i ta je čast pripala Mahmudu, ali već tada su bosanski muslimani odbili priznati novi zakon, protjerali su travničkog vezira, a Ali-beg, upravitelj Stoca u Hercegovini, kreće na buntovnike, da bi sultanovog predstavnika vratio u njegovu rezidenciju. Našavši u Aliji energičnog izvršitelja koji je dokazao svoju vjernost, Porta ga imenuje pašom i samostalnim vezirom i na upravljanje mu daje cijelu pokrajinu. Kad se našao na tom položaju, umjesto da provodi Mehmedove reforme, on ugnjetava kršćane i neprijateljem smatra svakoga tko se pokorava novom zakonu. Dugi niz godina drži apsolutnu vlast u zemlji, usuprot sultanu, čiji je vazal samo nominalno, i ponaša se kao gospodar, uz uvjet da Porti plaća danak od dvjesto tisuća franaka godišnje. U ovim je pokrajinama vlast raznih sultana što su se smjenjivali punih sedamnaest godina bila čista tlapnja, a središnja je vlast napokon opet priznata tek 1850. godine, kad je buntovni Alija svrgnut, a potom i strijeljan.

Tako su Bosna i njen Hercegovački vilajet od 1831. do 1850. godine ostali izvan onih kretanja čiji je začetnik bio Mahmud, a *hatišerifi*, toliko liberalni po duhu, ostali su za muslimane odozgo mrtvo slovo na papiru. Kako smo vidjeli, 1850. Omar-paša suzbija još jednu pobunu na sjeveru Carstva, pa nove reforme *tanzimata* treba nametati silom. Slobodno se može kazati da glede toga od 1851. do 1875. nije ostvaren nikakav napredak, nego se, naprotiv, nazadovalo; doduše, neke dodijeljene slobode nisu ukinute ili oduzete, nego su u praksi poništene. Uzmimo samo izvanjske razlike: bosanska raja ne bi mogla nekažnjeno obaviti glavu turbanom i bez izazivanja sablazni obuti turske papuče umjesto slavenskih opanaka, dok su kršćani, kao što smo spomenuli, za vrijeme Mahmudova putovanja izbrisali svaku razliku u odijevanju između sebe i muslimana.

To bi bila kratka povijest reformi do Abdul-Medžidova dolaska na vlast. Etapa je malo, jer je, u stvari, od 637. do 1839. godine jedinu radikalnu mjeru u korist kršćana poduzeo Rešid-paša i ona bi prekinula svaki prijepor da se primjenjivala od samog početka, ali nikad nije postala praksom nego je ostala čisto teorijskom odredbom. Od 1839. do 1875., od Abdul-Medžida do danas, nijedna sultanska naredba ne donosi ništa novo, jer *tanzimat*, tj. skup reformi što ih je Omer-paša nasilno nametnuo pokrajini Bosni, koja nije htjela prihvatiti te mjere i pobunila se, na kraju krajeva nije ništa drugo do *hatišerif* od Gilhane, a on se nikad nije mogao primijeniti u pokrajini, premda je bio izvršan za cijelo Carstvo. Još jedan *hatišerif* objavljen je 6. lipnja 1853.; godine 1856. reforme su iznova potvrđene *hatihumajunom*, zatim se 1858. i 1862., poslije bune Luke Vukalovića, na njima najizričitije inzistira, te se konačno budi nada da će pisani zakon postati stvarni zakon. No još uvijek nije tako. Otad je buknuo još jedan ustanak i grof Andrássy je prisiljen u svojim zaključcima postaviti sljedeći zahtjev: "Izložio sam točke koje bi se morale primijeniti na pobunjene pokrajine da bi postojala utemeljena nada za smirivanje stanja. Evo tih točaka: *puna i potpuna vjerska sloboda*, ukidanje zakupa poreza itd."

Odavno je priznato pravo utemeljenja novih crkava, toleriraju se vanjska očitovanja vjerskih obreda, duhovne vođe –

patrijarsi, biskupi i dr. – u načelu imaju pravo upravljati eparhijama, biskupijama itd. i rukovoditi samostanima. Jednom riječi, reklo bi se da se vjerska sloboda uživa bez ikakva ograničenja, ali mjesne vlasti pronalaze načine da sve te liberalne mjere ponište u praksi, s obzirom da kršćani, da bi se njima mogli koristiti, trebaju ishoditi odobrenje koje izdaje *valija* ili *kajmakam*, a ta formalnost često postaje neostvariva, zbog fanatizma, nebrige ili zlonamjernosti muslimana. Otkud ova anomalija? Dok Arapin hladnokrvno promatra vjerske manifestacije kršćana u Jeruzalemu, dok Rumeliot i Albanac prema njima pokazuju ako ne razumsku snošljivost a ono bar stvarnu ravnodušnost, kako to da baš musliman iz Bosne i Hercegovine, ne pokoravajući se čak ni sultanovoj volji i *valijinim* naredbama, svojom mržnjom progoni raju i uskraćuje joj mogućnost da se koristi liberalnim odredbama darovanih reformi?

Razlog što ga navodi grof Andrássy svakako je nepobitan: raja, naime, uspoređuje svoju sudbinu i sudbinu svoje braće pod vlasti austrougarskog carstva, od koje je dijeli samo rijeka ili planina, pa joj je njen podređeni položaj još i teži. No nije to jedini razlog i predstavlja tek jednu stranu pitanja o kome raspravljamo; boljka je starijeg podrijetla. Veliko je zlo za sve da su Slaveni kršćani, koji su bili pod vlasti bosanskih kraljeva, u jednom trenutku svoje povijesti napustili svoju vjeru da bi prihvatili islam, nakon što su ih muslimani podjarmili. U samom je značaju Slavena odlika da se oduševljavaju vjerom koju slijede. Za potkrijepu ove tvrdnje ima dosta primjera, da i ne spominjemo Poljsku. Ako je bit Slavenove vjere fanatičnost, on se toliko žarko zanosi da ta fanatičnost u njega ide do skrajnosti. Otud ta razlika između Slavena muslimana *odozgo*, potomaka bosanskih obraćenika iz vremena osvajanja, i Osmanlije *odozdo*, koji je u svojoj vjeri sumnjiv onom prvom jer je prihvatio reforme što su ih donosili sultani od Mehmeda do danas. S druge strane, prema ovom Bosancu – Slavenu i muslimanu – stoji Bosanac Slaven i kršćanin, isto toliko zanesenjak kao i on, ali u suprotnoj vjeri (i to iz istih razloga koji proizlaze iz osobina njegove rase), a kod koga postoji i ono uvriježeno zlopamćenje rođeno iz izdaje i otpadništva koje on nikada nije zaboravio.

To još nije sve. Postoji, naime, bitna nespojivost između podarenih reformi i samoga duha Kurana. Sveta je knjiga istovremeno građanski i vjerski zakon, i zakonik i evanđelje. Ona, doduše, propisuje da kršćanin može slobodno ispovijedati svoju vjeru pošto plati danak i zabranjuje prevođenje na islam, ali je ona ipak povukla neprelaznu graničnu crtu između muslimana i raje i svoju je društvenu slabost zapisala u same temelje sustava. Kada je Abdul-Medžid godine 1839. na Gilhanskom polju svečano proglasio građansku jednakost, ako je svijetu i dao sliku visoke vjerske snošljivosti time što je svojim podanicima nametnuo jedan novi zakon utemeljen na političkom interesu njegova carstva, zapovjednik pravovjernih je istovremeno, barem u očima staroturske stranke, nanio veliku štetu onome što se dotad smatralo za jedini i nepovredivi zakon. Reforme su mogli prihvatiti samo oni koji su bili obdareni prirodnom blagonaklonošću, stanovitim duhom snošljivosti ili vjerskom ravnodušnošću, koja nikad nije bila svojstvena Slavenima muslimanima iz Bosne i Hercegovine. Tako jednakost zapisana u zakonu nije nikad postala dijelom običaja stanovnika ovog dijela Carstva i, bojim se to izreći, nikad neće ni postati. A pobunjena raja, kojoj Visoka Porta čini sve ustupke koje od nje zahtijevaju tri velike sile, odbija vjerovati obećanjima koja su joj već toliko puta dali, ako i europske vlade ne stave svoje potpise na ugovore i ne zajamče njihovo doslovno izvršavanje.

Uostalom, mnoge druge predrasude povećavaju razmak koji dijeli dva staleža i sprječavaju stapanje Bosanaca u jedno. Muslimanska vladavina, koja u sjevernim pokrajinama nikad nije u potpunosti prihvaćena, ni u jednom trenutku nije donijela one naknade u obliku blagostanja ili slave, koje čak i najtiranskija osvajanja ponekad daju narodima u zamjenu za oduzetu slobodu. Da navedemo samo jedan primjer koji nas se dosta neposredno tiče: i mi smo početkom ovoga stoljeća kao pobjednici ušli u slavenske pokrajine, ali je naša kratkotrajna okupacija u njima ostavila drukčije uspomene: izgrađene putove, naviknutost na stegu, primjere reda, štednje i rada. Nakalemivši se na slavensku rasu, islam je donio samo gorke plodove, i dok je kod Arapa, Španjolaca i Perzijanaca cvjetalo blistavo doba, plodno

umjetnošću, znanosti i gospodarstvom, taj je isti islam ostao jalov u ovom dijelu europske Turske, gdje se silom ukorijenio prije četiri stoljeća.

Znači li to da je raja, kojoj velike sile pomažu svojim posredovanjem, kao narod obdarena vrlinama koje nedostaju Bosancima muslimanima? Ne bismo se usudili ustvrditi takvo što. Za putnika je veliko razočaranje kada otkrije podvojenosti, unutarnje razmirice koje razdvajaju kršćane latinskog i grčkog obreda. Sjedinjeni u potlačenosti, bilo bi prirodno da ti Slaveni to budu i u buni, ali u cijeloj sjevernoj Bosni, u turskoj Hrvatskoj i na obalama Une i Save, netrpeljivost između oba ova obreda toliko je velika da smo mi svojim očima vidjeli katolike kako idu za Turcima protiv pravoslavnih pobunjenika. Moramo kazati da to nije slučaj u donjoj Hercegovini, ali tamo ima drugih, isto toliko dubokih rana, i to bi bila druga strana problema s kojom bi trebalo upoznati javnost. Odsustvo najosnovnije radinosti, koje je toliko očigledno kod raje, može se staviti na teret franjevačkim svećenicima koji upravljaju katoličkim stadom. Nevjerojatna neukost pravoslavnih i njihovo praznovjerje moraju se pripisati isto takvoj neukosti i praznovjerju pripadnika pravoslavnog svećenstva. U nedostatku nekog vladinog tijela koje bi im omogućivalo da iziđu iz svoga barbarstva, duhovne bi vođe u svoje ruke mogle uzeti prosvjećivanje ovih kršćanskih naraštaja u Bosni i Hercegovini, bez bojazni od miješanja turske vlasti. Umjesto toga, iz neke nevjerojatne nastranosti, svećenici oba obreda potpiruju mržnju i može se bez pretjerivanja reći da bi franjevac, kada bi mogao birati, više volio da je pod vlašću Turčina nego pravoslavnog Srbina. To smo naivno priznanje čuli u Travniku od jednog katoličkog svećenika, koga smo htjeli pitati kakva je to čudna neprirodnost da smo mogli vidjeti kako turske vlasti dijele oružje u katoličkim selima i pokreću stanovnike da idu za njihovim kolonama u borbi protiv pobunjene raje.

Za takvo stanje stvari ima očiglednih razloga, koji su motivirani koristoljubljem: katoličko svećenstvo u Bosni uživa posebne povlastice. Ferman Mehmeda II. zajamčio im je potpuno posjedovanje imanja koja im pripadaju, uz izuzeće od poreza. Drugi im je ferman dao pravo školovanja u inozemstvu. Nema

To još nije sve. Postoji, naime, bitna nespojivost između podarenih reformi i samoga duha Kurana. Sveta je knjiga istovremeno građanski i vjerski zakon, i zakonik i evanđelje. Ona, doduše, propisuje da kršćanin može slobodno ispovijedati svoju vjeru pošto plati danak i zabranjuje prevođenje na islam, ali je ona ipak povukla neprelaznu graničnu crtu između muslimana i raje i svoju je društvenu slabost zapisala u same temelje sustava. Kada je Abdul-Medžid godine 1839. na Gilhanskom polju svečano proglasio građansku jednakost, ako je svijetu i dao sliku visoke vjerske snošljivosti time što je svojim podanicima nametnuo jedan novi zakon utemeljen na političkom interesu njegova carstva, zapovjednik pravovjernih je istovremeno, barem u očima staroturske stranke, nanio veliku štetu onome što se dotad smatralo za jedini i nepovredivi zakon. Reforme su mogli prihvatiti samo oni koji su bili obdareni prirodnom blagonaklonošću, stanovitim duhom snošljivosti ili vjerskom ravnodušnošću, koja nikad nije bila svojstvena Slavenima muslimanima iz Bosne i Hercegovine. Tako jednakost zapisana u zakonu nije nikad postala dijelom običaja stanovnika ovog dijela Carstva i, bojim se to izreći, nikad neće ni postati. A pobunjena raja, kojoj Visoka Porta čini sve ustupke koje od nje zahtijevaju tri velike sile, odbija vjerovati obećanjima koja su joj već toliko puta dali, ako i europske vlade ne stave svoje potpise na ugovore i ne zajamče njihovo doslovno izvršavanje.

Uostalom, mnoge druge predrasude povećavaju razmak koji dijeli dva staleža i sprječavaju stapanje Bosanaca u jedno. Muslimanska vladavina, koja u sjevernim pokrajinama nikad nije u potpunosti prihvaćena, ni u jednom trenutku nije donijela one naknade u obliku blagostanja ili slave, koje čak i najtiranskija osvajanja ponekad daju narodima u zamjenu za oduzetu slobodu. Da navedemo samo jedan primjer koji nas se dosta neposredno tiče: i mi smo početkom ovoga stoljeća kao pobjednici ušli u slavenske pokrajine, ali je naša kratkotrajna okupacija u njima ostavila drukčije uspomene: izgrađene putove, naviknutost na stegu, primjere reda, štednje i rada. Nakalemivši se na slavensku rasu, islam je donio samo gorke plodove, i dok je kod Arapa, Španjolaca i Perzijanaca cvjetalo blistavo doba, plodno

umjetnošću, znanosti i gospodarstvom, taj je isti islam ostao jalov u ovom dijelu europske Turske, gdje se silom ukorijenio prije četiri stoljeća.

Znači li to da je raja, kojoj velike sile pomažu svojim posredovanjem, kao narod obdarena vrlinama koje nedostaju Bosancima muslimanima? Ne bismo se usudili ustvrditi takvo što. Za putnika je veliko razočaranje kada otkrije podvojenosti, unutarnje razmirice koje razdvajaju kršćane latinskog i grčkog obreda. Sjedinjeni u potlačenosti, bilo bi prirodno da ti Slaveni to budu i u buni, ali u cijeloj sjevernoj Bosni, u turskoj Hrvatskoj i na obalama Une i Save, netrpeljivost između oba ova obreda toliko je velika da smo mi svojim očima vidjeli katolike kako idu za Turcima protiv pravoslavnih pobunjenika. Moramo kazati da to nije slučaj u donjoj Hercegovini, ali tamo ima drugih, isto toliko dubokih rana, i to bi bila druga strana problema s kojom bi trebalo upoznati javnost. Odsustvo najosnovnije radinosti, koje je toliko očigledno kod raje, može se staviti na teret franjevačkim svećenicima koji upravljaju katoličkim stadom. Nevjerojatna neukost pravoslavnih i njihovo praznovjerje moraju se pripisati isto takvoj neukosti i praznovjerju pripadnika pravoslavnog svećenstva. U nedostatku nekog vladinog tijela koje bi im omogućivalo da iziđu iz svoga barbarstva, duhovne bi vođe u svoje ruke mogle uzeti prosvjećivanje ovih kršćanskih naraštaja u Bosni i Hercegovini, bez bojazni od miješanja turske vlasti. Umjesto toga, iz neke nevjerojatne nastranosti, svećenici oba obreda potpiruju mržnju i može se bez pretjerivanja reći da bi franjevac, kada bi mogao birati, više volio da je pod vlašću Turčina nego pravoslavnog Srbina. To smo naivno priznanje čuli u Travniku od jednog katoličkog svećenika, koga smo htjeli pitati kakva je to čudna neprirodnost da smo mogli vidjeti kako turske vlasti dijele oružje u katoličkim selima i pokreću stanovnike da idu za njihovim kolonama u borbi protiv pobunjene raje.

Za takvo stanje stvari ima očiglednih razloga, koji su motivirani koristoljubljem: katoličko svećenstvo u Bosni uživa posebne povlastice. Ferman Mehmeda II. zajamčio im je potpuno posjedovanje imanja koja im pripadaju, uz izuzeće od poreza. Drugi im je ferman dao pravo školovanja u inozemstvu. Nema

nijednog franjevca u Bosni koji nije barem nekoliko godina pohađao sjemeništa u Hrvatskoj, Mađarskoj, Austriji i Italiji. Kako svi oni ovise o Kongregaciji za širenje vjere u Rimu, razvili su staleški duh i taj ih osjećaj čini nadmoćnima nad pravoslavnim svećenstvom, koje ugnjetavaju i cijede njihovi vlastiti episkopi. Vlast franjevaca je stvarna, a puk ih čak drži nepogrešivima. Da su svoj utjecaj iskoristili za prosvjećivanje svoje pastve i da im iz inozemstva donose spoznaje o osnovama gospodarstva koje su nasušno potrebne u ovim pokrajinama, izgled ove zemlje jamačno bi se promijenio. Raja zna orati i ništa više. I još zna, kada izreže ovčju kožu koju osuši da je potopi u vodu i da šije remene od kojih će napraviti opanke, nacionalnu obuću Balkanskog poluotoka. Tu njegova radinost staje. On ima jednu prednost nad pravoslavcem: da ne smatra pitanjem časti da za praznik svog sveca u opijanju ili čak u čašćenju susjeda potroši sve što je uspio prikupiti u tijeku godine, a to je suzdržavanje posljedica opomena njegovog župnika. Ovaj mu, ipak, nije dovoljno usadio odvratnost prema jakim pićima koja ga zaglupljuju i unizuju. Bosanskom katoličkom svećeniku može se zamjeriti i to da ostavlja da se vjeruje kako ima neku natprirodnu moć. To vjerovanje upozorava da kod raje njegovog obreda postoji naivna lakovjernost koju bi trebalo ukloniti, a neobično je da raja pravoslavnog obreda odriče svome popu čarobnu moć koju pripisuje franjevcu. Videći u tome legalan izvor prihoda, većina franjevaca prodaje amulete i talismane od uroka i paklenih duhova. Ranije su svojom rukom pisali poneki stih iz Svetog pisma, čije su riječi raspoređivali na kabalistički način. Danas ni za koga nije tajna da je tiskanje tih kartica jedna od djelatnosti tiskara u Zagrebu i Zadru. Presavijene u obliku šešira, te se amulete nose u vrećicama oko vrata i tjeraju, već prema svom sadržaju, pojedine bolesti, čuvaju od nesretnih slučajeva i, napokon, odgovaraju većini situacija u kojima se raja može naći.

Katolik je, sve u svemu, manje prepušten sam sebi nego pravoslavac. On ima gotove jamce i zaštitnike, bosanski biskup nadzire kler i župe, međutim franjevci izmiču njegovom djelovanju, premda većina katoličkih svećenika pripada tom redu, a i sam je biskup najčešće njegov član. No, najposlije, raja ovog

obreda je pod nadzorom i zaštitom, ima podršku rimske Propagande, susjedstvo s Hrvatskom donosi joj stalnu podršku tamošnjih katoličkih društava, novčanu pomoć u svim oblicima i nadzor odbora. Napokon, Propaganda iz Lyona čak dovde ostvaruje svoj utjecaj, tako da se korist od njene skrbi osjeća u pošiljkama pomoći i priloga za škole i izgradnju crkava.

Što se tiče pravoslavnih, fanariotski mitropolit, koji je pozvan biti njihov duhovni poglavar u Bosni i Hercegovini na osnovi izbora u carigradskom Fanaru, tako neobičnih po svojim prepucavanjima, najčešće burnih i nemirnih zbog zaplotnjačkih spletki manje važnih episkopa iz nekršćanskih zemalja, svojom gramzljivosti još više pridonosi i njihovoj i bijedi popova, nego što im je od pomoći. Dadžbine koje im plaća svaki stanovnik u potpunu su nerazmjeru s imovinom raje. Prava i prednosti tih dostojanstvenika veoma su brojni: svako novo imenovanje, svako postavljanje zahtjeva od svakog grčko-pravoslavnog svećenika da otputuje u mitropoliju da bi od nositelja toga naslova primio novu diplomu koju će skupo platiti i čije će ga ishođenje i te kako stajati. Sarajevski mitropolit samo tri puta godišnje besplatno služi misno slavlje i za visoke pripadnike pravoslavnog svećenstva sve je izvor prihoda. Nijedno se vjenčanje ne može obaviti bez dozvole za koju se plaća ili patrijarhu ili episkopu. Ispovijed, odrješenje od grijeha, bolesničko pomazanje i krštenje podliježu plaćanju, a od svega toga episkop uzima svoj dio. Među brojne povlastice na osnovi zvanja koje mu je dodijelio sinod u Fanaru, treba uračunati i taksu na nasljeđivanje svećeničke odore, jahaćeg konja i knjiga, kojoj podliježe svaki pop u eparhiji.

Ali valja reći da je pravoslavni kršćanin vazda široke ruke kada je riječ o crkvi i čovjek se čudi kad vidi kako i najsiromašniji dragovoljno otkidaju od usta i spuštaju svoj prilog u skupljačevu vrećicu. Osim toga, pop živi tako prisno s pukom svoga obreda, nalazi se u tako bliskom zajedništvu s njim, da se uopće ne treba čuditi da su vođe pokreta bili uglavnom grčko-pravoslavni svećenici. Oni ne samo da su dali znak za ustanak, nego su uzeli i pušku da svoje župljane povedu u boj. Kod tih je ljudi pojam vjere i pojam narodnosti jedno te isto, pa je riječ Srbin postala jednoznačnica za riječ pravoslavac. U katolika nije tako. Kod

bosanskih svećenika pojam vjere dolazi prije pojma narodnosti, a u sadašnjim se prilikama moglo zapaziti da je katoličko svećenstvo ove pokrajine, koje je, kako se govori, slijedilo naputke iz Rima, koliko je moglo odvraćalo svoju pastvu od pristupanja pokretu. Najnapredniji su se ograničili na to da na primitivnom latinskom jeziku otisnu molitve za upletanje susjedne katoličke velesile kako bi se okončale nevolje ugnjetavanih.

Što se tiče održavanja neslaganja koja razdvajaju ne samo dvije vjere nego i dva obreda, kako bismo se tome uopće čudili? Otomanska država ni najmanje ne mari, i to s razlogom, za obrazovanje raje i kako tu prosvjetiteljsku ulogu prepušta crkvi, iz toga prirodno proizlazi da pop, ako obavlja i nastavu, za osnovu uzima raskol ili, u najmanju ruku, nesuglasice između dva obreda. Posljedica toga sustava očita je i kobna: grčko-pravoslavna djeca kod igumana, katolička kod franjevaca, muslimanska kod uleme, naučit će se međusobno mrziti i to je, u biti, jedina stvar u kojoj neće podbaciti kad postanu ljudi.

Prema tome, ne treba se čuditi što je prošlog kolovoza došlo do eksplozije ustanka kao raspleta onoliko neuravnoteženih unutarnjih prilika i onolikih činitelja nesloge, koji su i doveli do vječito nestabilnog stanja. Međutim, s nešto više mudrosti u upravljanju državnim novcem, s pravednijom raspodjelom, s određenom čvrstinom u rukovođenju pokrajinama (kod kajmakama bi se ona trebala oslanjati na manje dvojbeno osobno poštenje), ovom bi se režimu osigurala budućnost, čiji kraj nitko ne bi mogao sagledati. Ali novčana je kriza doživjela rasplet i bio je potreban ništa manje do li jedan, s gledišta upletenih interesa, tako značajan događaj, pa da se dade važnost ustanku koji, ako bismo ga sveli na pravu mjeru i promotrili ga sa stajališta njegove unutarnje snage, ni po čemu nije trebao uznemirivati Europu, pa čak ni Tursku. Ubojstvo francuskog i njemačkog konzula u Solunu samo je ubrzalo rješenje koje još ne znači i rasplet. Objava rata kneževine Srbije i kneževine Crne Gore Turskoj možda će dovesti do korjenite promjene prekrajanjem karte europske Turske.

Ali, kazat će netko, s povijesnoga stajališta, ako bismo išli unatrag do dolaska Srba na bosansko ozemlje, ni oni kao ni Turci nemaju pravo na zemlju koju zauzimaju. Kad su poput rijeke sišli

u ove balkanske krajeve i nastanili se u ovim pokrajinama u vrijeme pada Rimskoga Carstva, dolazeći tada na smjenu tračko-ilirskim narodima i Grcima, Srbi su ostvarili napredak u jedinstvu svoje rase i vjere i u sebi nisu nosili klicu nesloge. Kada je kasnije, početkom VII. stoljeća, car Heraklije pred stalnim nasrtajima Avara k sebi pozvao Hrvate i Srbe i ustupio im ozemlja na obalama Save i Dunava, ni on nije napravio grešku da tu bedem od barbara stvara od branitelja različitih rasa. Oba su ova naroda istoga podrijetla i govore istim jezikom, a iste su i vjere. Napokon se, poslije mnogih lutanja, osniva srpska država. Imala je sedam kraljeva, dva cara, velikog zakonodavca Stefana Dušana i, nakon što je pala na Kosovu godine 1389. godine, iznova se rodila s Karađorđem početkom XIX. stoljeća. Uostalom, čak i poslije Kosova, srpska je rasa našla neosvojivo utočište u Crnoj Gori. Godine 1463., kada su Turci pokorili pretke današnje raje, svi oni su bili kršćani. Tada je, dosljedno osvajačkom duhu, trebalo ugušiti cio narod koji je nastanjivao to ozemlje, preseliti ga u druge pokrajine, prisiliti sve pobijeđene da prihvate islam ili im svima ostaviti njihovu vjeru, umjesto da se onim Slavenima koji bi prihvatili zakon Kurana nude povlastice pogodne za sijanje klica razdora i mržnje među kasnijim naraštajima. Ti naraštaji nisu nikad zaboravili da muslimani koji njima gospodare nisu Turci koji su došli kao pobjednici – što bi bilo podnošljivo – nego da su to braća, Srbi i Hrvati, pobijeđeni kao i oni, kršćani kao i oni, koji su po cijenu sramotnoga svetogrđa postali povlaštenici.

Ipak, moramo dodati da je zakon svete knjige izričit: Turčin nije mogao postupati drukčije nego što je postupao u vrijeme osvajanja, jer čim se nevjernik nađe pod koljenom pobjednika, prva je dužnost muslimana da mu ponudi izbor između islama i kmetstva uz danak. Srbi koji su postali muslimani i oni koji su im dali mogućnost da biraju vidjeli su u tom odustajanju od vjere njihovih predaka politički potez, a nije to ni jedini sličan primjer koji bismo mogli navesti. No, ipak, u tome je sadržana velika pogreška, tako da se niti najdomišljatijom diplomatskom kombinatorikom nimalo ne mogu popraviti posljedice te odredbe što je nameće sveta knjiga. Za takve postupke (to su zločini, a, prema glasovitoj izreci, i više od zločina – političke pogreške)

nema zastare, oni su, poput zatrovane klice, pohranjeni u ustrojstvima koja upravljaju narodima na početku njihova postojanja ili koja im se nametnu u ranim razdobljima njihove povijesti, oni se razvijaju s njima i kvare cijeli organizam. S vremena na vrijeme, kad se utvrdi da bolest postoji, može se, naravno, pokušati da se ona ublaži reformama, no krize postaju periodične, stalne i bolest je tada kronična. Ako je narod o kome je riječ svojim zemljopisnim položajem odvojen od drugih nacija, on propada i umire. No ako on, naprotiv, graniči s nacijama iste rase čije uređenje ne pokazuje taj isti nedostatak, ako je pristupio europskom sporazumu, ako su njegovi susjedi ili saveznici s njime sklapali značajnije poslove, ili ako on, napokon, izmiče pred očiglednom stvarnosti i otežava krizu zločinima protiv predstavnika velikih europskih nacija koji žive na njegovom tlu, njegov bi pad mogao uzdrmati Europu, a i među stoljetnim neprijateljima koji priželjkuju njegovu baštinu mogli bi planuti žestoki prijepori u trenutku kada je budu dijelili, pa će se svijet suočiti s prizorom najstrašnijeg sukoba.

XIII. POGLAVLJE

USTANAK
UZROCI. BOJIŠNICA. BROJČANO STANJE USTANIČKIH I TURSKIH SNAGA. PUTOVI I VEZE. STRATEGIJA USTANIKA. USTANIČKI VOĐE. GOSPOĐICA MERKUS. LJUBIBRATIĆ. NJEGOVA OTMICA. BITKE. ZAKLJUČCI.

Hercegovački je ustanak buknuo prvih dana mjeseca srpnja 1875. godine. Istraživali smo uzroke bune, a sada pogledajmo kakav joj je bio povod. U ovoj smo prilici suočeni s dva dokumenta koji potječu od obje suprotstavljene strane. Svaka od zaraćenih strana, dakako, nastoji prikazati da je u pravu, na svoj način iznoseći činjenice koje su dovele do eksplozije.

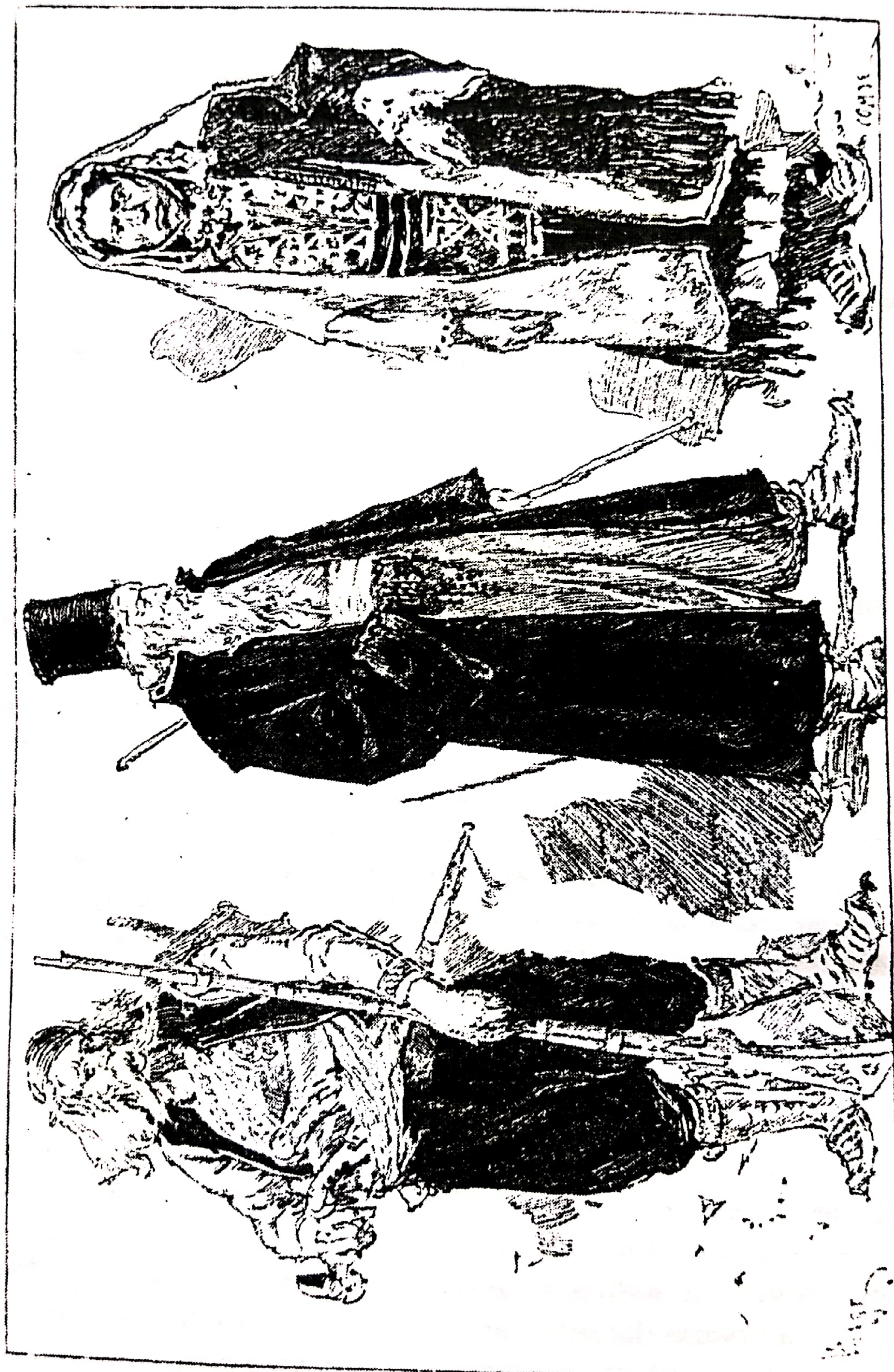
Prema tvrdnjama ustanika, raja je, kad su turski poreznici s područja Nevesinja došli od nje naplatiti dadžbine koje su već izmirene nekoliko dana ranije, odbila zahtjeve predstavnika porezne uprave. Nekoliko dana poslije stanovnici su, videći kako su turski povjerenici u pratnji zaptija došli u njihov kraj obaviti istragu, pomislili da je riječ o odmazdi te su napali pratnju, a povjerenike natjerali u bijeg. Bio je to znak za pobunu u cijelom kraju.

Izvješće otomanske vlade drukčije objašnjava podrijetlo sukoba: početkom ljeta 1875. godine stanovnici iz okolice Nevesinja napali su karavanu koja je pripadala trgovcima iz Mostara. Opljačkali su namirnice i robu, a odmetnici su ubili nekoliko žandara iz pratnje. Podnesena je tužba sudu, oštećeni vlasnici naoružali su se i krenuli u potragu za krivcima, koji su pobjegli u Crnu Goru. Jasno je da krivci – njih više od stotinu –

nisu priznali zločin, već su naveli da su pobjegli u Crnu Goru da ih ne bi pljačkali zakupci poreza. Od crnogorskog kneza Nikole zatražili su da posreduje u njihovu korist, kako bi se gonjenje obustavilo i kako bi se mogli vratiti kući. U Carigradu je zamolba ne samo bezuvjetno odobrena nego je, prema službenom otomanskom izvješću, odlukom koja je mogla proizaći isključivo iz neke pogreške, i obećano da će mjesne vlasti razmotriti "žalbe izbjeglica".

Pljačkaši su, vrativši se, dobro naoružani i ohrabreni što nisu kažnjeni, izjavili da više neće plaćati dadžbine i stali su na čelo pokreta kojem je cilj bio pobuniti četiri tamošnja sela. Umjesto da uguši pobunu, generalni guverner Bosne Derviš-paša, koga su izvijestili o njoj, upustio se u pregovore s rajom i imenovao povjerenstvo pod predsjedanjem Hasan-Edib-paše i Kostan-efendije, koji su se u tim krajevima upravo bavili određivanjem granice prema Crnoj Gori. Povjerenici su se pojavili s dosta brojnom pratnjom zaptija, a naoružani su stanovnici izjavili da više neće primati predstavnike vlasti ako se i nadalje budu okruživali s tolikom vojnom pratnjom. Došlo je do sukoba i na obje je strane pala krv. U samo nekoliko dana ustanak se proširio cijelom dolinom Neretve, do granica Bosne, Crne Gore i Dalmacije. Prostrani planinski masiv koji Neretva zaobilazi, a koji sačinjava središnji dio Hercegovine, između Mostara, Konjica, Nevesinja i Gacka, uskoro je sasvim došao pod vlast ustanika. Derviš-paša je bio nespreman, turske snage raštrkane, a sve postrojbe raspoređene na cijelom ozemlju Hercegovačkog sandžaka nisu brojile više od tisućuiosamsto vojnika, koji su pripadali 3. armijskom korpusu, čiji se stožer nalazio u Monastiru.

Do nemira je došlo već krajem lipnja na stolačkom i nevesinjskom području, zatim su 9. srpnja napadnute zaptije koje su pratile turske povjerenike, a 24. srpnja došlo je do prvog okršaja u Dabru te idućeg dana do manje borbe u Zalomu. Trebinje su ustanici opkolili 2. kolovoza, a tek 16. kolovoza, odnosno više od pet tjedana poslije dizanja ustanka, u Hercegovinu su ušle prve četiri bojne turskih pojačanja, koje su pod zapovjedništvom Nadžib-paše prispjele u Klek. Istovremeno je u Mostar, iz svoje sarajevske rezidencije, stigao generalni guverner Bosne, na čelu

Srpski ustanik. Bosanski pravoslavni pop.
Hercegovačka seljanka.

svih raspoloživih postrojbi koje su bile pod njegovim zapovjedništvom, to jest četiri tisuće ljudi raspoređenih u tri pješačke pukovnije od po tri bojne i pet bojni bosanske redife.

Tih pet tjedana kašnjenja bilo je kobno za Portu, a ustanicima su mnoge okolnosti išle na ruku. Oni su posvuda napadali, dok su se Turci, s tisućuosamsto ljudi raštrkanih u manje postrojbe na prilično velikom prostoru, bili prisiljeni braniti.

Tek ako poznajemo zemljopisne značajke ovih dviju pokrajina, shvatit će se stvarna težina stanja za vladu čija je zadaća ugušiti ustanak. Te sasvim izuzetne osobine dovoljne su da bismo objasnili uspjeh ustanika, turske poraze i trajnost bune koja, na kraju krajeva, ipak ne raspolaže međusobno povezanim i dovoljno čvrstim snagama.

Bosnu bismo mogli nazvati Švicarskom europskog istoka, samo što se njene planine ne uzdižu do visine vječitog snijega. Pisac *Novog zemljopisa svijeta* uspoređuje sustav planinskih lanaca u Bosni i njenoj južnoj pokrajini Hercegovini sa sustavom lanaca Jure, jer i jedni i drugi u cijelosti imaju oblik visoravni s usporednim brazdama. Ujednačenost tih planina narušavaju brojne geološke neravnine. Na istoku i jugoistoku nekoliko velikih dolina odvaja bosanske planine od masiva u Srbiji. Najveća od tih dolina novopazarska je ravnica, u koju se slijevaju brojne rječice i koja dominira svim prolazima u tome kraju. Ta je ravnica ključ toga dijela Turske. Postoje strategijske zakonitosti koje neće zanemariti ni najneiskusniji. Tako su srpski gorštaci, koji poznaju opasne prolaze, okupljeni oko popa Žarka, već 17. kolovoza zaposjeli novopazarsku kotlinu i prekinuli veze između Rumelije i Bosne te istovremeno zagospodarili putovima koji povezuju Srbiju i Crnu Goru.

Otomanska je vlada odavno bila shvatila značaj toga područja i, držeći se savjeta najvećih stručnjaka, odlučila je ondje izgraditi glavno čvorište sjeverozapadne željezničke mreže. Mi smo potpuno točno iznijeli činjenice koje se tiču izgradnje željeznica u Turskom Carstvu. Što se turskih interesa tiče, možemo samo žaliti zbog kobne odluke kojom je zaustavljena izgradnja željezničkih pruga, a ona je 1869. godine ustupljena barunu Hirschu. Spomenuli smo kako su poništene konvencije iz 1869.,

kako je dužina mreže skraćena na polovicu i da su dovršeni samo pojedini pravci čija je izgradnja bila u tijeku u trenutku otkazivanja ugovora. Tako željeznice, podijeljene u tri međusobno odvojena kraka i bez ikakve veze s prugama ostalog dijela Europe, zemlji nisu donijele nijednu od stvarnih prednosti koje su se od njih mogle očekivati. Možda je potpuno dovršenje ove mreže, koje bi omogućilo prebacivanje vojnih postrojbi na ugrožena mjesta, moglo posve izmijeniti tijek zbivanja?

Ako ima strategijskih zakonitosti koje ne bi mogli zanemariti ni najneiskusniji, treba reći i to da su te zakonitosti vječne, jer su zasnovane na prirodnim osobinama zemalja u kojima vojne postrojbe operiraju. Svaki put kada se u jednom te istom kraju vojne postrojbe suprotstavljenih snaga nađu jedne nasuprot drugih, njihovi će pokreti, osim ako u međuvremenu ne dođe do kakve kataklizme, biti isti, pa će isti zemljopisni nazivi, već znameniti u ljetopisima neke zemlje, steći novu slavu. Barbarske su horde išle i vraćale se istočno od bosanskih planina, u području gdje izviru Vardar i Morava; kasnije su u susret carskim trupama tim istim putem krenule sultanske vojske. Ondje je prije petsto godina (1389.) podlegla srpska sila na Kosovu ("Polju kosova"); tu su i danas srpske snage ponovno pokušale spriječiti prolaz Osmanlija.

Valja primijetiti da se planinski lanci, nastavak alpskog sustava Kranjske i austrijske Hrvatske, postupno uzdižu prema jugu poluotoka. Isprva su visoki tek nekih tisuću metara, u sredini svoga prostiranja dosežu visinu od dvije tisuće, a na granici prema Crnoj Gori vrhovi Durmitora penju se do dvijetisućeišesto metara. Samo jedna rijeka, Neretva, čiji je tok izuzetno krivudav, usred planinske mase pronalazi brojne pukotine koje joj omogućuju da teče na zapad, prema Jadranskom moru. Sve ostale rječice, koje prate opći nagib zemljišta, spuštaju se prema Dunavu. Njihove bi doline očito trebale poslužiti kao prirodni putovi za pristup visoravnima, ali je većina klanaca teško pristupačna, putova uopće nema i dokle god bude tako, trebat će se s mukom penjati uz visoke bedeme što razdvajaju sela u koja su se stanovnici planina popeli. Prema tome, cijela se ova zemlja može usporediti s golemom utvrdom čiji se najviši zid uzdiže upravo na jugu, kao

da posjednicima pokrajine brani pristup. Kad bi se popelo uz taj bedem, trebalo bi osvajati jedan po jedan svaki riječni klanac, svladavati svako usporedno planinsko sljeme i jasno je da nekoliko ustanika, zaklonjeni na tim izvanrednim položajima, može natjerati na povlačenje cijele neprijateljske bojne. Vojne su operacije u Bosni i Hercegovini za redovnu vojsku upravo zbog nedostatka izravnih i lako prohodnih prometnica tako mukotrpne i opasne.

Razmotrili smo opću konfiguraciju tla. Pogledajmo sada kakva je posebna priroda bojišnice. Odmah ćemo utvrditi da se borbe prostorno ograničavaju na ista mjesta, a to su, naravno, prolazi što povezuju jednu pokrajinu s drugom, kuda neizbježno moraju naići snage koje šalje središnja vlada.

Pobunjena je pokrajina povezana s drugim vilajetima Carstva samo pojasom zemljišta prepunim planina, na istoku stiješnjenim Srbijom, a na zapadu Crnom Gorom. Jedini je mogući prilaz s mora luka Klek, ukliještena u austrijskoj pokrajini Dalmaciji. Otomanskim je ratnim brodovima, doduše, dopušten ulaz u nju, ali bez dozvole iskrcaja, osim uz posebnu privolu austrougarske vlade.

Kako je uopće ustupljena jedna takva enklava? Otkud to neprirodno stanje da njemački činovnik koji iz dalmatinskog sela Slivna putuje u Ston, koji pripada istoj pokrajini, mora od turskih vlasti tražiti dozvolu da prijeđe preko malog prostora koji pripada Porti i nadvoje presijeca austrijsko ozemlje?

Zanimljivo je povijesno podrijetlo te neobičnosti, a dubrovački arhiv sadrži posve izričite isprave o ratifikaciji ugovora o ustupanju. U doba kad su Mleci imali prevlast nad cijelom južnom obalom Jadrana, od Kopra do Peloponeza, Dubrovačka Republika, koja je tada bila na vrhuncu moći i koja je bila neovisna, uokvirena, da tako kažemo, između mletačkog grada Kotora i Splita, koji je također pripadao Svetom Marku kao i sva dalmatinska obala, u svakom je trenutku strahovala da se ne sukobi s ambicioznim susjedima. S obzirom na to da se dubrovački senat tada oslanjao na Turke, vječite neprijatelje Mletaka, od sultana je zatražio da zauzme, i pravno i faktički, jezičac zemljišta koji na sjevernoj strani počinje od male luke Klek na jadranskoj

obali, u samom Stonskom kanalu, i spaja se poprečnom crtom s turskom granicom Hercegovine. S južne strane, to jest prema samom Dubrovniku, granična je crta opet išla od obale, od malog mjesta zvanog Imotica, do nekadašnje turske granice u Točioniku. Drugi jezičac zemljišta s onu stranu Dubrovnika a blizu Herceg-Novog, *Sutorina*, krajnja točka zubačkog područja, na jugu je razdvojio dubrovačko ozemlje od mletačkog. No preko te točke izlazi se u Boku kotorsku i Turci tu nemaju luke. Osmanlije su 21. srpnja 1718. zaposjele to područje. Razumije se da je to ustupljeno ozemlje oduzeto od dubrovačkih posjeda i da je ostvareno ono čemu je težila mala republika, jer je otad za susjeda imala svog saveznika sultana, zaštitnika njene trgovine, i tako izbjegla neprestane sukobe i presezanja, koji bi jednog dana mletačkom senatu mogli poslužiti kao izgovor da joj objavi rat i stane na kraj trgovačkom suparništvu koje ga je počelo zabrinjavati.

Pad Republike proglašen je mirovnim ugovorom u Campoformiju. Objavljen je glasoviti dekret: "Dubrovačka Republika je prestala postojati", a poslije poznatih peripetija naše kratke okupacije, francuske su se postrojbe povukle iz Dalmacije. Bečki je kongres tada Austriji dao vlast nad cijelim jadranskim ozemljem od Trsta do Budve. U toj novoj podjeli enklava je ostala, a kada je bečka vlada zatražila ispravljanje granice i povratak na stanje od prije 1718. godine, Visoka Porta, kojoj su predložili zamjene i odštete, pozvala se na jednu od osnovnih odredaba svog državnog ustroja, koja zabranjuje svako ustupanje ozemlja, pa čak i bilo kakve pregovore u tu svrhu s nekom kršćanskom silom. Te pojedinosti, osim što pružaju uvid u povijesni slijed, koji ima svoje značenje, poprimaju popriličnu važnost s obzirom na ustanak, jer ćemo uskoro vidjeti da su ta dva jezička zemljišta, a napose onaj južni koji se naziva Sutorina, odigrali znatnu ulogu u ustanku i u crnogorskim operacijama protiv Muktar-paše. Naime, Klek je glavni prolaz za pojačanja koja su iz Carigrada stigla morem, kao što je to izuzetna strateška točka za Slavene, jer desno i lijevo, i prema Zadru i prema Dubrovniku, i onda kada gaze po turskom tlu, oni uvijek jednom nogom stoje na austrijskom ozemlju, na kome nalaze utočište.

Treba ipak kazati da turska luka Klek izlazi u austrijske teritorijalne vode. To je, dakle, zatvoreno more, *mare chiuso*, kako ga ovdje zovu. Premda je traženje dozvole za iskrcaj od austrijskih vlasti pitanje puke formalnosti, lako je zamisliti da se, ovisno o raspoloženju bečke vlade prema Porti, taj ustupak može odvijati ili lako ili uz poteškoće, a moguće je čak da bude sasvim odbijen ako postoji naglašeni interes da se ustanak podrži.

Prema tome, izuzev mogućnosti da se tim putem dovoze trupe i ratne zalihe, položaj Kleka ima mnogo manji značaj za Turke nego za ustanike, jer oni prvi nisu nikad ni predviđali da bi im, u okolnostima kakve su ove koje nas zanimaju, bili potrebni putovi koji bi im olakšali opskrbu preko jedine pomorske točke koju imaju na hercegovačkom ozemlju. Iz toga proizlazi da turski generali, kojima ionako smetaju i položaj Kleka kao luke, i mala dubina Stonskoga kanala i obveza pribavljanja dozvole za iskrcaj, to mjesto ne mogu smatrati stvarnom operativnom bazom, zbog nedostatne povezanosti s njihovom pobunjenom pokrajinom.

Jedini pristupačan put koji Klek povezuje s glavnim gradom Hercegovine Mostarom vodi do iza Metkovića na austrijskom ozemlju, a jedini postojeći prilaz na turskom ozemlju sastoji se, počev od Neuma, od strme staze koja vodi u dolinu Trebišnjice. Tim smo putem dvaput projahali, a uzde smo morali prepustiti tim bosanskim konjima u kojih su kopita kao u mazgi. Taj jedini put nije ništa drugo do li nesiguran tjesnac, opasan i u normalno vrijeme. Uviđamo, stoga, gotovo nepremostive poteškoće s kojima se Turci suočavaju kad žele opskrbiti svoje postrojbe u tim siromašnim, sada opustošenim krajevima, a shvaćamo i zašto se Crnogorci toliko uporno drže tih predjela. Oni se zaklanjaju iza stijena, vrebaju na neprijatelja koji bi mogao naići, vrše prepade na konvoje, lako preprekama sprječavaju prolaz, a ako se zasjeda okrene protiv njih, pa naiđu na neočekivan otpor, oni, tako rekuć, samo prekorače granicu i pronađu utočište dva koraka dalje, na neutralnu ozemlju. Položaj Sutorine još je povoljniji za ustanike zbog male širine te enklave, potpune nepovezanosti sa zaleđem i susjedstva s neukrotivim stanovnicima Boke kotorske, koje niti Turci niti Austrijanci nisu nikad mogli u potpunosti pokoriti – kao što je pokazao krvavi

otpor u Krivošijama godine 1869., kad je šačica gorštaka koje su htjeli unovačiti s obzirom na to da je isti zakon vrijedio za sve, u šahu držala cijele pukovnije. Protiv njih je upućena redovna vojska od tri tisuće ljudi. Samo u bici kod Knezlača oni su poubijali više od petnaest njenih časnika, a kod Majine su uništili dvije čete, a da sami nisu izgubili ni čovjeka. Kažu da su gorštaci tijekom cijele te ekspedicije imali samo jedanaest ubijenih i sedamdesetitri ranjenika, dok su, naprotiv, obje pukovnije desetkovane. Međutim, i napadači su bili na visini te su Austrijanci, u položaju koji je za njih bio užasan, pružili primjere izuzetne postojanosti i prave muške hrabrosti.

Ovaj dio donje Hercegovine između Durmitora i Jadrana, od kojega ga dijeli samo uzani jezičac zemljišta s gradovima kao što su Ston, Gruž i Dubrovnik, prirodno je tlo za akciju, pa se ovdje okupljaju borci, jer su Turci tu zatvoreni između tri granice, prema Austriji, Crnoj Gori i Srbiji. Prema tome, bilo što uradili, ustanici će uvijek imati uporište u nekoj od te tri zemlje. Od kneževine Srbije Hercegovinu dijeli prilično uska dolina; to je prolaz u kome su Turci podigli utvrde u Višegradu, Prijepolju i Novom Pazaru, kako bi promatrali svoje osamostaljene susjede i održavali prohodnom svoju prometnicu prema Rumeliji.

Moramo kazati da, ako im je borba i otežana, Osmanlije ipak imaju ozbiljna uporišta koja su odlične operativne baze, a imaju i branike za prekidanje prometnica između Srbije i Crne Gore. Tu su Trebinje, Nikšić, točka prema kojoj su usmjereni svi napori zaraćenih strana u sadašnjoj fazi sukoba, zatim Kolašin, Prijepolje i Sjenica. Nešto sjevernije imaju i Mostar, Stolac, Ljubinje, Bileću, Gacko i brojne tvrđavice i kule na zubačkom području.

Trebinje je lijepo smješten gradić na Trebišnjici. Štiti ga samo zemljani nasip koji s bokova ima ruševne kule, a opasan je širokim i dubokim jarkom. Grad je oduvijek imao razmjerno jaku vojnu ispostavu, koja može primiti dvije tisuće vojnika. Razumljivo je da je on, zbog svog strateškog značenja, bio prvi cilj ustanika; naime, smješten je s obje strane jedine postojeće prometnice između krajnje južne točke Hercegovine, zubačkog područja, i ostalih tamošnjih krajeva. Osim toga, on je čvorište

putova koji vode u Dubrovnik, u Crnu Goru, u Klek, u Mostar, u Nikšić i u Bileću. Gospodariti Trebinjem znači ovladati cijelom južnom Hercegovinom, što objašnjava upornost s kojom ustanici opsjedaju grad i s kojom ga Turci brane. Nikšić je samo tvrđava, ali je ipak ozbiljno uporište zbog svog položaja na samoj crnogorskoj granici i, prema nedavnim prijedlozima velikih sila, grad se trebao opskrbljivati preko kneževine, dok se svakodnevno očekivalo da će Nikšić, koga su ustanici blokirali krajem travnja ove godine, pasti raji u ruke. Vanjske utvrde, zidane i pokrivene zemljom, kao osiguranje raspolažu s tucet topova, a u tvrđavi se može smjestiti posada od osamsto vojnika. Svakako valja napomenuti sljedeće: ako je Trebinje steklo značenje istom zbog sadašnjih okolnosti, Nikšić je oduvijek bio izuzetno važna strateška točka, s obzirom na to da je na samoj granici. Kolašin na rijeci Tari ima istu funkciju, položaj i značenje kao i Nikšić. To je gradić koji se nalazi s obje strane najkraće prometnice što, preko Hercegovine, povezuje Srbiju i Crnu Goru. S Carigradom je Kolašin povezan telegrafom, čije su najbliže postaje Berane i Sjenica. Djelovanje ustanika u smjeru ovoga grada nije bilo osobito naglašeno. On je slabo branjen, jer stanovništvo sačinjavaju mahom muslimani. Međutim, ustanici su još uvijek na potezu. Tu je djelovao pop Žarko. S obzirom da je čvorište telegrafskih veza Bosne, Hercegovine i Rumelije, a preko Rumelije s cijelim Carstvom, smješteno izmežu Prijepolja i Sjenice, i potonja su dva grada utvrđena i imaju vojne posade. Neprestance su bili izloženi ustaničkim napadima.

Da bismo opisali ratište i objasnili značenje svakog mjesta čije se ime češće spominje u depešama, preostalo bi nam opisati samo ratište, pobrojiti veoma brojne utvrde što sačinjavaju cijeli obrambeni sustav koji se jedinstveno primjenjuje u ovim pokrajinama. To su izdvojene, utvrđene postaje, ponekad izgrađene na vrhovima stijena koje gospodare klancima, a ponekad podignute na početku mostova, pored gazova, ili na izlazu iz malih udolina. Te su postaje uglavnom podjednake veličine i mogu primiti po jednu četu. Svaka je zidana, ima šuškarnice, bunar i zaklon za posadu. U vrijeme mira te su kule bez posade, a u ratno se vrijeme sve kule u jednom kraju moraju

braniti kako bi koristile obrani, inače bi se posadi moglo dogoditi da joj se presijeku komunikacije. Četrdeset vojnika u jednoj kuli može beskrajno dugo odolijevati slabo naoružanim skupinama ustanika. A kako isprva dobar dio tih utvrda nije bio zaposjednut, ustanici su se dočepali onih koje su bile uza sela koja su držali. Kasnije ćemo vidjeti kako je raja u određenom trenutku, koristeći se nekim novim otkrićima i pokazujući veliku smionost, pokušala dići u zrak neke od tih kula koje su, zbog otpora branitelja, ometale njihove komunikacije i presijecale odstupnicu njihovim postrojbama.

Uglavnom, možemo kazati da bi i bolje organizirana vojska nego što je turska, iskusila velike poteškoće u promišljanju vojnih operacija u zemlji kao što je Hercegovina. U cijeloj pokrajini postoje samo tri zadovoljavajuće ceste. Prva vodi od dalmatinske granice do Sarajeva. Polazi od Metkovića iznad Kleka, slijedi lijevu obalu Neretve i prolazi kroz Mostar. Druga ide iz Mostara prema Trebinju i prolazi kroz Stolac i Ljubinje. Treća, u veoma lošem stanju, ide od Trebinja do Kleka i račva se prema Dubrovniku.

Osim ovih putova jedine su prometnice staze koje su prohodne za brdske konje i mazge i bilo bi posve nemoguće da se njima provedu bilo kakvi transporti osim karavanskih.

Redovne vojske na takvom ratištu gube sve svoje prednosti, a trebaju se boriti protiv odreda sastavljenih od gorštaka koji znaju svaku stazicu, raštrkaju se do u beskraj, okupljaju se da bi napali, a razilaze se pri povlačenju, vode partizanski rat, nastoje neprijatelju nanijeti što veće gubitke, bez nekog jasnog cilja i općeg plana. Neprijatelj se s lakoćom opskrbljuje, jer je kod kuće, poznaje teren, svugdje ima prijatelje i suučesnike, tako da je čovjeku, kad vidi ovu zemlju, doista jasno zašto je turska vojska imala tako malo uspjeha i s kakvim se ponekad nepremostivim poteškoćama morala nositi.

Već smo spomenuli da se u trenutku izbijanja ustanka, 1875. godine, turske snage u hercegovačkim garnizonima nisu mogle procijeniti na više od tisućuiosamsto ljudi. Te su malobrojne snage bile ovako raspoređene: dvije bojne redovne vojske i jedna bitnica brdskih topova sa četrdeset topnika bile su u Mostaru, jedna je bojna bila zaposjela Trebinje te okolne utvrde i kule,

uglavnom one u Zupcima i Klobuku; uzmemo li da su te bojne brojile svega po četiristo ljudi, razvidno je koliko je Trebinje slabo branjeno. Dvije čete preostale bojne bile su smještene u Nikšiću, a ostale čete, razbijene u manje postrojbe, bile su raspoređene u najvažnijim kulama toga područja. Konjanički eskadron, sa svega šezdeset ljudi, bio je u Foči, a zaptije su bile raspoređene cijelom pokrajinom.

Valja napomenuti da treći armijski korpus otomanske vojske sa stožerom u Monastiru, kojem je pripadalo tih tisućuiosamsto vojnika, po pravilu mora u svom sastavu imati topničku pukovniju i u njoj tri brdske, takozvane *hercegovačke bitnice*, čija je zadaća obrana planinskog područja. Međutim, od te tri bitnice samo je jedna bila na svom položaju, tako da je brdsko topništvo, ta velika prednost organiziranih snaga, protiv ustaničkih odreda, zatajilo već na početku vojevanja, i to posve nepredviđeno. Tih tisućuiosamsto ljudi bilo je pod zapovjedništvom dotad malo poznatog brigadnog generala Selim-paše, posebnog guvernera sandžaka, podčinjenog Derviš-paši, generalnom guverneru Bosne i Hercegovine. Taj Dervišev pomoćnik nije pokazao niti djelotvornost niti vojničku sposobnost.

U nastalom stanju, s toliko malo raspoloživih vojnika, raspoređenih k tome na tako izrazito planinskom i teško pristupačnom zemljištu, bilo je potrebno da se Derviš-paša, koji bi okupio sve raspoložive snage, što prije pridruži Selimu. Ali slanje pojačanja zahtijevalo bi dosta vremena. Ako bi pojačanja stigla morem, morala bi od Kleka do Trebinja krčiti put mačem i proći kroz već glasovite klance, gdje bi ih šačica ustanika mogla zaustaviti na svakom koraku. U tom bi slučaju, osim toga, trebali pričekati i odobrenje austrijskih vlasti za iskrcaj. Kad bi, međutim, stigla iz Carigrada do prve luke, Soluna, i kad bi ih, radi uštede vremena, iz Soluna prebacili željeznicom preko Skopja i Mitrovice, postrojbe bi još morale pješke prijeći udaljenost od tristoipedeset kilometara, i to planinskim predjelima, teškim za prolaz i naklonjenim ustanicima, a da bi stigli do Mostara ili da bi došli do središta ustanka, na zubačko područje, ne bi mogli izbjeći one prolaze kod Novog Pazara, gdje ih je čekao pop Žarko. Napokon, kao posljednja pretpostavka, kad bi ih doveli iz Bosne i kad bi se

ispraznila područja koja je raja zaposjela, trebalo bi najprije izvršiti mobilizaciju *redife*, tj. pričuve djelatne vojske. U međuvremenu, početkom kolovoza i Bosna se digla na ustanak, pa je stanje postalo još složenije.

Evo na što se odlučio novi ministar rata Husein-Avni-paša, onaj isti koga su događaji vratili na negdašnji položaj. Odustavši u prvi mah od mobilizacije redife iz unutrašnjosti, pozvao je pričuvu iz mjesta duž sredozemne i crnomorske obale, kao i iz Dunavskog vilajeta. Gradove su preuzele bojne opremljene i naoružane na brzu ruku, a postupno je za Varnu, Carigrad i Solun ukrcavan nizam koji je postao raspoloživ. Prve četiri bojne pojačanja, iskrcavši se u Kleku, 16. su se kolovoza borile s ustanicima za prolaz prema Trebinju i pod zapovjedništvom Nedžib-paše napredovale do u sam grad. Stigavši iz svoje sarajevske rezidencije, gotovo istovremeno je u Mostar ušao generalni guverner Bosne Derviš-paša, na čelu svih postrojbi pod svojim zapovjedništvom koje je mogao zamijeniti pričuvom. Ove snage, koje su se priključile onim Selimovim snagama od tisućuiosamsto ljudi, sačinjavale su tri pješačke pukovnije od po tri bojne i k tome pet bojni bosanske redife, tj. otprilike četiri tisuće ljudi. Tako se ukupan broj prikupljenih snaga, računajući i pomoćne postrojbe, popeo na pet tisuća i osamsto boraca.

To su bile regularne snage, dovedene na bojišnicu dana 16. kolovoza, odnosno pet tjedana po izbijanju ustanka. Do kraja studenoga, kada će oštra klima prisiliti zaraćene strane da se povuku u zimske baze, otomanske će snage rasti, a brojka od pettisuća i osamsto vojnika postupno će se povećavati. No domalo će se javiti nova komplikacija. Na sjeveru, na obalama Save i Une, Porta će, strahujući od austrijske invazije, morati pojačati obranu i uspostaviti male promatračke logore u određenim razmacima na obalama rijeka, od Srbije do turske Hrvatske. S druge strane, cijelom dužinom Drine i na prijelazima preko planine Zlatibor, to jest od Novog Pazara do mjesta gdje se Drina slijeva sa Savom, trebat će nadzirati granicu kneževine Srbije i sukobi će postati svakodnevni. Kod susjeda će zavladati velika napetost. Portu će uznemiravati uzastopne smjene vlada i deklaracije Skupštine, a stanje će postati tako napeto da će predstavljati mnogo ozbiljniju

prijetnju od one koju stvara stav Crne Gore. Dekret od 22. kolovoza, koji naređuje znatnu koncentraciju vojske i formiranje logora u Nišu, bit će posljedica toga stanja. Istoga dana će sva redifa iz Anadolije primiti naredbu da krene prema području ustanka. Tada će 7. rujna, dok otomanski generali opet traže pojačanja i topove, sve veća opasnost od ulaska Srba na tursko ozemlje iznova prisiliti ministra rata da na granicu uputi nove postrojbe, podići će utvrdu u Nišu, koji otad postaje utvrđen logor, naoružan s tridesetišest Kruppovih topova, a Porta će notom od 9. rujna najaviti grčkoj vladi da je prisiljena povući postrojbe koje čuvaju granice prema Grčkoj. Još pet tisuća nizama, odnosno ponajboljih turskih vojnika, 23. rujna krenut će pojačati logor u Nišu.

Dana 24. rujna možemo točno utvrditi stanje operativne vojske pod zapovjedništvom generalnog guvernera Derviš-paše. Pod svojim zapovjedništvom ima šesnaest tisuća vojnika, raspoređenih po Bosni i Hercegovini, a osobno je zaposjeo neretvanski pravac s pet tisuća pripadnika redife, tri bojne nizama i nekoliko bitnica. Jedan od njegovih brigadnih generala, Selim-paša, na potezu od Nevesinja do Pive zapovijeda s daljnjih tri tisuće ljudi; jedan drugi, Beli-Bej, nalazi se u Stocu s tisuću vojnika i najposlije na jugu, odnosno između Bileće i Nikšića, Nedžib i Husein-paša imaju pod zapovjedništvom šest tisuća ljudi, među kojima i bašibozuke.

S obzirom na to da ovih šesnaest tisuća vojnika nije dovoljno da se suzbije ustanike, 4. listopada se u Kleku iskrcavaju nove elitne bojne pod zapovjedništvom Ševket-paše, a 12. studenoga, kad je pao snijeg i putovi postali neprohodni i kad se može smatrati da je vojevanje za 1875. godinu okončano, stižu nova pojačanja, opet preko Kleka i preko Soluna, tako da konačan broj cjelokupne operativne vojske doseže tridesetijednu pješačku bojnu nizama i redife te četiri eskadrona. Izvješća turskih generala omogućuju da se utvrdi brojka od dvadesetipet tisuća boraca operativne vojske u trenutku kad zaraćene strane sklapaju prisilno primirje zbog vremenskih neprilika.

Treba utvrditi i stanje turske vojske u ostalim dijelovima sjevernih pokrajina, jer nazočnost otomanskih postrojbi na

drugim mjestima zahtijevaju neke druge potrebe, isto toliko ozbiljne kao što je ova koju je prouzročio ustanak, pa je sudbina hercegovačke vojske i nadalje vezana za sudbinu promatračkih postrojbi koje nadziru crtu vojne granice i granicu kneževine Srbije od Novog Pazara do Save.

Od Une i Save do planine Balkan, to jest od Novog, krajnje točke prema austrijskoj vojnoj krajini, do Sofije, pod oružjem je blizu sto tisuća ljudi. Prvu skupinu sačinjava operativna vojska pod zapovjedništvom Derviš-paše, drugu lokalne postrojbe i pojačanja pokrajine Raške u Novom Pazaru, Sjenici i Mitrovici, a više od dvadeset tisuća ljudi raspoređeno je u Tesaliji, Makedoniji i Albaniji, dok je šesnaest tisuća okupljeno oko Skadra u sjevernim albanskim ravnicama. Tom veoma brojnom skupinom zapovijeda Mehmed-Ali-paša.

Treću skupinu sačinjavaju sve snage oko Niša pod zapovjedništvom Ahmet-Ekub-paše, čiji je načelnik stožera poljski emigrant Mustafa-Dželaledin-paša. Srbi su na to okupljanje odgovorili sličnim mjerama: mobilizirali su tridesetipet tisuća pripadnika milicije i početkom rujna ih nagurali na granicu; petnaest tisuća ih je prema Nišu, a dvadeset tisuća prema Zvorniku i Novom Pazaru. Mjesto okupljanja redife je Sofija, a topnički je park u Pazardžiku.

Vidi se koji je omjer između snaga operativne vojske i promatračkih i okupacijskih postrojbi. Vojska koja je uporabljena protiv ustanika predstavlja tek možda petinu od ukupnoga broja.

Ako je teško utvrditi točno stanje otomanske redovne vojske, možemo kazati da je gotovo nemoguće utvrditi makar i približno brojno stanje ustaničkih snaga. Sve ono što u tom pogledu obično predstavlja obavijest, ovdje služi zavaravanju javnog mnijenja, tako da se izvješćima turskih generala koji se bore protiv raje glede toga ne može vjerovati ništa više nego obavijestima iz slavenskih izvora. Ni na samoj bojišnici, ni u tajnim obavijesnim službama u Dubrovniku i na obalama Save, ni kod tajnih ustaničkih povjerenika, nikad se broj onih koji nose oružje protiv Porte nije procjenjivao kao veći od dvadeset tisuća ljudi, raspoređenih u obje pokrajine. U stvari, od mjeseca listopada do mjeseca studenoga 1875., ustanici nisu imali više od petnaest

tisuća ljudi pod oružjem, a tijekom prva tri mjeseca vojevanja njihove su snage realno bile brojnije od snaga otomanske vojske, koja je tek krajem studenoga dosegla brojku od dvadesetipet tisuća boraca. Koliko se moglo utvrditi, pod zastavom ustanika bilo je oko dvije tisuće stranaca. Od toga su polovica bili podanici Crne Gore srpske narodnosti, koji su čas ovdje, čas ondje, a ovamo su došli bez ovlasti, kao partizani, iz ljubavi prema borbi, prema neredu, iz uvriježene mržnje prema Turčinu, iz želje za samostalnošću, ili bi ih, jednostavno, za sobom povukao neki glavar ili vojvoda koji uživa stanovit ugled u mjestu u kome prebivaju. Tisuću ostalih stiglo je iz Dalmacije, kneževine Srbije, hrvatske i slavonske vojne krajine i iz Italije. Francuski, poljski i ruski kontingent bio je posve neznatan. Međutim, vidjet ćemo da su neki pripadnici tih nacija odigrali određenu ulogu u borbi. Izvan toga stranog elementa, osnova ustaničke vojske sastojala se većinom od grčkopravoslavne raje, a napose u Bosni. U Hercegovini se onaj dio raje koji je pripadao katoličkom obredu uvijek okupljao po selima, pod zapovjedništvom glavara istoga obreda. Ta je razlika značajna, ali valja napomenuti da u Hercegovini, napose u donjem dijelu i na području Zubaca, katolici sudjeluju u pokretu s isto onoliko žara kao i pravoslavni, dok je u prvom dijelu ratnih operacija godine 1875., na obalama Save, njihovo nesudljelovanje bilo zamalo potpuno.

Postoji cijela jedna strana ovoga pitanja kojom se ipak nećemo pozabaviti, a odnosi se na skriveno organiziranje i tajno pripremanje ustanka, na ulogu onih što su, služeći se okolnostima koje su sami Turci stvorili i iskorištavajući njihovu pljačku, od jedne čisto vjerske i agrarne bune stvorili politički pokret. Tko će moći utvrditi što je bila stvarna akcija, a što ograničeni domet odbora u Pragu, Novom Sadu, Zagrebu, Dubrovniku i pododbora u svim dalmatinskim gradovima, podređenih agentura u malim savskim lukama, ruskih društava za pomoć ranjenicima i, najposlije, srpskih i crnogorskih udruga? To je kronika koja se ne piše, a ne bi bila baš nezanimljiva za čitanje. Možda bi bilo i stvarne opasnosti da se to odredi. No za našega boravka u slavenskim pokrajinama s jednom jedinom nakanom da, naime, proniknemo uzroke ustanka i njegov cilj, da otkrijemo podrijetlo

djelovanja koja su bila u tijeku, ustanovili smo da su najdjelatniji čimbenici, jedini koji nas istinski zanimaju, jer se u njih ne radi o pukoj teoriji i mudrovanju, nego upravo o stvarnoj pomoći, gotovo uvijek i svugdje bili trgovci slavenskog podrijetla, bistri, živahni, neobično pokretljivi, većinom bogati, vlasnici nekoliko stovarišta svakovrsne robe u velikim gradovima i spremni na svaku vrstu poduzetništva, čak i ako je najdalje od njihove struke. Ti su dragovoljni povjerenici odavno svoje brojne veze sa sjevernim pokrajinama stavili u službu tajne organizacije čiji je prvobitni cilj bila slavenska promidžba, a kasnije je poslužila kao oslonac ustanku. Zahvaljujući njihovoj brizi bilo je moguće unositi oružje, kupljeno od priloga koje su sami prikupili, na sjeveru preko Save, a južnije preko Sutorine, Knina, Sinja i Metkovića. Svatko tko se kakvim znakom pripadnosti ili lozinkom iskazivao kao istomišljenik, lako je pronalazio konak i obavijesti u gradu u koji bi stigao. I mnogi su časnici i dopisnici slavenskih, njemačkih, ruskih i engleskih novina postajali dragovoljni glasnici odbora, koji su djelovali sasvim otvoreno u većini velikih gradova u kojima su Slaveni najbrojniji. A oko njih su se, posve prirodno, okupljali svi oni pustolovi koji samo traže prigodu za lov u mutnom ili oni koje odbojnost prema jednoličnosti života gura u potragu za drukčijim, nemirnim življenjem. Cijeli se jedan kozmopolitski stožer priprema da se s proljeća pridruži obnovljenom ustanku, kada bi se on, umjesto da se ograniči na zubačko područje i na prostor između granice Srbije i Crne Gore, izrodio u opći sukob na Balkanskom poluotoku. I doista, on mu se i pridružio onog istog dana kad su knez Milan i knez Nikola Turskoj navijestili rat.

Prva posljedica organiziranja koje je prethodilo nemirima iz lipnja 1875. na stolačkom i nevesinjskom području bilo je okupljanje raje grčkog obreda u ovom dijelu donje Hercegovine u male vodove ili odjeljenja od po petnaest, dvadeset i trideset ljudi, koje su zvali *četama*. Te su skupine predstavljale svu raju iz svih sela koja bi u slučaju potrebe bila spremna uzeti oružje i, uz tu pretpostavku, svaka je skupina sebi odredila vođu zvanog *načelnik*. To i jest jezgra ustanka, a takvo načelo usitnjavanja – što, možda, i predstavlja njegovu snagu zbog poteškoće da se svlada pobuna koja se raspršuje, da tako kažemo, do u

beskonačnost – očigledno predstavlja njegovu slabost glede mogućnosti ostvarenja političkog cilja jedinstvenim djelovanjem pokreta. Na primjer, u slučaju sporazuma s generalom Rodićem, namjesnikom u Dalmaciji, tko bi mogao jamčiti da bi odredi koji su držali klance kod Novog Pazara i oni koji još i danas drže Kozaru prema Savi, poslušali naredbu o razoružanju koja bi došla od vođa iz donje Hercegovine?

Ustanička se vojska sve vrijeme dijelila na četiri skupine. Jedna, koju bismo mogli nazvati bosanskim operativnim korpusom, nije nikada prelazila brojku od tisuću i petsto do dvije tisuće ljudi, razasutih od turske Hrvatske do Drine, u sjevernim ravnicama pokrajine. Druga je djelovala između Višegrada i Novog Pazara, duž srpske granice i brojila dvije i pol tisuće ljudi pod zapovjedništvom popa Žarka, arhimandrita manastira Banje. Treća je bila Ljubibratićeva skupina. On je zapovijedao ustanicima iz donje Hercegovine, dok je Lazar Sočica držao područje Pive. Četvrta skupina, s onu stranu Neretve, odnosno u gornjoj Hercegovini, mogla je brojiti četiri tisuće ljudi i imala je više vođa koji nikad nisu imali prilike nastupiti zajednički i okupiti se pod jedinstvenim zapovjedništvom. U trenutku kad su se ustanici povukli u svoja zimska boravišta, otprilike 15. prosinca 1875., zapovijedanje je bilo toliko rascjepkano da bi bilo teško navesti postrojbe i vođe. Raznih je postrojbi čak tridesetiosam, a zanimljivo je da one vođe koje su u borbi stekle neki ugled, ni izdaleka oko sebe nisu okupile najbrojnije snage. Tako je Ljubibratićeva postrojba brojala samo stotinu ljudi svih narodnosti, vojvoda Bogdan imao ih je šesto, Lazar Sočica osamsto, Luka Petković tristo itd. No prigodom pripremanja nekog napada, sve bi se postrojbe s nekog područja ujedinile i priznale bi zapovjedništvo jednog vođe. U logoru Grepci Ljubibratić nikad nije imao više od tisuću i dvjesto ljudi, ali je nekoliko dana poslije u borbu poveo tri tisuće ljudi.

Naoružanje im je bilo dosta loše. Isprva su to bile puške kremenjače, zatim su postupno iz Dalmacije pristizali karabini tipa Minié, remingtonke i nekoliko pušaka s udarnom iglom tipa Chassepot. Ustanici su negdje u listopadu imali tri topa, a kasnije je jedan od njih, inače Francuz, dobio zadaću da ode u Austriju

po bitnicu brdskih topova izrađenu u okolici Beča, koju je ustanicima poklonila neka strankinja. Od samog su početka oruđa koja je Ljubibratić uspio nabaviti više štetila nego koristila, s obzirom na vrstu rata koji je vodio s Turcima. Primjerice, 22. listopada, u bici na Zupcima, bojišnica je bila takva da je bilo nemoguće manevrirati s dva oruđa od 70 mm koja su ustanici vukli sa sobom, a pošto su im uništeni lafeti i kotači, ustanici su ih zakopali da ne padnu neprijatelju u ruke.

Ratište je poznato, plan ustanika lako je dokučiti: oni pomno izbjegavaju svaki ozbiljniji okršaj i svaku borbu na otvorenom prostoru, djeluju isključivo iz zasjede i, istinu govoreći, postavljanjem klopki. S obzirom na to da su prisiljeni hraniti se od onoga što zateknu i nemaju intendanturu, prva im je briga otimanje neprijateljskih transporta. Kad u tome uspiju, oni umjesto da ono čega su se dočepali podijele s ostalim postrojbama na dotičnome području i stvore pričuve za budućnost, sav plijen nastoje što prije unovčiti, pa odlaze na granicu prodavati ovce, goveda i tovarnu stoku, a već sutradan će im, možda, na nekoj usiljenoj hodnji uzmanjkati stoke za prijenos opreme i neće imati dovoljno opreme uza se. To je bilo uobičajeno ponašanje Peka Pavlovića. Između njih se gubi svaka sveza tek što prestane borba s neprijateljem, jer poput Kabila koji hitaju ondje gdje su začuli govor baruta, tako i ovdje vođa kreće u boj sa svega stoipedeset ljudi, a učas ih se pod njegovom zastavom sa svih strana okupi više od tisuću, željnih ratovati protiv Turčina. Takav je slučaj s Ljubibratićem koji se u dva maha morao povući onkraj granice, na austrijsko ozemlje, samo sa šačicom ljudi, dvadesetak dragovoljaca, mahom Talijana ili Rusa.

Među ustaničkim vođama neki su stekli stanovitu slavu ratničkom vještinom i odlučnim zapovijedanjem; njihova će imena ostati sačuvana u ljetopisu ovoga ustanka. U ovoj klasičnoj zemlji gusala, gdje pučki rapsodi smišljaju narodne pjesme koje s kraja na kraj pokrajine prenose putujući guslari, imena poput popa Žarka, Ljubibratića, Luke Petkovića, Peka, Trifka Vukalovića, Lazara Sočice, igumana Melentija, popa Mila i drugih već se pronose od kolibe do kolibe, poput imena srpskih vođa palih na Kosovu i srpskog Cida Kraljevića Marka. Međutim, premda je ustanak našao

svoje kapetane, nije našao generala; Ljubibratić, najozbiljniji među njima, gajio je ideal koji je njegovim vojnicima bio odviše uzvišen. Svi koji ga znaju ostali su iznenađeni njegovim držanjem, toliko drukčijim od držanja svih koji su ga okruživali. Rodom iz donje Hercegovine, veoma dostojanstven i naočit, doista privlačan, tridesetišestogodišnji Ljubibratić uz to je uživao i velik autoritet. Već odavno je sanjao o oslobođenju ove pokrajine, a u zapovijedanje je unio gospodsko ponašanje i uljuđene postupke, što je na njegove drugove manje utjecalo nego grubost nekih drugih vođa. Jednostavan, skroman, obrazovan, s lakoćom je govorio nekoliko jezika, bio je možda pomalo sanjar, zalutali čovjekoljubac među odviše praktične ustanike za koje je poštovanje prava bilo prilično neodređen pojam. Kao vojskovođa se od početka držao opće koncepcije, a kao političar – plana koji je trebalo ostvariti. No ne samo da nije uspio, unatoč svim svojim naporima, već bismo mogli kazati i da je bio žrtva svojih zamisli. Onoga dana kad ga je austrijska vojska otela na području Vinjana, austrougarska je vlada uklonila političku osobnost koja je ustanku mogla dati smjer suprotan stajalištima bečkog kabineta i, premda planovi velikih sila za nas ostaju skriveni, a državnici što vuku konce ove divovske spletke kao da žive od danas do sutra i kao da više idu za ostankom nego što njime upravljaju, možda će nam njegovo uhićenje pomoći da prozremo njihovu igru. Od prvog dana kad su se njih dvojica sreli među ustanicima, najistaknutiji predstavnik crnogorske stranke glavar Peko suprotstavljao se njegovim zamislima, s obzirom na to da Ljubibratić, kao protivnik ruske politike, nije htio da ustanak koristi kneževini. U prosincu, poslije prve ratne kampanje, kad su pobočnika ustaničkog vođe Talijana Cerettija poslali u Rim Garibaldiju, da bi generala privolio da pridobije javno mnijenje za Hercegovce i da im pribavi oružja, ovaj je, nakon što su ga prevarili Popović, Galli i Vittaldi Pasqua (bivši Garibaldijev viši časnik koji je postao vojvoda, a ime mu se moglo pročitati u depešama kad mu je generalni namjesnik za Dalmaciju uskratio ulazak preko granice), iz Rima odgovorio pismom od 30. siječnja, koje je objavljeno, da je u interesu svih da se sporazumiju s knezom Nikolom te da što prije na ustanak dignu Bugarsku, Makedoniju, Tesaliju, Epir i Albaniju. Na

Garibaldiju je odgovornost zbog ovoga šurovanja između kneza i *kondotjera*. Zamisao se rodila u glavi onoga koji je ostvario planove što su, bez sumnje, izgledali nestvarniji. No istina je, također, da je Ljubibratić osuđen na propast u trenutku kad je pomislio da je on zastupnik autonomije i možda pristaša kneza Milana. Oni koji o stvarima vole suditi samo na osnovi vanjskih očitovanja, još uvijek se pitaju kako su austrijske vlasti, poslije sve one obzirnosti prema ustanicima koji su radi opskrbe svakodnevno dolazili u Dalmaciju, odjednom postale tako savjesne glede neutralnosti i toliko se požurile pridržavati se te neutralnosti, da se nisu potrudile ni provjeriti na zemljovidu jesu li Vinjani, selo u kome je na dan uhićenja boravio Ljubibratić, na dalmatinskom ozemlju ili su sastavni dio Otomanskog Carstva.

Peko Pavlović, koji je kao vođa postao veoma utjecajan, je Crnogorac. Oko sebe je okupio gorštake koji su, ne misleći ni na što do li na borbu protiv Turčina, prešli cijelu Crnu Goru da bi stali pod ustaničke stjegove. To je sabran, ali odbojan čovjek, bez ikakva obrazovanja; iz vijeća su ga udaljili jer ne zna ni čitati ni pisati, a i plašili su se da bi netko mogao pomisliti kako je specijalni crnogorski agent, a on je ovdje, zapravo, bez ovlasti i za svoj račun. Neobično je hrabar, ali ruši ugled ustanka svojom okrutnosti i postupcima prema svojim drugovima u vjeri. Zamjeraju mu brojne otimačine, paljenja kršćanskih sela i sramno sporazumijevanje s neprijateljem, kome je višekratno za novac omogućio opskrbu nekog utvrđenog grada, kao, primjerice, Nikšića. On uopće ne zna što je vojnička stega. Kad je svoju vojsku združio s Ljubibratićevom, uvijek se opirao njegovim zapovijedima, a kod Duži je jednostavno nestao na čitavih dvadeset sati, ostavivši svoje ljude da bi se pozabavio tajnovitim poslovima koji su, vjerojatno, bili samo njemu na korist. U jednoj važnoj prilici, kod Hutova, Peko je započeo borbu protiv vojvodine volje te je, zbog toga, pretrpljen poraz i uslijedilo je povlačenje od Hutova prema Dubrovniku. Tvrdi se da je uzrok tog neuspjeha bila činjenica da se dio njegovih ljudi, unatoč brojnih naredbi, zadržao kako bi Turcima ubijenim na početku te akcije odsijecao glave i noseve i zatim ih ponio u logor kao krvave trofeje.

Valja zabilježiti i ime jednog katoličkog svećenika, Ivana Musića, koji je stekao ugled uspješnom bitkom na Popovu polju, a kao vođa postrojbe uvijek je rovario protiv Ljubibratićevih shvaćanja. Tijekom prosinca, točnije od 20. do 25., vrhovni je zapovjednik okupio sve raspoložive postrojbe radi napada na utvrde Drijeno i Carina, a glavni su vođe pod njegovim zapovjedništvom bili Ivan Musić, Kalađurđević i Matanović. U trenutku kad je trebalo ostvariti zamišljeni plan, svatko je počeo djelovati na svoju ruku, s posve različtim ciljevima, i akcija je upropaštena. Toga se dana Ljubibratić, koji je pod zapovjedništvom trebao imati blizu dvije i pol tisuće boraca, našao na zbornom mjestu u Sparožićima sa svega stotinu drugova. Ako je vjerovati izvješćima iz slavenskih izvora, taj je Ivan Musić, nakon što se četiri mjeseca borio u ustaničkim redovima, navodno čak prešao Turcima.

Sve vrijeme operacija godine 1875. Luka Petković bio je Ljubibratićeva desna ruka. To je čovjek od pedesetipet godina, Hercegovac iz Trebinja, veteran borbi iz 1852. protiv Omer-paše, kao i bitaka iz 1858. i 1862. U crnogorske je redove stupio u bici na Grahovu i hrabrošću stekao ime. Kad je 1862. Luka Vukalović stao na čelo kršćanskog ustaničkog pokreta, on mu se pridružio, ali je odbio sporazum kojim je ustanak okončan, i dok su Zupčani prihvatili dekret hercegovačkog guvernera Huršid-paše, koji je Vukaloviću dao čin bimbaše i glavnu skupinu ustanika pretvorio u posebnu stražu turske granice s petsto ljudi u službi Porte (što je, uostalom, stvorilo neku vrstu prethodnice budućim ustancima, koja je na zubačkom području bila uvijek spremna i dobro ustrojena), Petković je otišao u izbjeglištvo u Rusiju i odbio ponude muslimana.

Godine 1869., tek što su Krivošijani iz Boke kotorske organizirali otpor Austrijancima koji su im htjeli nametnuti vojnu obvezu i izjednačiti ih s ostalim područjima, Petković im se pridružio. Najposlije, nakon što je boravio sad u Beogradu, sad na Cetinju, u Mostaru ili u Trebinju, došao je među prvima da se na trebinjskom području lati oružja i do dolaska Ljubibratića, koji je kao čovjek iz toga kraja u njemu već uživao velik ugled, zapovijedao je pobunjenicima. Prigodom izbora kojim je

Ljubibratić stekao vojvodski naslov, Petković je bio jedan od njegovih najvećih pristaša i prepustio mu zapovjedništvo kao pozvanijem. On je čovjek izuzetne tjelesne snage, po prirodi čestit, kome općenje s ljudima i vičnost međunarodnim poslovima nisu oduzeli pečat rustičnosti. Tijekom borbe on je na čelu svoje vojske, svakog vojnika doziva po imenu i potiče ih neobičnim oslovljavanjem preuzetim iz slikovitog jezika starih srpskih pjesnika. Uvijek je prema vojvodi iskazivao veliko poštovanje i da su ga bili poslušali, ovome bi prepustili rukovođenje cijelim pokretom u obje pokrajine.

Pop Žarko najoprezniji je i najuspješniji ustanički vođa. Njegovo je uobičajeno boravište bio manastir Banja, u kome je bio arhimandrit. Prvi je razvio barjak na srpskoj granici i uz pomoć stoišezdeset dosta dobro opremljenih i oboružanih ljudi postavio zasjedu u klancu Torina, poviše sela Radoinje. Prvi je ratni uspjeh ostvario kad je u bijeg natjerao konjaničku pukovniju, iz Carigrada poslanu u Albaniju, a odatle u Bosnu. Ako je vjerovati izvješću turskoga generala koji se protiv njega borio kod Radoinje, Žarko je, navodno, popalio mnoga sela u tom kraju i nikad nije uspijevao spriječiti svoje ljude da ne pobiju zarobljenike. Tijekom prva dva mjeseca borbe nije doživio nijedan poraz, a kao stalnu zadaću postavio si je prekidanje turskih prometnica između Rumelije i Bosne te održavanje otvorenima putova između Srbije i Crne Gore. Neko se vrijeme usudio ugrožavati višegradsku tvrđavu i s tim je ciljem uspio okupiti oko dvije i pol tisuće ljudi. Na raju svoga obreda taj Žarko djeluje već samom odorom koja je na njemu, a za potmula vrenja koje je prethodilo eksploziji na stolačkom području, slavenske je seljake razjarivao oduševljenim proglasima.

Evo odlomka iz poziva na oružje koji potječe iz manastira Banje, a nastao je nekoliko dana poslije ustanka u Nevesinju: "Neka znaju svi narodi i neka čuje cijeli svijet da je srpski narod stvoren živjeti u slobodi. Braćo, davno se bio boj na Kosovu polju, ali otada narod neprestano podnosi nepravdu, pljačku i zlostavljanja podlih Osmanlija. Svaka stopa zemlje natopljena je krvlju i suzama naših predaka. Turci i dalje gaze vjeru, slobodu, čast i imovinu potomaka Nemanjića, na sramotu cijelog naroda. Kucnuo je čas osvete. Vrijeme je da prestanemo biti turska raja.

Bosanske žene. Ljubibratić, vođa ustanka u Hercegovini. Panduri.

Naša braća s obala Neretve potocima prolijevaju tursku krv, junačka Bosna davi one koji su se hranili njenom krvlju.

Čuj, moj narode! Uzmi oružje, jer je cijena borbe sloboda cijelog naroda. Poštovat ćemo svačiju vjeru, prava, čast i imovinu, ali tko god nam pokaže neprijateljstvo u našoj borbi, platit će životom izdaju naroda, koje god vjere, koga god položaja bio. Dižite se sinovi Bosne, Hercegovine i stare Srbije! Zalijte ognjišta naših predaka krvlju tirana, ova je zemlja naša od starine, pravo je na našoj strani, Bog je s nama. Živio srpski narod! Živjele slobodne zemlje Bosna, Hercegovina i stara Srbija!"

Ove aluzije na Kosovo, na pravo slavenske rase na zemlju, na Nemanjiće i na srpski narod, dokazuju da je Žarko pristaša "velike ideje". Uostalom, da se u to ne bi sumnjalo, on svoj poziv na borbu potpisuje kao "borac za slobodu i jedinstvo srpskog svijeta".

Onaj među vođama koji je po popularnosti naslijedio Ljubibratića jest Lazar Sočica, Crnogorac koji je počeo u gornjem Podrinju, na čelu skupine s više od tisuću ljudi, a danas je, izgleda, ovlašteni predstavnik pokreta i s njim je general Rodić u posljednje vrijeme pregovarao; promijenio je ratište i sada djeluje na području Zubaca.

Možemo još spomenuti veterane negdašnjih borbi koji su, zbog svojih vojničkih sposobnosti, u ovoj prigodi mogli odigrati ozbiljniju ulogu, ali su Srbima bili sumnjivi jer su stranci, pa su bili prisiljeni odigrati skromnije uloge. Među njima je i kapetan Vlajković, negdašnji ruski časnik, koga je car umirovio, invalid poslije obrane Sevastopolja gdje je iskazao najveću moguću hrabrost. Povukao se u Beograd i ondje je godine 1862. iznova uzeo oružje da potjera Turke i protiv njih je zapovijedao u borbama na barikadama. Barun Reskovicz [?], Austrijanac, koji se 1862. sklonio u Srbiju i također služio u srpskoj vojsci, pridružio se ustanicima već prvih dana. Kada je raja opkolila Trebinje, zapovijedao je opsadom.

U Bosni su ustanici neko vrijeme vođom priznavali stanovitog Stratimirovića, koji je 1848. bio u hrvatskim postrojbama što ih je ban Jelačić poslao na Mađare. Njegov je život neobično zanimljiva odiseja: pripada jednoj obitelji

podrijetlom iz Bačke i među njegovim je precima jedan od najglasovitijih mitropolita srpske crkve. Bio je inženjerijski časnik u austrijskoj vojsci, ali ju je morao napustiti iz razloga koji, doduše, nije okaljao njegovu čast, nego ga je, čak, prikazao kao privlačnog muškarca koji je suviše djelovao na žene viših časnika. Godine 1848. imenovan je vrhovnim zapovjednikom ustaničkih snaga, koje su imale dvadeset tisuća boraca i četrdesetak topova. Dojučerašnji je ustanik postao osloncem bečke vlade kad je glasoviti hrvatski ban Jelačić krenuo protiv pobunjenih Mađara, a Stratimirović je, zbog mržnje prema Mađarima, priključio svoje postrojbe banovim. Kasnije je, kao i Medici, ili kao Tüür i Carini poslije Garibaldijeva pokreta, promaknut u generala regularne austrijske vojske i u tom je činu ubrzo umirovljen. Bečki dvor ga je 1852. poslao i u Crnu Goru da pomogne vladiki i svaki put kad bi buknuo srpski ustanak, on bi se djelatno uključio u borbu. U sadašnjem je ratu uhićenjem na granici spriječen odigrati neku ulogu, a ugled su mu pokušali okrnjiti proglasivši ga špijunom.

Nekoliko vođa ubili su Turci, a među inima i Tripka Džakovića i Maksima Baćevića. Potonji je bio sin banjalučkog vojvode koga su godine 1862. ubili Turci, nakon što se četiri godine borio protiv njih. Maksim Baćević je 20. siječnja 1876. u bici kod Duži dobio metak usred grudi dok je napadao tvrđavu koju su Turci sjajno branili, izgubivši stoijedanaest od ukupno dvjesto ljudi. Njegovo tijelo prenijeli su u Dubrovnik, ali zbog prosvjeda konzula Porte koji je predviđao da bi moglo doći do demonstracija uvredljivih po njegovu vladu, nije moglo biti pokopano. Smjestili su ga u jednu kapelu.

Među strancima, čiji je broj, a napose utjecaj, jako precijenjen, treba spomenuti jednog Srbina iz Beograda, bivšeg pariškog studenta Grujića, sina ministra kneževine Srbije, ranjenog kod Carine, dr. Koste Grujića, sastavljača određenog broja dokumenata i izjava, koji je u nekim od njih uzeo naziv generalnog opunomoćenika i izgleda da je bio diplomat stranke.

Ustanicima se od prvih dana pridružio Francuz g. Barbieux, časnik u ostavci, koji je pripadao skupini stranaca koji su bili s Ljubibratićem, a postao je i vojvodin osobni prijatelj i najvatreniji pobočnik. Ne sebe je preuzeo neobičnu zadaću da dinamitom ruši

turske tvrđavice i kule te je bio zadužen za posebnu službu. Čim je zauzeta turska enklava Sutorina, koja polazi od brda Zubaca kod Trebinja i završava u Boki kotorskoj, na njegovo mu je traženje dodijeljena ruševna zgrada pokraj morske obale da u njoj obavlja pokuse. Uza se je imao sotinjak ljudi i vodio je, bez nadzora odozgo, male ekspedicije kojima je cilj bio nanijeti što više štete neprijatelju. Specijalnost g. Barbieuxa bilo je presijecanje putova, koje je rušio dinamitom, radi zaštite odstupnice.

Ustanak je imao čak i svoju junakinju, stanovitu gospođicu Merkus, Nizozemku, koju smo ponekad viđali kako prolazi dubrovačkim ulicama u Ljubibratićevu društvu. Po naređenju austrijskih vlasti oteta je istovremeno kad i vođa i njegovi drugovi Đuro Petrović, Toma i Vule Balordić, Lako Miskin, vojvodin pobočnik Carlo Faella i Cesare Cesari. Prema njoj su, međutim, pokazali određenu uglađenost te su joj, umjesto da je interniraju, ostavili slobodu da boravi gdje joj se svidi, osim u turskim pokrajinama. To je osoba od dvadesetipet do trideset godina, koja je često dijelila napore vojničkog logora i dokazala hladnokrvnost i hrabrost. Tvrdi se da je više pokreće vjera nego rodoljubno oduševljenje. Hodočastila je u Jeruzalem i ondje je, kao i princeza La Tour d'Auvergne, kupila jednu posvećenu parcelu da bi o vlastitu trošku na njoj podigla kapelu i bogato je obdarila. Nije se ograničila samo na to da uplaćuje pozamašne svote za ustanike na ruke ruskog izaslanika g. Veselickog, nego je htjela sudjelovati u pravoj borbi te je u prosincu prošle godine sudjelovala u ekspediciji g. Barbiéa, koji je nakanio u zrak dići kulu Presjeku, koja položajem gospodari putem za Trebinje. Ljubibratić je sa četiristo ljudi i talijanskom postrojbom htio osobno voditi tu operaciju. Naredio je potpunu tišinu. Ustanici su trebali privezati oružje i porcije i kretati se sa skrajnjim oprezom. Neopazice su se prikrali do pod zidine kule. Ondje je g. Barbié poradio na pripremi dinamita i fitilja. Trebalo se još samo privući samom podnožju kule, iskopati rupu i postaviti patronu. Da bi se odredilo tko će izvršiti tu opasnu zadaću, vukli su ždrijeb. Trojica muškaraca koji su na taj način određeni za to odbili su, a onda je gospođica Merkus hladnokrvno istupila iz stroja i izjavila da je grehota stići dovde pod ovako povoljnim okolnostima i ne okušati sreću. Ponudila se

da će ona to uraditi, ali su, poslije Ljubibratićevih prijekora, ona trojica ustanika koje je kocka odredila, vidjevši junakinjinu odlučnost, ipak izjavila da su spremni. Krenuše naprijed. Kako je termometar pokazivao sedamnaest ispod ništice, dinamit se zamrznuo, pa su se toga dana morali zadovoljiti tvrđavicom Carinom, gdje su Turci ostavili mnoge vreće s brašnom.

Tijekom prosinca se gospođica Merkus, odlučna uraditi nešto bitno za ustanak, pobrinula da se Ljubibratićeva postrojba opskrbi bitnicom Kruppovih topova, pa je g. Barbié, s mjenicom naslovljenom na nekog bečkog bankara otputovao u Austriju, kako bi preuzeo topove, u Trstu ih ukrcao na brod i dopremio ih preko Sutorine ili Kleka. Nalog je uistinu dan, međutim, otkako su se ratne operacije nastavile nismo nikad utvrdili na temelju depeše ili dopisa da bi ustanici sudjelovali u topničkim borbama ili stekli kakvu prednost zahvaljujući toj novoj ratnoj tehnici.

Ustanak je imao i svog povjerenika za opskrbu, g. Bjelobrka, sa sjedištem u Sutorini, gdje u zajedničkom skladištu pohranjuje svu opremu i namirnice koje kupuje u dalmatinskim lukama, sa zadaćom da ih unese kroz sutorinski kopneni jezičac. Crkva je smještena tako da se zadnjim dijelom naslanja na austrijsku granicu i s te je strane nitko ne može napasti. Ta intendantura radi na osnovi naredbi priznatih vođa te ustanici čija je oprema u lošem stanju dolaze ovamo na popunu.

Izbrojali smo najmanje četrdeset ustaničkih postrojbi koje priznaju isto toliko vođa, a ovi ne prihvaćaju uvijek naredbe glavnih ustaničkih vojskovođa. Stoga se borbe vode svakodnevno, ali ne pridonose nekom unaprijed promišljenom cilju, čije bi se ostvarenje provodilo korak po korak. No sama priroda zemljišta i njegov oblik uzrokom su niza pokreta ustanika, koji, bili usklađeni ili ne, imaju svagda isti cilj i mogu se smatrati neizbježnom karakterističnom strategijom ratovanja u 1875. godini.

Mi odvajamo operacije u Bosni od onih u Hercegovini, stoga što nema uočljive spone između jednih i drugih i što se pokreti ustanika izdvojenih po ravnicama pokraj Save ili raštrkanih od Drine do Une, odnosno od Srbije do turske Hrvatske, ne mogu povezati s pokretima ustanika koji drže donji dio Hercegovačkog sandžaka.

Na istoku se i jugoistoku steru velike doline koje gospodare ulazom u ove pokrajine, široki prolazi što razdvajaju bosanske planine i masive u Srbiji. Ondje djeluje pop Žarko. Najvećim dijelom kampanje on je prekidao promet između Bosne i Rumelije, a otvorenima držao putove između Srbije i Crne Gore.

Ljubibratić se oslanjao na dalmatinsku granicu; odstupnice su mu bile enklava Klek i, južnije, ona sutorinska. On djeluje u trebinjskom kraju. Zadržava se u prolazu između brda Zavala, Dubrovnika i crnogorske granice, sveudilj ugrožavajući put prema Trebinju i prekida veze Turaka s morem preko Kleka, dok je Žarko nastojao presjeći vezu s Rumelijom kopnenim putem. Ustanici s područja Zubaca i iz Nikšića te stanovnici duž crnogorske granice do Kolašina i Sjenice, služili su kao lanac i spona između te dvojice. Mnogo sjevernije, uz dalmatinsku granicu, s druge strane Neretve i do Hrvatske, pobunjenici se, visokim planinama odvojeni od Austrije, i danas oslanjaju na njenu granicu i uvijek imaju odstupnicu u klancima. Preko Kulen-Vakufa i Krupe, odnosno nizvodno Unom, oni se dodiruju s bosanskim ustanicima koji se zadržavaju na obalama rijeke u turskoj Hrvatskoj i neprestano održavaju vezu sa Slavenima iz austrijske Vojne krajine. Napokon, krenemo li niza Savu, oni su povezani sa sjevernom Srbijom, na samoj riječnoj obali. S obzirom na to da je kneževina već u svezi s donjom Hercegovinom, posredstvom Žarkovih postrojbi na njenom skrajnjem istoku, proizlazi da su slavenske pokrajine na sjeveru Carstva, koje su u svom središtu slobodne ili samo izložene lokalnim ustaničkim napadima, okružene vatrenim obručem.

Takva je strategija ustanika. No valja priznati da je ona više teorijska no praktična, da nema naredbe koju bi se poslušalo niti bilo kakve stege. Ona ista podijeljenost koja među južnim Slavenima postoji s političkog stajališta, ponavlja se u ustaničkim postrojbama i bio je potreban onaj stupanj oslabjelosti Otomanskog Carstva, nered u njegovim financijama, nedostatak čvrstine i vojničke sposobnosti dužnosnika i malodušnost cijele uprave, da bi jedan takav ustanak Carstvo mogao držati u šahu.

Koliko je moguće, pokušajmo sažeti tijek vojnih zbivanja, od trenutka kad je ustanak buknuo do kraja kampanje, i istovremeno iz dana u dan pratimo tijek pregovora.

Turke su prvi put napali 24. i 25. srpnja. Derviš-paša, koji je upozoren već 9. srpnja, kada su se sukobili raja i zaptije, šalje nešto pojačanja i traži pomoć od uprave u Skadru. Vidjeli smo da pod oružjem ima samo tisuću i osamsto ljudi. Ustanici, koji su 2. kolovoza posvuda prešli u napad i koji poznaju stratešku važnost položaja Trebinja, ispravno vođenom zajedničkom akcijom, iz koje se dao naslutiti ishod borbe, opkoljavaju grad. Nešto kasnije, 3. kolovoza, stolačko područje podupire pokret i diže se na ustanak, a po savjetu velikih sila Derviš-paša naređuje opću amnestiju za svakoga tko položi oružje. Dva dana poslije dolazi do bitke kod Zovi Dola. Šestoga, dvije se turske bojne, iznenađene kod Nevesinja, u neredu povlače prema Stocu, a postrojbe koje opsjedaju Trebinje istovremeno napadaju manastir Duži. Sedmoga se prvi put iskrcavaju pojačanja iz Carigrada s brdskim topništvom i ulaze u one klance prema Trebinju koje su ustanici odlučili zapriječiti. Sljedećeg dana opsjedani pokušavaju s prvim ispadom iz Trebinja, ali su odbijeni. Desetoga postrojba s tri tisuće ljudi, neovisna o onima što opsjedaju grad, pokušava presjeći veze između Mostara i Nevesinja i vodi tešku bitku na Bileku.

Pokret poprima zabrinjavajuće obrise, pa središnja vlada požuruje slanje pojačanja i general Husein-paša s postrojbama se iskrcava u Baru. Istovremeno se Derviš-paša odlučuje pozvati prve pričuve.

Dvanaestog i trinaestog borbe se vode prema Jasenu, a 15. kolovoza ustanički odredi zaposjedaju tvrđavicu Goransko, pokraj manastira Pive. Te je noći ustanak, dotad ograničen na donju Hercegovinu, planuo i na sjeveru pokrajine Bosne između Kostajnice i Dubice, što prisiljava Turke da raširе svoje snage. Sedamnaestoga, raja s obala Une, mnogo sjevernije, presijeca željezničku prugu između Novog i Banje Luke i prekida telegrafske veze. Istoga dana u Hercegovini su odbili novi ispad iz Trebinja koje je pod opsadom, a pop Žarko koji je na tursko ozemlje ušao preko Srbije, čvrsto drži novopazarski klanac. Preko Soluna, Skopja i Mitrovice dolaze turska pojačanja, a prolazak im nadzire Žarko. Preko Kleka stiže kolona kako bi opskrbila Trebinje i s leđa napada ustanike. Oni zauzimaju položaj između Kleka i Mostara da presijeku put pojačanjima, a tisuću i petsto vojnika kreće iz

glavnog hercegovačkog grada da bi pomogli otomanskoj vojsci i probili se kroz klanac. Derviš-paša s pet bojni redife i tri pješačke pukovnije pridružuje im se 19. kolovoza.

Dok tako Turci hitaju u pomoć Trebinju, pripremajući udar s kojim će razbiti opsadu grada, veleposlanici tri velike sile kod Visoke Porte – Rusije, Austrije i Njemačke – djelujući skupno na osnovi tzv. saveza triju careva, velikom veziru podnose demarš i savjetuju vladi da ustanicima odobri prekid vatre, kako bi ih mogla privoljeti na sporazum. Nakon što je Porta odbila prijedlog, ta su trojica, da bi demaršu dali dodatnu težinu, pozvali veleposlanike Francuske, Engleske i Italije da podrže njihov pokušaj posredovanja.

Vojska koja se iskrcala u Kleku izvela je zaobilazni manevar, 20. kolovoza izbjegla je prolaze koje su nadzirali ustanici i pošla u pomoć potrojbama koje su joj iz Mostara krenule u susret. No dok su Turci pazili kako pomoći Trebinju, postrojbe zavisne od ostalih postrojbi pod zapovjedništvom popa Žarka, zauzele su sedam kula koje su štitile gradove Gacko, Pivu i Nikšić. S osloncem na netom zaposjednute kule, pobunjenici su 24. kolovoza napali Fojnicu, a istoga dana su pokušali napasti i utvrđeno Drijeno blizu Dubrovnika. Međutim, Trebinje je i dalje pod opsadom, a pojačanja koja pristižu preko Kleka i ona koja dolaze iz smjera Mostara počinju djelovati dovoljno prijeteće da bi se ustanici pobrinuli da ne dospiju između dvije vatre, pa se povlače. Postrojba od tisuću vojnika koja je krenula iz Ljubinja i stigla pred Trebinje 29. kolovoza ulazi u grad bez ispaljenog metka. Grad je oslobođen. Istovremeno pobunjenici napuštaju i utvrdu Drijeno, koja je opkoljena. Turski se napad upotpunjuje ponovnim zauzećem manastira Duži. Od toga su trenutka ponovno uspostavljene veze između Dubrovnika i Trebinja. I dok ustaničke postrojbe koje djeluju na granici prema Austriji trpe poraze i uzmiču, između Srbije i Crne Gore pop Žarko ima uspjeha. On je 25. kolovoza pred Višegradom, a 30. je zaposjeo prolaze prema Rumeliji i put od Prizrena do Skadra. Za Turke stanje postaje teško i primorani su ustrojiti promatračke postrojbe prema Srbiji, da bi odgovorili na izjavu kneza Milana diplomatskom zboru kako je prisiljen na Moravi prikupljati narodnu vojsku. Pokušaji posredovanja velikih

sila krajem kolovoza doveli su do imenovanja konzularnog povjerenstva koje će proći Bosnom i Hercegovinom i stupiti u dodir s ustanicima. Server-paša je imenovan za posebnog komesara s potpunim ovlastima. Istovremeno je veliki vezir podnio ostavku, a zamijenio ga je Mahmud-paša. To je znak politike koja je voljna potaknuti reforme. Umjesto da čeka da mu velike sile nametnu neke mjere, pa bi izgledalo kao da popušta pod prisilom, sultan generalnim guvernerima pokrajina upućuje iradu kojom potvrđuje sve slobode dane prethodnim fermanima.

Prvih dana rujna Turci iznova pokušavaju osvojiti kule između Gacka i Bileće, a Husein-paša, djelujući na tome području od 1. do 9. rujna, uspostavlja komunikacije. Zagospodarivši putovima, 11. rujna šalje u grad kolonu od dvjesto konja s opskrbom. U pratnji su joj dvije bojne nizama. Ustanici, raštrkani i skriveni u okolici, napadaju transport, pa mu 15. rujna, nakon što je dan prije kod Dabra pretrpjela poraz, u pomoć stiže vojska iz Trebinja. Turci napadaju Bileću, a ustanici se povlače prema Ljubinju. Stiže kraj rujna, a Žarko i nadalje drži prolaze između Nove Varoši i Novog Pazara, Peko Pavlović je između Dubrovnika i Kleka, Ljubibratić kruži oko Trebinja.

Konzuli koji su 12. rujna krenuli iz Mostara, usporedo su išli u dva smjera i sišli u donju Hercegovinu da bi se susreli s ustanicima i razgovarali s njima. Predstavnici Austrije, Italije i Njemačke pošli su prema dalmatinskoj granici, a predstavnici Francuske, Rusije i Engleske prošli su Stolac, Fatnicu i Bileću.

Dana 17. rujna izaslanici Austrije, Njemačke i Italije ustaničkim su vođama poslali sljedeću poruku:

"Mihailu Ljubibratiću, Luki Petkoviću i Trifku Vukaloviću u logoru Sljemač Do kod Kogojevića. Po nalogu naših vlada, molimo vas da nam odobrite sastanak s vama kako bismo raspravili položaj kršćana u Hercegovini. Na taj sastanak dolazimo kao prijatelji, bez turskog odobrenja, bez vojnika i bez turske policije. Trebinje, 17. rujna 1875."

Konzuli su 19. rujna primili sljedeći odgovor, pisan u Braveniku:

"Mihailo Ljubibratić, Luka Petković i Trifko Vukalović ne mogu bez suradnje s ostalim hercegovačkim vođama prihvatiti

razgovore s konzulima velikih sila, jer je sadašnji ustanak buna cijele Hercegovine.

Da bi se okupile sve vođe treba nam vremena. Prema tome, potrebno je primirje od nekoliko dana.

U slučaju primirja, turska će vojska ostati na položajima koje će držati na dan primirja, a Turci u Trebinju moći će se svakodnevno opskrbljivati isključivo posredstvom ustaničkih straža.

Mjesto konferencije bit će odabrano na crnogorskoj ili austrijskoj granici.

Članovi konferencije bit će europski povjerenici. Turska neće biti zastupljena. Pozive će uputiti europski povjerenici.

U ime glavara, generalni opunomoćenik

dr. Kosta Gruić"

U tom se razdoblju ustanka još očituje stanovito suglasje među ustaničkim vođama. Oni ne žele djelovati jedni bez drugih i, navodno, teže zajedničkom cilju. Važno je napomenuti da su, nekoliko dana prije priopćenja konzula koje ih tretira kao zaraćenu stranu, vođe pokušale izabrati vrhovnog ustaničkog zapovjednika, ali je taj pokušaj propao. Nekoliko dana prije toga pokušaja, svi oni koji su zapovijedali postrojbama od najmanje stotinu boraca primili su tajanstveno priopćenje koje im nalaže da se 13. rujna nađu u manastiru Kosijerovo, između Bileće i Klobuka. Predloženo je da se ondje izabere generalisimus, osnuje se privremena vlada, postigne suglasnost o strategiji vođenja vojnih operacija, o stavu prema diplomaciji i načinu pribavljanja oružja. Napokon, raspravilo bi se i o držanju prema Srbiji i Crnoj Gori.

Ta burna skupština nije ništa riješila. Prevladavala je crnogorska struja ili se bar računalo da bi knez Nikola, i mimo svoje volje, mogao osobno donositi odluke glede borbe, pa je odlučeno sljedeće: odgoditi izbor vrhovnog vođe do dana kad će kneza moći pozdraviti kao velikog vojvodu. Dotada će od osam glavara biti oformljena privremena vlada, ali još nije stigao trenutak da se oni imenuju. Zasada će se, radi zauzimanja stava prema diplomaciji, odrediti jedan vođa za Bosnu i jedan za Hercegovinu. Luka Vukalović će dobiti pune ovlasti pregovarati s konzulima, ali su te pune ovlasti neobično sužene, jer će, zapravo,

moći kazati samo da u tursku vladu nemaju povjerenja i da će pregovarati isključivo s velikim silama - jamcima. Hitno je potrebno stvoriti plan i on će se utvrditi. Trenutno jedina briga treba biti nabavka oružja. Napokon, Srbiji i Crnoj Gori će se izjaviti da je cilj borbe da se obje pokrajine ujedine s kneževinama i da se kneževi trebaju sporazumjeti.

Obratimo pozornost na ovu posljednju odluku, koja pokretu naznačuje rješenje i zacrtava mu politički program. Ona će biti polazište za rješavanje unutarnjih nesuglasica među glavarima, na što smo upozorili kad smo spominjali najvažnije vođe.

Pratili smo operacije do 24. rujna, utvrdili stanje otomanskih i ustaničkih postrojbi i iznijeli neke biografske pojedinosti o ustaničkim vođama. Pogledajmo, sada, kako se ustanak razvijao.

Dana 27. rujna između Mostara i dalmatinske granice, na ljubuškom području, neka su se dotad mirna i posve nenaoružana sela izjasnila za ustanak. Ustanici su istovremeno zauzeli grad Klobuk.

Sljedećeg dana dolazi do novog zapleta. Porta se, uvjerena da će je Srbija napasti i da već priprema ofenzivu, želi osigurati. Službeno najavljuje beogradskoj vladi da će zaposjesti jednu adu na Drini koja je strateški važna. Na drugoj obali rijeke odgovaraju novim raspoređivanjem snaga: jedna brigada narodne vojske iz Jagodine priključuje se srpskom promatračkom korpusu smještenom blizu Niša, a vojska kneževine gradi dvanaest malih utvrda naoružanih malokalibarskim topovima dopremljenim iz Kragujevca. Istovremeno, knez ukazom poziva Narodnu skupštinu, koja obično održava sjednice u Kragujevcu, da se iznimno okupi u Beogradu.

Dvadesetidevetog rujna vodi se žestoka bitka kod Prapatnice, jedna od onih u kojima su uporabljene najbrojnije snage, i završava se pobjedom ustanika. Poslije tog poraza, Husein-pašu, guvernera Trebinja, zamjenjuje Dervišev pomoćnik Selim-paša, a Ševket-paša u grad dovodi pojačanja. Smijenjen je ministar rata Husein-Avni-paša, a na njegovo mjesto dolazi Riza-paša.

Da bi upotpunio mjere čiji je cilj urazumiti ustanike, sultan 2. listopada odlučuje da će poljoprivredno stanovništvo koje se bavi radovima biti oslobođeno zaostalih poreza od prije 1. ožujka 1873. godine.

Od 2. do 12. listopada novi guverner Trebinja i Ševket-paša planiraju i izvode pokret postrojbi, da opskrbe Zupce, Dugu i Nikšić. Trećeg uspijevaju poslati jednu vojničku kolonu prema potonja dva mjesta, a sljedećeg dana Ševket osobno odlazi u Zupce. Ljubibratić, Peko i Milićević ujedinili su svoje postrojbe da bi se suprotstavili tom manevru, Oni obazrivo napreduju uz dubrovačku granicu. Turci, pak, oprezno idu prema cilju koji su si postavili. Sedmog listopada ulaze u Zupce, a tri ustanička odreda koji su nadzirali mjesto nisu se usudili suprotstaviti njihovu pohodu. Dvanaestoga Ševket, posve bezbrižan i miran, nakon što je opskrbio tvrđavice, hoće zadati odlučan udarac: nastupa prema združenim ustaničkim postrojbama, stiže ih u Grabu, kod Ožupića, i natjera njih dvije tisuće da pobjegnu u planine.

To razdoblje (prva polovica listopada) kada je izgledalo da se sve okrenulo u korist Turaka, ipak postaje kobno zbog financijske mjere koju je poduzela Porta. Naime, od 1. siječnja 1876. godine, pa daljnjih petnaest godina, državna će blagajna kamate za svoj dug isplaćivati pola u gotovini, a pola u obveznicama s kamatom od pet posto.

Tom kobnom odlukom, koja će imati tako dalekosežne posljedice na ukupna zbivanja u ovim pokrajinama, okončava se aktivno razdoblje kampanje 1875. godine.

Ulazimo u snježno razdoblje. Operacije se usporavaju na nekoliko dana. Glavnina otomanske vojske ostaje raspoređena između Trebinja i Kleka, a ustanici koje je Ševket rastjerao zadržavaju se u planinama. Međutim, 21. listopada Ljubibratić pokušava još jedan napad na glavnu tvrđavu u Zupcima. Šest dana poslije jedna izdvojena postrojba koja broji jedva dvjesto ljudi napada tursku bojnu između Gacka i crnogorske granice. Posljednjeg listopadskog dana vođa koji se počinje pokazivati kao jedan od najpoduzetnijih i najhrabrijih, Lazar Sočica, napada utvrđeni grad Bezuje na planini Durmitor i, nakon što je pobijedio posadu, pušta Turke da izađu s oružjem i opremom. Iz Bezuja

Srbija. Kod ciganskog kovača.

Sočica traži pojačanja i kao zborno mjesto navodi sela oko Pive.

Stigao je i 1. studenoga. Glavni Ljubibratićev cilj postaje Nikšić, utvrđeno mjesto uz crnogorsku granicu. Ljubibratić povremeno opsjeda grad i povlači se, ako ga napadnu jače snage. Sedmoga, vođa ustanika pada s konja. Slomio je ruku i prenose ga u Kotor. Dvanaestoga se ustanici okupljaju u Pivi. Tri tisuće ih je, a zapovijeda im Sočica. Napadaju tursku postrojbu koja je pratila transport iz Metohije u Goransko. Odnose znatnu pobjedu i zauzimaju položaje u brdima iznad Gacka, gdje im se pridružuje Peko Pavlović.

Mogli bismo spomenuti još nekoliko čarki do kraja studenoga, pa čak i u prosincu. Naime, istini za volju, valja kazati da neprijateljstva ni na trenutak nisu sasvim obustavljena, ali snijeg pada, putovi su postali neprohodni te su se od prosinca 1875. do ožujka 1876. i Turci i ustanici povukli u zimske baze i izgleda kao da je potpisano primirje. Međutim, kako su postrojbe veoma brojne i raštrkane, bez jedinstvenog rukovođenja i skupne akcije, ovaj ili onaj vođa, kad mu se pruži prigoda, upušta se u brobu s neprijateljem, nanosi udarac, pokušava nešto i vraća se u planinu. Ponekad i glad muči ustanike, a prigoda ih iskušava; cijeli taj niz tvrđavica, kula i karaula što čuvaju granice prema Crnoj Gori i Srbiji mora se opskrbljivati. Turci dolaze, a ustanici napadaju njihove transporte te su često prisiljeni na najtežim mjestima boriti se za prolaz. Krajem prosinca Ljubibratić, u želji da započne kampanju 1876. i zimu provede na strateškim položajima koji mu osiguravaju nadzor nad Trebinjem u trenutku ponovnog započinjanja neprijateljstava, nastoji se domoći Drijena i Carine, gdje su Turci podigli skladišta. Ujedinjuje se s Ivanom Musićem i zaposjeda put prema Trebinju, ali podmuklo otpadništvo koje je već neko vrijeme vladalo među ljudima pod njegovim zapovjedništvom potvrđuje se odlaskom jednoga od vođa, Melentija, koji je, unatoč dobivenoj naredbi da nastupa prema Drijenu, svoje ljude poveo u smjeru Duži. I Ivan Musić odlazi na svoju stranu, pa je Ljubibratić 26. prosinca prisiljen skloniti se u Dubrovnik, ali je prije toga naložio da se u klancu kod Drijena poruši put prema Trebinju. Već spomenuti g. Barbié, zadužen za miniranje, uspio je skupiti nekoliko ljudi, napao je

skladište u Carini i od Turaka oteo dio njihovih zaliha. To je posljednji pokušaj u godini 1875. Odsad će se operacije druge kampanje usredotočiti na Nikšić i okolicu. Svi će turski napori težiti opskrbi grada, a ustanici će svim silama pokušavati da ih u tome spriječe.

Kampanja 1875. završena je i vojske ostaju jedna prema drugoj. Unatoč neslozi koja vlada među ustanicima, unatoč odluci Austrije da zatvori granice, kako bi spriječila stalnu opasnost koja prijeti Dalmaciji i Vojnoj krajini, unatoč otmici najutjecajnijeg vođe, što su učinile austrijske vlasti, već na početku kampanje 1876. godine unutarnja zbivanja ustanku daju nov zamah i sve će ići u prilog ovoj šačici ljudi koji u šahu drže Otomansko Carstvo. Evo stanja ustaničkih snaga krajem prosinca 1875.: u južnoj Hercegovini Lazar Sočica zapovijeda s dvije tisuće ljudi; u Bosni, od Drine do Hrvatske i Dalmacije, ima najviše četiri tisuće ljudi; u Hercegovini sve raštrkane postrojbe daju ukupno osam tisuća ljudi; u okolici Novog Pazara Žarko je okupio dvije i pol tisuće ljudi. To je, dakle, sveukupno šesnaest i pol tisuća boraca, raspoređenih na ozemlju od Rumelije do Save i od Srbije do Dalmacije. Ni najkrvavije bitke, unatoč pretjerivanju u sadržaju depeša, nisu nikad iz stroja izbacile više od četrdeset do pedeset ljudi, a službena brojka o gubicima ustanika u razdoblju od pet mjeseci borbi ne premašuje petsto ubijenih, prema riječima ruskog dopisnika, koji je, izgleda, najbolje obaviješten o tijeku operacija. Ustanici, zapravo, nisu osvojili nijedan utvrđeni grad, oni čak ne drže ni pogranične kule te se i nadalje oslanjaju s jedne strane na Dalmaciju, a s druge na Srbiju i Crnu Goru. Izgleda da najviše *visi u zraku*, prema stožernom stručnom izrazu, pop Žarko, koji neprestano drži prolaze prema Novom Pazaru. No i on ima odstupnicu u Srbiji.

Unatoč tome, ustanak pobjeđuje već samim time što se održao, pa je došlo dotle da se pregovara s neprijateljem koji nije pobjednik, ali mu se u zaslugu ubraja već i to što nije položio oružje i siguran je da će nametnuti svoju volju.

Kako su tekli pregovori otkako su ustanici odbili sporazumjeti se s konzulima? Mostarska misija i nadalje traje, ali je pretrpjela potpun neuspjeh. Inicijativu je sada preuzela

Rusija, pa je 4. studenoga njen veleposlanik u Carigradu od velikog vezira zatražio poseban sastanak. Sultan je 5. studenoga primio generala Ignjatijeva i ovaj je jasno izložio stanje, koje je pripisao lošem načinu upravljanja zemljom, i zatražio je reforme. Dva dana kasnije za ministra vanjskih poslova imenovan je Rašid-paša. Dana 30. prosinca u noti koja rezimira misli što su ih međusobno razmijenile vlade Austrougarske, Rusije i Njemačke, grof Andrássy je pobrojao pritužbe ustanika i najvažnije točke na koje će se morati odnositi reforme. Prije nego što joj je to bilo naloženo, Porta je 2. listopada i 12. prosinca propisala niz mjera koje otprilike odgovaraju zahtjevima europskih vlada sadržanim u Andrássyjevoj noti.

Člankom 2. dokumenta poznatog pod naslovom *Naputak svima poštovanim civilnim činovnicima cijelog Bosanskog vilajeta,* koji je proglasio bosanski valija Ahmed Hamdi-paša, a supotpisao ga je carski komesar, ukida se dosadašnji način zakupa poreza. No kako novi način neće moći stupiti na snagu do sljedeće žetve, desetine će se prije žetve dati na javnu dražbu. Porez u naturi će se morati ubrati u roku od deset dana, pa zemljoradnici više neće biti dužni čekati prolazak poreznika nauštrb ljetine. Sve u svemu, udovoljeno je svim pritužbama koje smo naveli govoreći o raji i porezima. Članak 6. odnosi se na slobodu vjeroispovijesti: "Carski podanici svakoga reda po vjeroispovijesti s podpunom sigurnošću i slobodom mogu obsluživati svoj zakon, i ne može nitko ni pomisliti da bi se tomu pravednomu državnom zakonu tko suprotivio." Članak 7. propisuje uporabu gradskih prihoda za poboljšanje lokalnih prilika i za lokalne rashode. Člankom 9. popunjava se znatna praznina u oblasti pravosuđa: "U sudovima gdje se budu presude izdavati, ima se ista osuda s jedne strane napisati prijevodom jezikom koji narod može razumjeti . . ."

Člankom 10. ukida se *komora*, tj. rekvizicija konja i kulučenje ljudi. Ako vlada od raje i muslimana traži usluge, morat će ih platiti, a iznos će se naknadno odrediti. Članak 11. propisuje da će se porez na ceste ili kuluk ovako primijeniti: " Narod koji se upotrebljava u građevini putova, odsada radit će samo na putovima svoga kadiluka, a izvan istoga kadiluka neće nikuda ići, a *tu radnju vršit će u pet godina dvadeset dana, a kroz to vrijeme više dužan raditi nije.*"

Nova je uredba sve predvidjela, ona točku po točku odgovara na sve reforme i sve pritužbe koje je navela raja; ona ide čak i dalje od Andrassyjeve note.

Reforme se protežu i na posjedništvo. Svi posjednici (*age*) i *kmetovi* morat će sklopiti pisane ugovore, a njih će im besplatno sastavljati vlasti. Osnovat će se veliko povjerenstvo, sastavljeno od Turaka, pravoslavnih i katolika, kome će se podnositi sva akta javne uprave. U njegovu će nadležnost spadati disciplinska kažnjavanja i kontrola ponašanja mudira, kajmakama i mutesarifa, nadzor nad ubiranjem desetine, odnosi između posjednika i kmetova, izbor članova sudova, korištenje radnika na putovima, a ako se tom prilikom dogodi kakva nepravda, ti nadzornici koji će se uzimati iz svih klasa i svih vjera, zabilježit će zaključke do kojih su došli tijekom nadzora u izvješćima s dva vlastoručno potpisana primjerka, od kojih će jedan predati valiji, a drugi zadržati.

Nemoguće je s reformama ići dalje od ovoga. No onoga dana kad je generalni namjesnik Dalmacije general Rodić u Herceg-Novom upoznao okupljene s ovim dokumentima, koji potječu od samoga sultana, njihov je odgovor jasno pokazao što zapravo žele: oni hoće jamstvo velikih sila, što je jednako stalnoj intervenciji europskih vlada. Prije nego što polože oružje, oni traže jamstva provođenja reformi, a o tim jamstvima otomanska vlada odbija svaku raspravu. Zbog toga je odbijanja ovo pitanje i ušlo u akutnu fazu u kojoj se nalazilo početkom 1876. godine. U Herceg-Novom se general Rodić našao pred arhimandritom manastira Duži Melentijem, Lukom Petkovićem i Josipom Kovačevićem, ustaničkim delegatima. Prvi se put pojavljuje jasno izrečena želja da Turci napuste Bosnu i Hercegovinu, a arhimandrit je, upozoravajući na reforme koje su toliko puta donesene i uvijek ostajale tek teorijom, kazao da će on, što se njega tiče, ako se i nadalje nastavi s ugnjetavanjem raje, propovijedati svim svojim istovjercima da se “bore zubima, ako im ponestane baruta.”

Polje djelovanja ustanika se širi. U biti, oni ne žele reformu, oni teže autonomiji, a za koji će dan tražiti da zbace turski jaram. U pitanje se dovodi cjelovitost Otomanskog Carstva, iznova se budi istočno pitanje.

Suočeni s tom opasnosti, neki su predmnijevali da će crnogorski knez moći privoljeti ustanike da odustanu od svoga opredjeljenja i poslaše mu izaslanika koji će ga zamoliti da djeluje na njih, a navlastito da spriječi svoje podanike da prelaze preko Crne Gore. "Moja vlada", odgovorio je knez Nikola, "nije nikad poticala ustanak i nije ga pomagala. Nazočnost Crnogoraca među ustanicima potpuno je neovisna o mojoj volji i moja vlada nije mogla spriječiti njihov odlazak. Izaslanik zna da je teško, zapravo nemoguće, zatvoriti granicu. Austrija nije mogla spriječiti Dalmatince i Krajišnike da se pridruže ustanku. Kako bi se Crna Gora mogla suprotstaviti odlasku svojih podanika?"

Desetoga ožujka 1876. izaslanici ustanika vratili su se među svoje borce, a Lazar Sočica, arhimandrit Melentije, Luka Pavlović, pop Bogdan i Stemkovich [?] potpisuju proglas u kome, žaleći zbog stava Srbije i smrti Miloša, koji "ne bi gledao oko sebe ni desno ni lijevo, već bi pošao najpravijim putem za Bosnu i Hercegovinu", dolaze do sljedećeg zaključka: "Diplomacija nije naša stvar. Mi možemo položiti oružje samo ako nam se dade autonomija slična onoj koju uživa Crna Gora. Nadamo se, očekujemo, uvjereni smo da će moćna, snažna i slavna Rusija doći spasiti slavensko-srpsku slobodu. Mi ne odbijamo ni pomoć ostalih europskih sila i nadamo se da ona neće izostati. Naročito se nadamo da će slavna i ponosna Pruska htjeti da se pokaže kao naša prijateljica i zaštitnica."

Tražeći autonomiju sličnu crnogorskoj, ustanici zaboravljaju da je trećina stanovništva Bosne i Hercegovine muslimanska, dok su u Srbiji i Crnoj Gori svi pravoslavni. Više se ne radi o reformama, ni sama autonomija nije dovoljno rješenje. Treba istisnuti Turke i slavensku zemlju vratiti Slavenima.

Ono što je izgledalo kao daleki san, može postati stvarnost. Dolaze novi događaji da prodube krizu, Bugarska je ustala, no ustanak je ugušen u krvi. Među muslimanima vlada velika napetost. U Prijedoru, u Bosni, ponavljaju se pokolji iz Sirije. U Solunu su ubijeni francuski i njemački konzul. U Carigradu demonstracija softa ugrožava vlast samoga sultana. Jedna riječ iz memoranduma koji je sastavljen poslije sporazuma tri velike sile prouzročila je odbijanje Engleske da se pridruži zajedničkoj

akciji. Napokon, Srbija je službeno navijestila rat, s više domoljublja no razbora. U rat je ušla i Crna Gora. Dok ovo pišemo, ishod rata koban je za Srbe, a ipak ništa nije presudno, jer nema lijeka za boljke što sam ih naveo u poglavlju koje o ovom pitanju govori s povijesnog motrišta.

Više se ne radi o toj šačici nedisciplniranih, loše opremljenih, međusobno podijeljenih ljudi koji se nikad nisu mogli sporazumjeti o zajedničkom djelovanju, a ipak su bili neposredni uzrok tolikog poremećaja. Vojna zbivanja u ustanku više nemaju važnosti. Bosna je neznatna točka i pitanje pokrajina, makar se kasnije i riješilo, ne bi više zaustavilo ovo veliko gibanje koje je u tijeku u Tuskome Carstvu. Svi kršćani naziru oslobođenje, svi se Turci plaše gubitka svoje prevlasti. Ustanici se ubuduće, da bi pobjeđivali, trebaju samo prestati boriti, s oružjem čekati u planini, podržavati u Bosni i Hercegovini uznemirenost koja tu vlada već godinu dana i širiti je među Bugarima, ogorčenima zbog pokolja. Turci će biti pobijeđeni, čak i ako pobijede. Kancelari tri carstva, okupljeni u Berlinu, onoga dana kad su izjavili da će biti prisiljeni poduzeti "učinkovite mjere" da se osigura provođenje reformi, Srbima su dali najveću moguću podršku i najsvečaniju izjavu potpore.

Sveta alijansa koja je trebala osigurati svjetski mir, dovela je englesku mornaricu na ulaz u Dardanele, a kabinet u St. Jamesu samo se pridržava izvršavanja pariškog mirovnog ugovora. Čovjek se pita nije li malo kasno godine 1876. tražiti izvršenje konvencije čija je prva stranica poderana 1871. Ako ima neke hrabrosti u tome da se u sadašnjim okolnostima očituje odlučnost da se brani mirovni ugovor, bilo bi velikodušno da je slična inicijativa pokrenuta kada je sila koja je prouzročila njegovo zaključenje, oborena sudbinom i svezanih ruku, mogla samo nemoćno promatrati njegovo kršenje.

Ne bismo mogli kazati kakve će biti odluke velikih sila kojima se srpski knez obratio da posreduju između Porte i njegove vlade, ali izgleda nemoguće da bi se, brišući jednim potezom pera napore Karađorđa, Miloša, kneza Mihaila i Milana, kneževina vratila pod turski jaram. Osmanlije u Beogradu, Šapcu i Smederevu

– to u kratkom roku znači ustanak cijelog Balkanskog poluotoka i Europi još mnogo više brige za svjetski mir.

Postoji golema nepomirljivost između Turaka i Srba. Nadamo se da smo to pokazali vraćajući se na same izvore turske vlasti na početku njihove vladavine. Englesko je stajalište svakako odgodilo rješenje, nije ništa riješilo. Ako diplomacija na istom ozemlju ostavi kršćane i muhamedance, jedne prema drugima u istim okolnostima u kojima su se našli nakon osvajanja, Europi će pripremiti najkrvaviju budućnost.

Charles Yriarte
PUTOVANJE HRVATSKOM I
BOSNOM I HERCEGOVINOM
u vrijeme ustanka 1875.-1876.

Naklada Stih
Zagreb, 2006.

Urednik
Ante Kostelić

Prijevod
Marijan Boršić

Izdanja Naklade Stih

Biblioteka Svjetovi
W. Saroyan: "Zovem se Aram"

Biblioteka Svjedoci povijesti
R. King: "Michelangelo i papin svod"
E. Jager: "Posljednji dvoboj"

Biblioteka Hrvatska i svijet
V. Starešina: "Haaška formula"
V. M. Raguž: "Da nije bilo Oluje"

Posebna izdanja
J. KÖrbler: "Wojtyla i Ratzinger"

Dolazeći godine 1875. u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, autor ove knjige Charles Yriarte u prvom je redu imao na umu potrebu da francuskim čitateljima približi zbivanja vezana za ustanak u Bosni i Hercegovini. Premda u naše krajeve dolazi s poputbinom predrasuda koje su nastale sustavnim djelovanjem tadašnje srpske promidžbe, autoru valja odati priznanje da o životu na ovim prostorima, o ljudima koje susreće, piše s istinskim zanimanjem i suosjećanjem.

Knjiga obiluje uistinu životnim portretima mnogih znanih i neznanih likova koje on susreće na putovanju, portretima koji nam doista približavaju to vrijeme iz ne tako davne prošlosti. Ti opisi koji svjedoče o autorovu umjetničkom daru ujedno su i ponajbolje stranice ove knjige.

Knjiga je, iščitana s punom svijesti o ograničenjima autorova razumijevanja prilika u južnoslavenskim pokrajinama, vrijedno štivo koje nam može približiti vrijeme i prostor o kojem govori.

PUTOVANJE HRVATSKOM I BOSNOM I HERCEGOVINOM

u vrijeme ustanka 1875. - 1876.

CHARLES YRIARTE

STIH